

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

1999, 2

HISTORIE

Udgivet af Jysk Selskab for Historie med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd

Redigeret af Per Ingesmån under medvirken af Søren Bitsch Christensen (anmeldelser), Finn Stendal Pedersen og Henning Poulsen

ISSN 0107-4725

Jysk Selskab for Historie, der er stiftet i 1866, udgiver tidsskrifterne *Historie* og *Nyt fra Historien*, begge med to numre om året. Abonnementsprisen for de to tidsskrifter under ét er 350 kr. Abonnenter kan til meget fordelagtige priser købe en række ældre udgivelser fra selskabet. En liste herover fås ved henvendelse til Aarhus Universitetsforlag.

Abonnement tegnes ved henvendelse til: Aarhus Universitetsforlag, Langelandsgade 177, 8200 Århus N., tlf. 89 42 53 70.

Manuskripter og bøger til anmeldelse sendes til: Redaktionen af *Historie*, Aarhus Universitetsforlag, Langelandsgade 177, 8200 Århus N.

Mod krigens slutning kom Danmarks Frihedsråd til at spille rollen som en slags uofficiel dansk regering. Rådet anførte ikke blot den militære kamp mod den tyske besættelsesmagt, men forberedte også den politiske situation, der ville komme til at foreligge, når besættelsen var overstået. Et enestående indblik i overvejelserne i rådet umiddelbart forud for befrielsen giver den dagbog fra april 1945, som blev ført af en af de ledende skikkelser i rådet, Mogens Fog, og som i Michael Kjeldsens artikel for første gang udgives in extenso. Billedet viser Frihedsrådet på Amalienborg i maj 1945; Mogens Fog er nr. 3 fra venstre. (Efter Frode Jakobsen: I Danmarks Frihedsråd, 1975).

HISTORIE

1999

UDGIVET AF

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

REDIGERET AF

PER INGESMAN

UNDER MEDVIRKEN AF

SØREN BITSCH CHRISTENSEN,
FINN STENDAL PEDERSEN OG HENNING POULSEN

ÅRHUS 1999

HISTORIE

Copyright © 1999
by Jysk Selskab for Historie

Trykt hos Special-Trykkeriet Viborg a-s

Udgivet med støtte fra
Statens Humanistiske Forskningsråd

ISSN 0107-4725

Indhold

Afhandlinger

<i>John T. Lauridsen</i> : Fra »spekulation« til konkurs. En studie i Poul Klingenberg's økonomiske kollaps	1
<i>Finn Stendal Pedersen</i> : N.F.S. Grundtvig og socialpolitikken i Den grundlovgivende Rigsforsamling i foråret 1849	32
<i>Jesper Lau Hansen</i> : Kampen om fondsbørsen i det 19. og 20. århundrede . .	59
Debat	
<i>Henning Poulsen</i> : De fem evindelige år	86
<i>John T. Lauridsen</i> : Byhistorien – en genre i spændetrøje eller under faglig fornyelse?	89
<i>Thorsten Borring Olesen</i> : National og international – Norge i udenrigspolitisk belysning	106
<i>Michael Kjeldsen</i> : »Kampen er endnu ikke slut«. Mogens Fogs dagbog april 1945	217
<i>Lars Hovbakke Sørensen</i> : Mange slags Norden. Den politiske debat om nordisk samarbejde 1956-1958	259
Historisk essay	
<i>Bo Poulsen</i> : Steensgaard vs. Subrahmanyam. To tolkninger af den europæiske ekspansion i Asien	294
Disputatsopposition	
<i>Troels Dahlerup</i> : Menigmands medie	316
Debat	
<i>Helge Paludan</i> : På Saxos vilkår	325
Bidragydere til Historie 1999	421

Anmeldelser og litteraturnyt

Adriansen, Inge: <i>Krig og Kærlighed i 1864. Breve mellem Sønderborgs borgmesterpar Hilmar og Olufa Finsen</i> (Claus Møller Jørgensen)	383
Adriansen, Inge og Henrik Skov Kristensen (red.): <i>Als og Sundeved 1940-45</i> (Henrik Dethlefsen) . .	388
Akhøj Nielsen, Marita og Poul Lindegård Hjorth – under medvirken af Ingelise Nielsen (udg.): <i>Leonora Christinas Jammers Minde. En diplomatarisk udgave</i> (Troels Dahlerup)	162
Albrechtsen, Esben: Fællesskabet bliver til 1380-1536. <i>Danmark-</i>	

<i>Norge 1380-1814</i> , bind 1 (Poul Enemark)	344
Andersen, Svend Aage: <i>Arbejderkultur i velfærdsstaten</i> (Anne Trine Larsen)	186
Arstad, Knut og Terje Holm (red.): <i>Kriger og Konger. Et strejftog i Nordens militærhistorie fra Syv-årskrigen til den Skånske Krig 1560-1680</i> (Per Willemoës Jørgensen)	419
Artéus, Gunnar (red.): <i>Nordens garnisonsstæder. Slutrapport från ett forskningsprojekt</i> (Per Willemoës Jørgensen)	419
Banggaard, Grethe: <i>Til Gavn eller til Skade. Landbounderklassens vilkår under den kraftige befolkningsstivækst i perioden 1801-1845, belyst ved en undersøgelse af udvalgte fynske sogne</i> (Finn Stendal Pedersen)	196
Barellai, Emanuela: <i>En dansk diplomat i Italien i 1800-tallet. Herman Schubart og Elise Wieling</i> (Hannemarie Ragn Jensen)	381
Barfod, Jørgen H.: <i>Christian 3.s flåde</i> (E. Ladewig Petersen)	160
Barfod, Jørgen H.: <i>Flådens fødsel</i> (E. Ladewig Petersen)	160
Berg-Sørensen, Ivar og Per Jørgensen (red.): <i>»Een Time Dagligen«. Skoleidræt gennem 200 år</i> (Uffe Barsballe Thyssen)	152
Bille, Lars: <i>Partier i forandring</i> (Søren Hein Rasmussen)	394
Bjørn, Claus: <i>1848 Borgerkrig og revolution</i> (Steen Busck)	174
Bjørn, Claus (red.): <i>1848 – det mærkelige år</i> (Steen Busck)	174
Boje, Per og Hans Chr. Johansen: <i>En dansk nicheproduktion. Historien om Lactosan-Sanovo Holding A/S</i> (Peter Sørensen)	405
Bregnsbo, Michael: <i>Folk skriver til kongen. Supplikkerne og deres funktion i den dansk-norske enevælde i 1700-tallet</i> (Nina Koefoed)	165
Bregnsbo, Michael: <i>Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen. Udviklingen i præsternes syn på samfundsorden og statsmagt i Danmark 1750-1848, belyst ved trykte prædikener</i> (Kenn Tarbensen)	125
Bruun, Niels W. og Margit Mogenssen: <i>Førslevdegnens optegnelser. Optegnelsesbog for degnen Anders Jensen Kier 1667-1693</i> (Carsten Porskrøg Rasmussen)	165
Bruun Hansen, Gorm og Ingeborg Christmas-Møller (red.): <i>Himmelev sogns historie</i> (Jens Skriver)	399
Bundgård Christensen, Claus, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith: <i>Under Hagekors og Dannebrog. Danskere i Waffen-SS</i> (Henning Poulsen)	390
Burchardt, Jørgen og Gitte Kjær: <i>NKT 100 år</i> (Jesper Strandskov)	404
Casper, Wilhelm: <i>Wir Menschen sind eine Familie. Erinnerungen und Gedanken</i> (Henrik Skov Kristensen)	138
Christensen, Jacob: <i>K.K. Steincke. Mennesket og politikeren</i> (Vagn Dybdahl)	181
Christensen, Jacob: <i>Socialpolitiske strategier 1945-1972. Undersøgelse af udviklingen i de politiske aktørers socialpolitiske målsætninger og dens betydning for de sociale udgifter</i> (Morten Rasmussen)	189
Christiansen, Niels Finn: <i>Den politiske ordfører. Hartvig Frisch 1935-1940</i> (Vagn Dybdahl)	387
Christmas-Møller, Ingeborg og Gorm Bruun Hansen (red.): <i>Himmelev sogns historie</i> (Jens Skriver)	399
<i>Danmark-Norge 1380-1814</i> , bind 1-4 (Poul Enemark, Knud J.V. Jespersen, E. Ladewig Petersen og Dan Charly Christensen)	344
<i>Danmarks Kirker. Århus amt</i> , hefte 48 (Erik Ulsig)	202

<i>Danmarks Kirker. Århus amt, hefte 49 (Erik Ulsig)</i>	202	<i>ter i 250 år. Til hver mands nytte, I-II, 2. udg. (Jørn Langsted) . . .</i>	407
<i>Danmarks Riges Breve, 4. række, 5. bind: 1393-1395 (Leon Jespersen)</i>	377	<i>Engström, Johan og Ole L. Frantzen (red.): Øresunds strategiske rolle i et historisk perspektiv. Dansk-svensk symposium 3-7 juni 1996 (Dan H. Andersen)</i>	418
<i>Danmarks Riges Breve, 4. række, 6. bind: 1396-1398 (Leon Jespersen)</i>	377	<i>Etting, Vivian: Fra fællesskab til blodbad. Kalmarunionen 1397-1520 (Anders Bøgh)</i>	158
<i>Dansk lokalbibliografi. Vejledning (Søren Bitsch Christensen)</i>	205	<i>Feldbæk, Ole: Dansk søfarts historie, bind III (Søren Bitsch Christensen)</i>	364
<i>Davidsen, David og Erik Nørr: Håndværkeruddannelserne i København. Registratur over Københavns tekniske Skoles arkiv 1843 - ca. 1998 (Søren Bitsch Christensen)</i>	206	<i>Feldbæk, Ole: Nærhed og adskillelse 1720-1814. Danmark-Norge 1380-1814, bind 4 (Dan Charly Christensen)</i>	355
<i>Degn, Ole: Forskning i Statens Arkiver 1990-1996. Bibliografi over bøger og afhandlinger skrevet af arkivarer m.fl. ved Statens Arkiver (Søren Bitsch Christensen) .</i>	206	<i>Frantzen, Ole L. og Johan Engström (red.): Øresunds strategiske rolle i et historisk perspektiv. Dansk-svensk symposium 3-7 juni 1996 (Dan H. Andersen) . .</i>	418
<i>Degn, Ole (udg.): Kancelliets Brevbøger 1651 vedrørende Danmarks indre forhold i uddrag (Leon Jespersen)</i>	163	<i>Friisberg, Claus: Den danske vej fra enevælde til demokrati. Borger og bonde i overgangsårene 1830 til 1848 (Steen Busck) . . .</i>	172
<i>Dethlefsen, Henrik, Anders Monrad Møller og Hans Chr. Johansen: Dansk søfarts historie, bind V (Henrik Fode)</i>	400	<i>Furdal, Kim: Foreningsarkiver fra Sønderjyllands Amt og Sydslesvig, I-II (Søren Bitsch Christensen) .</i>	206
<i>Diplomatarium Danicum, 4. række, 5. bind: 1393-1395 (Leon Jespersen)</i>	377	<i>Gejl, Ib (red.): Århus. Byens Historie 1870-1945 (Per Boje)</i>	396
<i>Diplomatarium Danicum, 4. række, 6. bind: 1396-1398 (Leon Jespersen)</i>	377	<i>Gold, Carol: Educating Middle Class Daughters. Private Girls Schools in Copenhagen 1790-1820 (Kenn Tarbensen)</i>	125
<i>Drostrup, Ole: Den hæmmede krig. Et portræt af General von Hanneken (Henrik Skov Kristensen)</i>	138	<i>Grau Møller, Per, Niels Hørlück Jessen, Anders Myrtue og Erland Porsmose (red.): Landdistrikterne 1950-2050 (Gunnar Lind Haase Svendsen)</i>	392
<i>Dyrbye, Holger, Jørgen Thomsen og Johnny Wøllekær: I kunsten kan livet kendes. Odense Teater i 200 år (Jørn Langsted)</i>	407	<i>Gøbel, Erik og Knut Sprauten: Kommenteret bibliografi til dansk-norsk historie 1536-1814 især vedrørende centraladministrationen (Søren Bitsch Christensen) . .</i>	204
<i>Dyrvik, Ståle: Truede tvillingriker 1648-1720. Danmark-Norge 1380-1814, bind 3 (E. Ladewig Petersen)</i>	351	<i>Harnow, Henrik: Den danske ingeniørs historie 1850-1920. Danske ingeniørers uddannelse, pro-</i>	
<i>Engberg, Jens: Det Kongelige Tea-</i>			

- fessionalisering og betydning for den danske moderniseringsproces* (Jan Pedersen) 177
- Haue, Harry, Erik Nørr og Vagn Skovgaard-Petersen: *Kvalitetens Vogter. Statens tilsyn med gymnasieskolerne 1848-1998* (Claus Møller Jørgensen) 154
- Hedeager, Lotte: *Skygger af en anden virkelighed. Oldnordiske myter* (Rikke Malmros) 373
- Hemmersam, Karl-Johann, Marianne Poulsen og Torben Weinreich: *Historien Fortalt – historiebøger i folkeskole og gymnasium* (Claus Møller Jørgensen) 207
- Herlitz, Lars (red.): *Mellem Økonomi og Historie* (Søren Bitsch Christensen) 199
- Hertz, Michael: *Et ministerium finder sin form. Landbrugsministeriet 1896-1923* (Vagn Dybdahl) 181
- Hjorth, Karen: *Tolder og kvinde. En undersøgelse af kvinders ansættelse i en mandsdomineret etat* (Vagn Dybdahl) 407
- Hjorth, Poul Lindegård og Marita Akhøj Nielsen – under medvirken af Ingelise Nielsen (udg.): *Leonora Christinas Jammers Minde. En diplomatarisk udgave* (Troels Dahlerup) 162
- Holm, Terje og Knut Arstad (red.): *Kriger og Konger. Et strejftog i Nordens militærhistorie fra Syvårskrigen til den Skånske Krig 1560-1680* (Per Willemoës Jørgensen) 419
- Hörlück Jessen, Niels, Anders Myrtue, Per Grau Møller og Erland Porsmose (red.): *Landdistrikterne 1950-2050* (Gunnar Lind Haase Svendsen) 392
- Jensen, Bernard Eric, Carsten Tage Nielsen, Søren Schou og Anne Birgitte Richard: *Danmarkshistorier – en erindringspolitisk slagmark* (Claus Møller Jørgensen) 144
- Jensen, Vagn: *Billeder af Holmes historie* (Svend-Erik Christiansen) 398
- Johansen, Hans Chr., Anders Monrad Møller og Henrik Dethlefsen: *Dansk søfarts historie, bind V* (Henrik Fode) 400
- Johansen, Hans Chr. og Per Boje: *En dansk nicheproduktion. Historien om Lactosan-Sanovo Holding A/S* (Peter Sørensen) 405
- Johnsen, Axel (red.): *1848-50 – Med Gud! For Konge og Fødeland! – Für Freiheit und Einheit!* (Steen Busck) 174
- Jørgensen, Harald: *Foreningen af 1837 til forsømte børns frelse* (Henrik Vedel-Smith) 198
- Jørgensen, Per og Ivar Berg-Sørensen (red.): *»Een Time Dagliggen«*. *Skoleidræt gennem 200 år* (Uffe Barsballe Thyssen) 152
- Kjer Michaelsen, Karsten: *Danskerne på prærien. En beretning om Dannebrog, Dannevirke og Nysted i Howard County, Nebraska, USA* (Jørn Brøndal) 384
- Kjær, Gitte og Jørgen Burchardt: *NKT 100 år* (Jesper Strandskov) 404
- Kruse, Tove Elisabeth (red.): *Bud på historien* (Jens Chr. Manniche) 414
- Kræmmer, Michael: *Den hvide klan. Om Absalon og hans slægt og om magtspillet og magtens mænd i Danmark i det 12. århundrede* (Bjørn Poulsen) 376
- Larsen, Henrik: *Alberti-Katastrofen* (Vagn Dybdahl) 181
- Larsen, Poul: *Billeder af Brabrandts historie* (Svend-Erik Christiansen) 398
- Lauridsen, John T.: *Fra udstødte til anbragte 1500-1900. Marginalgruppeforskning i Danmark* (Kenn Tarbensen) 125
- Lauridsen, John T. (red.): *Det illegale Land og Folk og andre publikationer fra Danmarks Kommunistiske Parti, januar 1945 – 5. maj 1945* (Henrik Skov Kristensen) 182

- Lerdam, Henrik: *Danske middelalderforskere – en oversigt* (Søren Bitsch Christensen) 204
- Lorentzen, Jørgen m.fl. (red.): *Inuit, Kultur og Samfund. En grundbog i eskimologi* (Axel Kjær Sørensen) 420
- Lund, Niels: *Harald Blåtands død – og hans begravelse i Roskilde?* (Erik Ulsig) 157
- Lützen, Karin: *Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København* (Kenn Tarbensen) 125
- Løkke, Anne: *Døden i barndommen. Spædbørnsdødelighed og moderniseringsprocesser i Danmark 1800-1920* (Gerda Bonderup) 133
- Lønborg, Bjarne: *Vikingetidens metalbearbejdning* (Anne Pedersen) 374
- Markussen, Ingrid: *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte. Pietistiske og kameeralistiske idéer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet* (Kenn Tarbensen) 125
- Meissner, Gustav: *Som jeg så det – Som jeg ser det* (Henrik Skov Kristensen) 138
- Mellemsgaard, Signe: *Kroppens natur. Sundhedsoplysning og sundhedsideal i 250 år* (Jens Chr. Manniche) 371
- Mogensen, Margit og Niels W. Bruun: *Førslevdegnens optegnelser. Optegnelsesbog for degnen Anders Jensen Kier 1667-1693* (Carsten Porskrog Rasmussen) 165
- Monrad Møller, Anders: *Dansk søfarts historie, bind IV* (Henrik Fode) 400
- Monrad Møller, Anders, Henrik Dethlefsen og Hans Chr. Johansen: *Dansk søfarts historie, bind V* (Henrik Fode) 400
- Myrtue, Anders, Niels Hørlück Jessen, Per Grau Møller og Erland Porsmose (red.): *Landdistrikterne 1950-2050* (Gunnar Lind Haase Svendsen) 392
- Møller, Jan: *Frederik 6. Træk af en konges liv* (Gerda Bonderup) . . 378
- Neerbek, Hans: *Ridder uden kors. Aage Westenholtz og Danmarks forsvar* (Vagn Dybdahl) 386
- Nielsen, Carsten Tage, Bernard Eric Jensen, Søren Schou og Anne Birgitte Richard: *Danmarkshistorier – en erindringspolitisk slagmark* (Claus Møller Jørgensen) 144
- Nielsen, Hans Kristian: *Porta Westphalica. En dansk officers beretning om slavearbejde i tysk fangenskab* (Henrik Dethlefsen) . . . 388
- Nørr, Erik og David Davidsen: *Håndværkeruddannelserne i København. Registratur over Københavns tekniske Skoles arkiv 1843 – ca. 1998* (Søren Bitsch Christensen) 206
- Nørr, Erik, Harry Haue og Vagn Skovgaard-Petersen: *Kvalitetens Vogter. Statens tilsyn med gymnasieskolerne 1848-1998* (Claus Møller Jørgensen) 154
- Nørr, Erik og Karl Peder Pedersen (red.): *På embeds vegne. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1750-1920* (Kenn Tarbensen) . . 413
- Ousager, Steen: *Fra søjle til plan. Hudevad Radiatorfabrik A/S 1936-1996* (Kurt Pedersen) . . . 402
- Pedersen, Karl Peder og Erik Nørr (red.): *På embeds vegne. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1750-1920* (Kenn Tarbensen) . . 413
- Porsmose, Erland, Niels Hørlück Jessen, Anders Myrtue og Per Grau Møller (red.): *Landdistrikterne 1950-2050* (Gunnar Lind Haase Svendsen) 392
- Poulsen, Marianne, Karl-Johann

- Hemmersam og Torben Weinreich: *Historien Fortalt – historiebøger i folkeskole og gymnasium* (Claus Møller Jørgensen) . 207
- Poulsen, Niels Bo, Claus Bundgård Christensen og Peter Scharff Smith: *Under Hagekors og Dannebrog. Danskere i Waffen-SS* (Henning Poulsen) 390
- Prange, Knud m.fl. (red.): *Det store i det små* (Steen Busck) 193
- Rasmussen, Frank Allan: *Teknologi. Centraladministrationens behandling af teknologisager 1816-1996* (Dan H. Andersen) . 413
- Rasmussen, Troels: *Den dansk-tyske traktat 1922* (Vagn Dybdahl) . . 387
- Rheinheimer, Martin: *Die Dorfordnungen des Herzogtums Schleswig. Dorf und Obrigkeit in der Frühen Neuzeit, 1-2* (Karl-Erik Frandsen) 415
- Rian, Øystein: *Den aristokratiske fyrstestaten 1536-1648. Danmark-Norge 1380-1814, bind 2* (Knud J.V. Jespersen) 348
- Richard, Anne Birgitte, Bernard Eric Jensen, Carsten Tage Nielsen og Søren Schou: *Danmarks-historier – en erindringspolitisk slagmark* (Claus Møller Jørgensen) 144
- Ringholm, Lars: *De kom til Dachau* (Henrik Dethlefsen) 388
- Raabymagle, Hanne og Claus M. Smidt (red.): *Klassicisme i København. Arkitekturen på C.F. Hansens tid* (Jens Morten Jessen) . 203
- Scavenius, Bente (red.): *Guldalderhistorier. 20 nærbilleder af perioden 1800-1850. 2. udgave* (Claus Møller Jørgensen) 170
- Schou, Søren, Bernard Eric Jensen, Carsten Tage Nielsen og Anne Birgitte Richard: *Danmarkshistorier – en erindringspolitisk slagmark* (Claus Møller Jørgensen) 144
- Scott Sørensen, Anne (red.): *Nordisk salonkultur. Et studie i nordiske skønånder og salonmiljøer 1780-1850* (Jens Morten Jessen) 168
- Seresse, Volker: *Des Königs »arme weit abgelegene Vntterhanen«. Oesel unter dänischer Herrschaft 1559/84-1613* (Jørgen Steen Jensen) 210
- Skougaard, Mette (red.): *Landbrugskonsulenter fortæller. Om landbrugskonsulenternes liv og virke fra 1930'erne til vor tid* (Finn Stendal Pedersen) 188
- Skov Kristensen, Henrik og Inge Adriansen (red.): *Als og Sundeved 1940-45* (Henrik Dethlefsen) . . 388
- Skovgaard-Petersen, Vagn, Harry Haue og Erik Nørr: *Kvalitetens Vogter. Statens tilsyn med gymnasieskolerne 1848-1998* (Claus Møller Jørgensen) 154
- Skaare, Kolbjørn: *Norges Mynthistorie. Mynter og utmyntning i 1000 år. Pengesedler i 300 år. Numismatik i Norge, 1-2* (Bjørn Poulsen) 214
- Smidt, Claus M. og Hanne Raabymagle (red.): *Klassicisme i København. Arkitekturen på C.F. Hansens tid* (Jens Morten Jessen) 203
- Smith, Peter Scharff, Claus Bundgård Christensen og Niels Bo Poulsen: *Under Hagekors og Dannebrog. Danskere i Waffen-SS* (Henning Poulsen) 390
- Sohn, Ole: *Den højeste straf. En B&W-arbejders skæbne – fra Amager til Stalingrad* (Henrik Skov Kristensen) 183
- Sprauten, Knut og Erik Gøbel: *Kommenteret bibliografi til dansk-norsk historie 1536-1814 især vedrørende centraladministrationen* (Søren Bitsch Christensen) . . 204
- Stilling, Niels Peter: *Politikens bog om Danmarks slotte og herre-*

gårde (Søren Bitsch Christensen)	195	Weinreich, Torben, Karl-Johann Hemmersam og Marianne Poulsen: <i>Historien Fortalt – historiebøger i folkeskole og gymnasium</i> (Claus Møller Jørgensen)	207
Strange Nielsen, A.: <i>Kundskab er Magt. Fortsættelsesskoler i landbosamfundet</i> (Claus Møller Jørgensen)	410	Wendt-Larsen, Johannes (udg.): <i>Et Rastløst Vækkende Liv. Amtsprovst Peter Wilhelm Lützens virke i Lumby 1791-1844</i> (Grethe Banggaard)	379
Thomsen, Jørgen, Holger Dyrbye og Johnny Wøllekær: <i>I kunsten kan livet kendes. Odense Teater i 200 år</i> (Jørn Langsted)	407	Wiell, Stine: <i>Flensborgsamlingen 1852-1864 – og dens skæbne</i> (Jørgen Kühl)	411
Thornvig Sørensen, Anders: <i>Et spørgsmål om suverænitét? Danmark, landbruget og Europa, 1950-53</i> (Ann-Christina Lauring Knudsen)	184	Wium Olesen, Niels: <i>Mennesker, Politik og Besættelse. Fire biografiske skitser</i> (Henning Poulsen)	183
Thorsen, Leif: <i>Hans Hedtoft. En biografi</i> (Thorsten Borring Olesen)	391	Wøllekær, Johnny, Holger Dyrbye og Jørgen Thomsen: <i>I kunsten kan livet kendes. Odense Teater i 200 år</i> (Jørn Langsted)	407
Tudeer, Erik: <i>Det åländska folkets historia 1920-1990, bd. V:1</i> (Leon Jespersen)	212		

»Kampen er endnu ikke slut«

Mogens Fogs dagbog april 1945

Af Michael Kjeldsen

Kort tid efter, at frihedsrådsmedlemmet Mogens Fog i marts 1945 var undsluppet Gestapos fængenskab efter bombardementet af Shellhuset, begyndte han at skrive dagbog. For første og eneste gang i sit liv – og ovenikøbet kun i en periode på atten dage. Dagbogen har i en årrække været kendt blandt besættelseshistorikere, og flere forskere har også gjort brug af den. Men den har ikke hidtil været tilgængelig for en bredere offentlighed. Det rådes der nu bod på med et første aftryk in extenso af Fogs dagbog fra april 1945.

Indledningsvis placeres dagbogen og dens forfatter i sin historiske sammenhæng. Hvem var Mogens Fog, og hvilken rolle spillede han i modstanden mod den tyske besættelsesmagt? I hvilken situation blev hans dagbog til? Og hvad kan dagbogen bruges til som kilde? Sådan lyder de spørgsmål, som cand.phil. Michael Kjeldsen i det følgende tager op. I sidste ende handler det om at begrunde, hvorfor Mogens Fogs dagbog må betragtes som en vigtig kilde til modstandsbevægelsens historie i den endelige, afgørende fase af besættelsen, hvor befrielsesregeringens og overgangstidens problemer for alvor trængte sig på.

Modstandsmanden Mogens Fog

Mogens Fog blev tidligt centralt placeret i den illegale modstand. Han spillede således allerede i december 1941 en vigtig rolle som formidler af kontakten mellem den tidligere konservative partiformand og handelsminister John Christmas Møller og det illegale DKP's formand Aksel Larsen og var i de første måneder af 1942 også vært for en tre-fire møder mellem de to, der resulterede i udgivelsen af det illegale blad *Frit Danmark* i april 1942. Fog blev selv medlem af redaktionskomiteen, bladets og organisationens øverste ledelse, og var fra starten en af dens ledende kræfter.¹ Senere – i sommeren 1943 – deltog han på foranledning af Erling Foss fra *De frie Danske* og Frode Jakobsen fra *Ringen* i de drøftelser om en samling af illegale modstandsorgani-

1. For *Frit Danmarks* tilblivelse og Mogens Fogs rolle heri, se Hans Snitker: *Det illegale FRIT DANMARK – bladet og organisationen*, Odense 1977, s. 17-22. Se også Mogens Fog: *Efterskrift 1904-45*, København 1976 (herefter *Efterskrift 1904-45*), s. 106-113.

sationer, der førte til dannelsen af Danmarks Frihedsråd den 16. september 1943. I Frihedsrådet blev Fog ligeledes et af de toneangivende medlemmer.²

Motivationen til at gå ind i modstandsarbejdet hentede Mogens Fog i kommunismen. Han var i 1924 blevet medlem af DKP og sad fra 1927 til 1929 i centralstyrelsen og valgtes til partiets organisationssekretær. I de efterfølgende år helligede han sig imidlertid lægegerningen og blev i 1934 dr.med. og i 1938 professor i neurologi, men bevarede dog kontakten til partiet gennem de månedlige kontingentopkrævninger.³ Besættelsen af Danmark den 9. april 1940 ændrede ikke på dette forhold, men i november/december 1941 – i kølvandet på Antikominterndemonstrationerne – aktualiseredes det tilsagn, Fog i foråret havde givet Aksel Larsen om at hjælpe partiet i arbejdet i tilfælde af illegalitet. Kontakten til DKP's ledelse blev etableret, formentlig gennem kommunisten og lægen Poul Astrup, der også havde sat ham i forbindelse med Christmas Møller, og Fog kaldtes til møde med Børge Houmann og med Aksel Larsen.⁴ Dette blev starten på hans deltagelse i modstandsarbejdet.

Den modstandsprofil, Mogens Fog fra første færd søgte at skabe sig, var den uafhængige, lidet politisk interesserede, medicinske professors – og ikke kommunistens. Allerede i december 1942, da han – umiddelbart efter at være gået under jorden som følge af afsløringen af *Frit Danmarks* hovedledelse – skrev sit første illegale brev og dermed bekendte kulør som modstandsmand, havde han således fremhævet, at han »aldrig« havde været »særlig politisk interesseret, endsige aktiv«. Men nu, hvor nazismen truede »selve grundlaget for min åndelige eksistens«, og »andre« kæmpede for

2. For Erling Foss' og Frode Jakobsens initiativ til drøftelserne om en samling af illegale modstandsorganisationer, se Henrik Lundbak: *Fra provokation til modstandskamp. Dansk Samling 1941-1945*, København 1995, s. 90-92. Generelt om Frihedsrådets tilblivelseshistorie, se Jørgen Hæstrup: »Tilblivelsen af Danmarks Frihedsråd«, *Historie. Jyske Samlinger*, ny række X,2, 1973, s. 242-261. Se også *Efterskrift 1904-45*, s. 140-142.

3. For Mogens Fogs forhold til kommunismen, se Morten Thing: »Kommunisten«, *En bog om Mogens Fog*, Redigeret af Elias Bredsdorff, København 1991, s. 9-26, især s. 9-16. Se også *Efterskrift 1904-45*, s. 33-38.

Jeg anser det i forhold til Morten Things formodning om 1925 for mere sandsynligt, at Mogens Fog blev medlem af DKP i 1924. Dette bygger jeg i første række på Fogs udsagn om, at han meldte sig ind i Kommunistisk Ungdomsforbund efter dannelsen af Det Ny Studentersamfund (september 1922), gik til møder og havde samtaler med Thøger Thøgersen efter stabiliseringen af DKP (september 1923), samt offentliggørelsen af hans artikel »Kommunismen i Rusland og her« i Marie Niensens tidsskrift *Kommunistisk Internationale* i november 1923, men støtter det også på en angivelse i en omtale af Fogs udnævnelse til professor i *Arbejderbladet* den 14. august 1938. Mogens Fogs egen fremstilling indeholder ingen præcis angivelse af, hvornår han blev medlem af DKP, og hans tidsangivelser for denne periode er i det hele taget ret usikre.

4. For etableringen af kontakten til DKP's ledelse, se *Efterskrift 1904-45*, s. 86-87. For Poul Astrups stilling og tidspunktet for kontakten, se Hans Snitker: *Det illegale Frit Danmark*, s. 15.

»mine idealer«, havde han ikke kunnet være »en passiv tilskuer«. ⁵ Budskabet blev gentaget i brevet til Danmarks studenter senere i december og i hans andet illegale brev fra januar 1943, hvori han fastslog »ingen politiske aspirationer« at have. ⁶ Inden for *Frit Danmark* søgte Fog, som han i marts 1943 skrev til Christmas Møller i London, at holde sig »helt 'überparteilich'« og således kun have »forbindelse til bandarerne« [kommunisterne] gennem denne organisation. ⁷ Og på Frihedsrådets første møde den 16. september 1943 var det ham ligeledes magtpåliggende at få fastslået, at han alene repræsenterede *Frit Danmark*, hvorfor han på Erling Foss' spørgsmål, om han også var medlem af DKP, henvendt til Børge Houmann, DKP's officielle repræsentant, sagde: »Jeg har ikke betalt kontingent siden partiet blev illegalt i juni 1941, og ikke haft organisatorisk forbindelse. Er jeg så medlem nu?« »Nej«, svarede Houmann bestemt. ⁸

I realiteten bevarede Mogens Fog dog ikke alene hele vejen igennem tæt kontakt med DKP's ledelse, men han søgte også i diskussioner med medlemmer af partiledelsen – om end tilsyneladende ikke med større held – at øve indflydelse på partiets politik og propaganda. ⁹ Især propagandaen lå Fog på sinde, og i en brevveksling med Børge Houmann i 1943 om et forslag til en pjece om Sovjetunionen, han havde lavet, slog han således til lyd for, at »man må tage hensyn til folks psyke«. Det gjaldt nemlig »ikke om at få folk

-
5. Første illegale brev, udsendt i december 1942 i: Mogens Fog: *Danmark frit 1942-1946*, København 1947, s. 16-17. Om baggrunden for Mogens Fogs illegalitet, se *Efterskrift 1904-45*, s. 96-97.
 6. Brev til Danmarks studenter, udsendt ved begyndelsen af studenternes juleferie december 1942, og Andet illegale brev, udsendt i midten af januar 1943 i: Mogens Fog: *Danmark frit 1942-1946*, s. 18-22 og 23-28.
 7. Mogens Fog til Christmas Møller 17.3.1943 i: Jørgen Hæstrup: *Christmas Møllers Londonbreve. Christmas Møllers korrespondance med hjemlandet 1942-1945*, København 1974 (herefter *Christmas Møllers Londonbreve*), s. 65.
 8. *Efterskrift 1904-45*, s. 142.
 9. Mogens Fog forfattede i begyndelsen af 1943 et længere brev, som han – antagelig i tiden mellem 10.2. og 8.4. – sendte til Børge Houmann. Brevet var sandsynligvis tiltænkt DKP's ledelse og indeholdt Fogs refleksioner over partiets politik i den første efterkrigstid. Se Brev af 10.2.1942, uden adressat og afsender og efter indholdet fejlagtigt dateret (Rigsarkivet, Mogens Fogs arkiv, pk. nr. 14, læg 1940'erne, underlæg Om DKP – min pjece om USSR). Men Houmanns kommentarer bevirkede, at brevet ikke kom videre. Se Brev til Børge Houmann (Nielsen), uden afsender, dateret »en bitter dag – tidlig morgen«, men efter sammenhængen sikkert skrevet efter 8.4.1943 (smst.). I begyndelsen af april sendte Fog så et forslag til en pjece om Sovjetunionen til Houmann og en person med dæknavnet Lange. Se Brev fra Mogens Fog (Henriksen) til Børge Houmann (Nielsen) og Lange af 8.4.1943 (smst.). Houmann havde betænkeligheder, som Fog efterfølgende kommenterede. Se ovennævnte Brev til Børge Houmann (Nielsen). Udkastet til pjecen findes ikke i Mogens Fogs arkiv, det gør derimod et senere manuskript om kommunismen, efter indholdet at dømme forfattet i efteråret 1943 (smst.). Fogs pjece om Sovjetunionen, der var tænkt udgivet på et upartisk forlag under forfatternavnet »Spectator« eller lignende, blev formentlig aldrig udsendt.

Mogens Fog (1904-1990). Mogens Fog gik ind i modstandsarbejdet som kommunist. Han medvirkede i foråret 1942 til dannelsen af Frit Danmark og blev fra starten et toneangivende medlem af redaktionskomiteen, senere hovedledelsen. Fra december 1942 blev han efter at være gået under jorden også kendt i offentligheden som modstandsmand. I Frihedsrådet fik Fog fra dets oprettelse i september 1943 ligeledes en central stilling, og han var ikke mindst en drivende kraft i udformningen af programmet Når Danmark atter er frit. Han blev i oktober 1944 taget af Gestapo og sad indtil marts 1945 i Shellhuset. Efter sin mirakuløse redning arbejdede han især på et efterkrigsprogram for Frit Danmark, der skulle udvikle organisationen som grundlag for en »folkedemokratisk bevægelse«. I befrielsesregeringen blev Mogens Fog minister for særlige anliggender. (Frihedsmuseets fotoarkiv).

til at gå ud af bageriet, men om at lokke husarerne ind i det, og for at gøre det, må der sukker på kringlerne.« Ved med andre ord at »give visse indrømmelser« til folks »tidligere anskuelser« – men »på uvæsentlige områder« – skulle man opnå, at »de siger: Nå, ja, jeg har måske nok taget fejl, men noget var der dog om det.« Hovedformålet med pjecen var betegnende nok at »vise folk, at kommunismen virkelig har været en revolution, der har bragt det russiske folk uanede fordele, – altså omkostningerne værd«, men dernæst også at »lirke ved deres indgroede forestillinger om kommunismen, så de dog kommer i tvivl om ikke kommunismen også her og andetsteds kunne være værd at overveje som udvej for fremtiden.«¹⁰ I sidste ende var det dog ikke »den smule pjece«, der interesserede Fog, det var »hele den linie vi skal følge i disse og de kommende år. Og der siger jeg: ikke en tøddel skal vi slå af i de reelle krav, i det, det kommer an på, men i vor ydre form skal vi tage psykologiske hensyn.«¹¹ Medlemskab eller ikke medlemskab, så forblev Mogens Fog den overbeviste kommunist, der i overensstemmelse med DKP's nationale folkefrontspolitik havde engageret sig i modstandsarbejdet.

Situationen ved flugten

Allerede om aftenen den 21. marts 1945, efter at han samme dag på mirakuløs vis havde overlevet bombardementet af Shellhuset og var sluppet ud i friheden, lykkedes det Mogens Fog at få kontakt med to modstandsfolk. I første omgang med forfatteren Kjeld Abell, men gennem ham også med Elias Bredsdorff, hovedledelsesmedlem af *Frit Danmark* og efter Fogs fængsling en central person i organisationen. Dagen efter mødtes Fog så med Bredsdorff, der orienterede ham og Aage Schoch, det andet medlem af Frihedsrådet, der var sluppet ud af Shellhuset, om »alt det, der var sket, mens de havde været Gestapos fanger.«¹² I løbet af de godt fem måneder, der var gået siden den 14. oktober 1944, da Mogens Fog blev taget, havde situationen internationalt og nationalt ændret sig meget.

I første række havde de allierede indledt det endelige stormløb på Tyskland. I øst var Den Røde Hær allerede sidst i januar 1945 efter sin store vin-

10. Brev til Børge Houmann (Nielsen), uden afsender, dateret »en bitter dag – tidlig morgen«, s. 1 (Rigsarkivet, Mogens Fogs arkiv, pk. nr. 14, læg 1940'erne, underlæg Om DKP – min pjece om USSR).

11. Smst., s. 2.

12. For kontakten til Kjeld Abell, se *Efterskrift 1904-45*, s. 230. Se også Elias Bredsdorff: *Min egen kurs. Erindringer 1912-46*, København 1983 (herefter *Min egen kurs*), s. 221. For Kjeld Abells kontakt til Elias Bredsdorff, se *Min egen kurs*, s. 221. For mødet mellem Fog og Bredsdorff, se *Min egen kurs*, s. 221, og *Efterskrift 1904-45*, s. 230.

teroffensiv i Polen nået frem til floden Oder, kun omkring 60 km fra Berlin. Og i vest havde britiske, canadiske, amerikanske og franske styrker i februar 1945 påbegyndt erobringen af Rhinlandet og var i første uge af marts nået frem til Rhinen, hvor amerikanerne havde haft held til at etablere det første brohoved ved Remagen og dermed til at gennembryde den sidste store forhindring mod vest ind i Tyskland. Den 23. marts iværksatte de vestallierede så endelig – og uden at møde andet end sporadisk modstand – den store overgangsoperation over Rhinen.¹³ Tysklands endelige nederlag var med andre ord nært forestående.

Med Tysklands tilbagetog på fronterne og befrielsen af store dele af Europa var skarpe magtpolitiske konflikter imidlertid også brudt ud i lys lue. Først og fremmest i Belgien og Grækenland, hvor regeringernes planer om demobilisering af de væbnede modstandsorganisationer, herunder de kommunistiske, i november-december 1944 havde udløst alvorlige kriser. Kommunisterne havde begge steder modsat sig planerne, nedlagt deres ministerposter og opfordret til generalstrejke og massedemonstrationer i hovedstaden. Og i den forbindelse var det også kommet til sammenstød med politiet, der i Athen havde udviklet sig til revolte og åben borgerkrig. Og selv om urolighederne blev slået ned – og i den græske hovedstad endda af engelske tropper – så havde de ikke desto mindre blotlagt et farligt konfliktpotentiale.¹⁴

Især var imidlertid kampen om den politiske magt i et befriet Danmark trådt ind i en afgørende fase. Magtspørgsmålet var allerede sidst i august 1944 kommet på dagsordenen, efter at kommunisterne på baggrund af folkestrejken i København i juni-juli og proteststrejken den 15. august efter mordet på 11 modstandsfolk havde slået fast, at der »ikke kunne dannes nogen overgangsregering udenom frihedsbevægelsen«. Dette var blevet gen-

13. Dette korte afsnit om krigsudviklingen er inspireret af Aage Trommer: *Den store alliance*, København 1989, s. 255-270, og Gerhard L. Weinberg: *A World at Arms. A Global History of World War II*, Cambridge 1994, s. 780-841.

14. Dette omrids af konflikterne i Belgien og Grækenland bygger på Vojtech Mastny: *Russia's Road to the Cold War. Diplomacy, Warfare, and the Politics of Communism, 1941-1945*, New York 1979, s. 230-231; John O. Iatrides: *Revolt in Athens: The Greek Communist »Second Round«, 1944-1945*, Princeton, N.J. 1972, s. 132-255; Peter J. Stavrakis: *Moscow and Greek Communism, 1944-1949*, Ithaca and London 1989, s. 36-37, 45.

I Danmark kom den græske borgerkrig sammen med urolighederne i Belgien for både politikere og Frihedsråd til at fremstå som skræmmebilledet på en efterbefrielsesudvikling. Opstanden i Athen brød ud den 3. december 1944, efter at kommunisterne dagen før havde trukket sig ud af regeringen og opfordret til en massedemonstration på Forfatningspladsen i protest mod planerne om demobilisering af modstandsstyrkerne. Demonstrationen, der blev gennemført trods myndighedernes forbud, resulterede i sammenstød med politiet – med skyderi mod demonstranter og døde og sårede til følge. Efterfølgende gik bevæbnede kommunister til angreb rundt omkring i byen, hvor de terroriserede både politiske modstandere og almindelige borgere, stormede politistationer og likviderede politifolk. De vilde kampe rasede igennem hele december, men blev til sidst slået ned af britiske soldater. Med indgåelsen af Varkiza-aftalen den 12. februar 1945 afsluttedes volden formelt, og rammerne for et politisk kompromis skabtes. På dette billede ses to britiske soldater søge dækning under opstanden i Athen i december 1944. (Frihedsmuseets fotoarkiv).

taget i begyndelsen af september og sekunderet af *Frit Danmark* først i oktober.¹⁵ Og den 1. november var overgangsregeringen også kommet til drøftelse i Frihedsrådets og politikernes kontaktudvalg.¹⁶

Initiativet til drøftelserne var kommet fra Frihedsrådet, og på mødet den 1. november havde dets repræsentant Frode Jakobsen¹⁷ derfor også opridset de spørgsmål, hvorom Rådet ønskede enighed opnået, hvis man skulle undgå »skænderi bagefter«, nemlig »først og fremmest et nationalt program ... men også i store træk regeringens sammensætning«. Han havde i den forbindelse påpeget, at »også personer [var] vigtige«: For det første for »programmets gennemførelse« og for det andet, så det »allerede af regeringens sammensætning« fremgik, at man »anerkender« modstandskampen og »tager afstand fra« Scavenius-politikken. Altså: »Modstandsbevægelsen repræsenteret«. Til slut havde Frode Jakobsen fremhævet, at det ville være »heldigt«, hvis det »allerede nu kunne meddeles vore allierede«, at der var

15. For kommunisternes stilling til overgangsregeringen, se »Det danske folk slår igen!«, *Land og Folk*, nr. 50, 24.8.1944, s. 4 (*Det illegale Land og Folk og andre publikationer fra Danmarks kommunistiske Parti*, (herefter *Det illegale Land og Folk*), bd. 4, s. 72), og »Ingen regering udenom frihedsbevægelsen«, *Land og Folk*, nr. 51, 9.9.1944, s. 3 (smst., s. 93). For *Frit Danmark* se »To karakteristiske træk i de allieredes forhold til de undertrykte og befriede lande«, *Frit Danmark*, 3. årgang, nr. 6, september-oktober 1944 (*Det illegale Frit Danmark 1942-1945*, (herefter *Det illegale Frit Danmark*), København 1946, s. 401).

16. Se »Gengivelse af Frode Jakobsens oplæg ved kontaktudvalgsmøde omkring 1/11-44, efter Frode Jakobsens stenogram, mærket 3« (Rigsarkivet, Frode Jakobsens arkiv, pk. 2, læg: stenogrammer 1944-45 IV (herefter Frode Jakobsens arkiv, pk. 2)).

Frode Jakobsens stenogrammer fra besættelsen stammer med én undtagelse fra perioden maj 1944 til maj 1945. Det drejer sig hovedsagelig om udkast til breve og erklæringer, indlæg på møder i Frihedsrådet og dets udvalg, udarbejdet inden, og notater fra selve møderne. Selve stenogrammerne kan i dag ikke tydes, men Frode Jakobsen har i 1955-1956 skrevet dem ud i klart sprog, og det er disse udskrifter, som her benyttes. Rent metodisk rejser dette naturligvis spørgsmålet, om udskrifterne er pålidelige. Efter min mening er de, og dette bygger jeg på to forhold. For det første er det muligt at sammenligne den stenografiske udskrift af i hvert fald to breve, nemlig Frode Jakobsen til Erling Foss 29.5.1944 og Frode Jakobsen til Thomas Døssing 15.12.1944, med de originale breve, og dette viser næsten fuldstændig verbal overensstemmelse, se Frode Jakobsens arkiv (pk. 1, læg: bilag til beretningen m.m. II), Erling Foss' arkiv (pk. 1, læg: Maggie), og Thomas Døssings arkiv (pk. 1, læg: breve udvekslede mellem Frihedsrådet og Thomas Døssing), alle på Rigsarkivet. For det andet kan man i Frode Jakobsens senere brug af især de stenografiske noter fra møderne i Frihedsrådet – både i beretningen til Jørgen Hæstrup fra oktober 1956 (Frode Jakobsens arkiv, pk. 1) og i værket *I Danmarks Frihedsråd* fra 1975 – iagttage en generel tendens til at neddæmpe konflikter – undtagelsen er det berømte møde den 17. april 1945 om et økonomisk og socialt program. Denne tendens taler ligeledes for udskrifternes pålidelighed. Men mere end et indicium kan de nævnte forhold dog aldrig blive.

17. Jeg mener i modsætning til Frode Jakobsen selv, at han alene repræsenterede Frihedsrådet på kontaktudvalgsmødet den 1. november. Dette bygger jeg i første række på det forhold, at Frode Jakobsen på et møde i Frihedsrådet, hvor med sikkerhed kun Børge Houmann, den anden rådsrepræsentant i kontaktudvalget, var til stede, refererer fra mødet den 1. Se

»samarbejde« og »enighed« om program og regering. Men politikerne havde reageret negativt på udspillet, frem for alt på det de opfattede som en sammenkædning af regeringsspørgsmålet med en fornyet henvendelse til Storbritannien, USA og Sovjetunionen om at anerkende Danmark som allieret. Eller med socialdemokraten H.C. Hansens ord, så var Frihedsrådet ude på at »tilkøbe sig ministerposter«. Efter at Frode Jakobsen havde truet med at udvandre, var politikerne dog veget tilbage: Programmet skulle man »nok blive enige om i store træk«. De var »mod Dansk Samling«, men der var »noget at tygge på og stof til 3-4 søvnløse nætter«. Og udgangen på mødet var blevet foreløbig at fortsætte i kontaktudvalget.¹⁸

I ugerne efter var drøftelserne i kontaktudvalget også fortsat. Atmosfæren var klart forbedret – »en helt anden tone, især H. C.«, havde Frode Jakobsen således fortalt rådsmedlemmet Arne Sørensen efter endnu et møde i begyndelsen af november, hvor politikerne også havde udbedt sig Friheds-

»Gengivelse af Frode Jakobsens »dagsorden« fra Frihedsrådsmøde i begyndelsen af november 44, efter stenogram mærket 15« (Frode Jakobsens arkiv, pk. 2). At han skulle have gjort det, hvis Houmann selv havde været til stede i kontaktudvalget, forekommer imidlertid ikke særlig sandsynligt. Men også Herman Dedichen, der stod i tæt kontakt med både politikerne og Frihedsrådet, nævner i en rapport til SOE's hovedkvarter i London om møder i kontaktudvalget kun Frode Jakobsen som talsmand for rådet. Se Romeo til Juliet af 13.12.1944 (Rigsarkivet, Erik Seidenfadens arkiv, læg: rapporter fra ingeniør Herman Dedichen til »Secret Intelligent Service« (herefter Erik Seidenfadens arkiv)). I øvrigt omtaler Jørgen Hæstrup også kun Frode Jakobsen i forbindelse med kontaktudvalgsmødet den 1. november, men skriver dog i note 5, at Børge Houmann »vel antagelig [har] været med«. Se Jørgen Hæstrup: *Hemmelig alliance. Hovedtræk af den danske modstandsorganisations udvikling 1943-1945*, København 1959, bd. 2 (herefter *Hemmelig alliance*, 2), s. 238-239, 332. For Frode Jakobsens version, se Frode Jakobsen: *I Danmarks Frihedsråd*, København 1975, bd. 2 (herefter *I Danmarks Frihedsråd*, 2), s. 52.

Frode Jakobsen synes i det hele taget at have været alene om at repræsentere Frihedsrådet på flere møder i kontaktudvalget i november. Han refererer således selv på to møder i rådet henholdsvis den 14. og den 20. til møder i kontaktudvalget. Og på det første af disse råds-møder var med sikkerhed kun Børge Houmann til stede og på det andet temmelig sikkert også kun han, eftersom det af »security«-grunde var almindelig praksis på dette tidspunkt, at Ole Chievitz og Arne Sørensen, de to andre rådsmedlemmer, ikke blev indkaldt. For Frode Jakobsens referater se »Gengivelse af »dagsorden« fra Frihedsrådsmøde 14.11.1944 efter Frode Jakobsens stenogram mærket 4« og »Frode Jakobsens »dagsorden« til Frihedsrådsmøde ca. 20/11 44 gengivet efter Frode Jakobsens stenogram mærket 6 (ukomplet)« (Frode Jakobsens arkiv, pk. 2). For spørgsmålet om »security« se *I Danmarks Frihedsråd*, 2, s. 22-23.

18. For Frode Jakobsens oplæg, se »Gengivelse af Frode Jakobsens oplæg ved kontaktudvalgsmøde omkring 1/11-44«, og »Gengivelse af Frode Jakobsens »dagsorden« fra Frihedsrådsmøde i begyndelsen af november 44, efter stenogram mærket 15« (Frode Jakobsens arkiv, pk. 2). For politikernes reaktion, herunder H.C. Hansens bemærkning, se ligeledes »Gengivelse af Frode Jakobsens »dagsorden« fra Frihedsrådsmøde i begyndelsen af november 44«. For Frode Jakobsens trussel om at udvandre, se *I Danmarks Frihedsråd*, 2, s. 52.

rådets program skriftligt.¹⁹ Men i substansen var det gået trægt, for politikerne havde stadig haft store, også principielle, betænkeligheder at overvinde. Frem for alt hvad angik overgangsregeringens sammensætning, hvor Frode Jakobsen havde krævet en repræsentation på seks personer, herunder mindst én repræsentant for »hver af de grupper, der dannede frihedsbevægelsens kerne«: 1. Kommunerne 2. Frit Danmark 3. Ringen og 4. Dansk Samling. Politikerne havde på deres side været »villig til at optage 4 eller 5 medlemmer af frihedsbevægelsen ... deraf 1 partikommunist«, men værget sig mod Dansk Samling, da »en repræsentant for Arne Sørensen parti næppe nogensinde kunne accepteres af en i Danmark lovligt valgt Rigsdag«. I sidste ende havde det handlet om overgangsregeringens parlamentariske forankring eller legitimitet. Eller som politikerne havde udtrykt det overfor Frihedsrådet, så måtte »Rigsdagen« være »den tap, hvorom alting drejer sig«.²⁰

Først i midten af december var det kommet til realitetsforhandlinger. I mellemtiden var ikke alene efterretningerne om de dramatiske begivenheder i Belgien og Grækenland nået frem til Danmark, men det var også indholdet af en artikel i det officøse sovjetiske tidsskrift *Krigen og Arbejderklassen* fra midten af november, der i meget skarpe vendinger angreb politikerne og her især de socialdemokratiske som »kapitulanter« og »Hitlers virkelige tjenere«, mens Frihedsrådet fremhævedes som lederen af »den folkelige modstandsbevægelse«.²¹ Frygten for såkaldte »græske og belgiske til-

19. For mødet i kontaktudvalget efter mødet den 1. november, se »Gengivelse af »dagsorden« fra Frihedsrådsmøde 14.11.1944 efter Frode Jakobsens stenogram mærket 4« (Frode Jakobsens arkiv, pk. 2).

20. For Frode Jakobsens krav om seks repræsentanter for modstandsbevægelsen i overgangsregeringen, se »Gengivelse af »dagsorden« fra Frihedsrådet 14.11.1944«, og Romeo til Juliet af 13.12.1944. For kravet om mindst én repræsentant for hver af de fire store modstandsorganisationer, se Romeo til Juliet af 13.12.1944. Se også Frode Jakobsens udkast til Frihedsrådets exposé (Rigsarkivet, Frode Jakobsens arkiv, pk. 2, læg: stenogrammer 1944-45 IV). Exposéet er aftrykt in extenso i *Danmarks Frihedsråd*, 2, s. 52-56. For politikernes tilbud, se Romeo til Juliet af 13.12.1944. For henvisningen til Rigsdagen, se Frihedsrådet til Thomas Døssing af 25.11.1944 (Erling Foss' arkiv, pk. 1, læg: Til Døssing).

21. Begivenhederne i Belgien og Grækenland må efter den illegale presse at dømme i hvert fald have været kendt både blandt politikerne og i modstandsbevægelsen i starten af december. For kommentarer fra politikerside, se »Churchill om Grækenland og om modstandsbevægelsen«, *Danske Tidende*, nr. 12, december 1944, s. 1-2; »I befrielsens stund«, *Den Danske Parole*, nr. 1, december 1944, s. 1-2 (Det kongelige Bibliotek, illegal samling 1940-1945). For kommentarer fra modstandsbevægelsen, se »Kan »belgiske tilstande« undgås i Danmark?«, *Frit Danmark*, nr. 8, december 1944, s. 1 (*Det illegale Frit Danmark 1942-1945*, s. 422-425); »Modstandsbevægelsen i de befriede lande står vagt om demokratiet«, *Land og Folk*, nr. 56, 12.12.1944, s. 3-6 (*Det illegale Land og Folk*, bd. 4, s. 149-152); »Forholdene i Grækenland«, *Morgenbladet*, nr. 30, 15.12.1944, s. 6 (Det kongelige Bibliotek, illegal samling 1940-1945).

stande« og for politikernes vedkommende desuden en alvorlig bekymring for Sovjetunionens ensidige støtte til Frihedsrådet var med andre ord slået igennem og havde gjort det påtrængende nødvendigt at få sat skub i forhandlingerne.²²

Frihedsrådet havde spillet ud og på et møde i kontaktudvalget den 19. december overrakt sit program til politikerne, det såkaldte Exposé.²³ Politikerne havde også erklæret sig »enig i princippet«, lige med »undtagelse af sidste afsnit om kompositionen af det kommende ministerium«, men havde så taget tæten med kravet om at rette en fælles henvendelse til Sovjetunionen om anerkendelse af Danmark som allieret. De to rådsrepræsentanter, Frode Jakobsen og Børge Houmann, havde ikke været afvisende, men ville først drøfte det på et rådsmøde. De var dog gået med til at opdele de spørgsmål, der skulle behandles, i »to skarpt adskilte grupper«: 1. forholdet til Sovjetunionen 2. regeringsdannelsen og den første overgangstid efter befrielsen, dvs. uden den omstridte sammenkædning. Dagen efter havde Børge Houmann imidlertid på Frihedsrådets vegne som betingelse for en fælles hen-

Artiklen i *Krigen og Arbejderklassen* »De herskende kredsers politik i Danmark under krigen« var senest i midten af december blevet kendt i Danmark. Se Ole Bjørn Kraft, Poul Sørensen og Aksel Møller til Christmas Møller af 12.12.1944 i: *Christmas Møllers Londonbreve*, s. 226. Se også »Christmas Møller svarer KRIGEN & ARBEJDERKLASSEN«, *Danske Tidende*, nr. 12, december 1944, s. 8; »Sensationelle russiske udtalelser om Danmark«, *Morgenbladet*, nr. 30, 15.12.1944, s. 3-5 (smst.). For artiklen i fuld ordlyd se i øvrigt Aage Trommer: *Danmark mellem øst og vest. Kilder til Danmarks udenrigspolitiske situation 1943-45*, København 1972, s. 55-60.

22. For Frode Jakobsens konklusioner oven på begivenhederne i Belgien og Grækenland, se Frode Jakobsen til Christmas Møller af 5.2.1945 i: *Christmas Møllers Londonbreve*, s. 236. Se også *I Danmarks Frihedsråd*, 2, s. 45. For politikernes frygt for »græske og belgiske tilstande«, se Romeo til Juliet af 13.12.1944. Se også Frode Jakobsen til Christmas Møller af 5.2.1945.

For politikernes almindelige bekymring over Sovjetunionens stilling, der i høj grad også var forbundet med utilfredshed med Thomas Døssing, Frihedsrådets repræsentant i Moskva, se Romeo til Juliet af 13.12.1944, og Erik Seidenfadens til Ronald Turnbull af 18.12.1944 (Rigsarkivet, Erik Seidenfadens arkiv, pk. 1, læg: korrespondance mellem legationssekretær Turnbull, redaktør Seidenfaden, samt ingeniør Dedichen). Man må af denne almindelige bekymring også kunne slutte sig til bevæggrundene bag det krav om en fælles henvendelse til Sovjetunionen, som politikerne stillede til Frihedsrådet den 19.12.1944.

23. Romeo til Juliet af 19.12.1945 (Erik Seidenfadens arkiv). Ifølge Frode Jakobsen blev exposéet overgivet den 15. december 1944, se Frode Jakobsen til Thomas Døssing af 15.12.1944 (Rigsarkivet, Frode Jakobsens arkiv, pk. 1, læg: bilag til beretningen m.m. II). Men de nærmere omstændigheder fremgår ikke. I Dedichens rapport er der derimod tale om en eksplicit henvisning til kontaktudvalget, bakket op af en in extenso gengivelse af exposéet, hvilket sammen med Dedichens tætte forbindelser til både Frihedsrådet og politikerne efter min mening taler for hans steds- og tidsangivelse, når det gælder første behandling i kontaktudvalget. Den udelukker i virkeligheden heller ikke, at Frode Jakobsen den 15. december inden de egentlige forhandlinger i kontaktudvalget har overgivet exposéet til politiker – Buhl eller et medlem af kontaktudvalget.

vendelse krævet, at modstandsbevægelsen »i så fald mindst måtte have 50% repræsentation i den kommende regering«, og havde også fremlagt et udkast med dette indhold.²⁴ Men forhenværende statsminister Wilhelm Buhl, der i dagens anledning havde repræsenteret politikerne sammen med den konservative leder Ole Bjørn Kraft og H.C. Hansen, havde »straks« rejst sig og bedt de to rådsrepræsentanter om at »forlade lokalet« – det måtte, skulle han have sagt, være »en fejltagelse«, at han havde »anmodet de herrer om at komme«. Frode Jakobsen havde nu – for ikke at risikere, at Frihedsrådet kom til at lægge hindringer i vejen for Danmarks anerkendelse som allieret – trukket i land og bedt om et nyt møde, så rådet i mellemtiden atter kunne tage stilling til spørgsmålet.²⁵ Og sådan var det også blevet,

Min rekonstruktion af forhandlingerne fra afleveringen af exposéet og frem til nytår 1945 bygger i det hele taget i langt højere grad, end det hidtil er sket, på Herman Dedichens Romeo-rapporter. Begrundelsen er ud over Dedichens almindelige vidneverdi, at Frode Jakobsens stenogrammer fra denne periode ved nærmere eftersyn er mangelfulde, idet der mangler stenografiske noter til flere vigtige møder og diskussioner, som optræder i Romeo-rapporterne og ud fra sammenhængen også må have fundet sted. Dedichens angivelser støttes desuden af de udkast til fælleshenvendelsen af 3.1.1945, som findes i både Frode Jakobsens og Herman Dedichens arkiver og gengives i Romeo-rapporterne. Jeg har på den baggrund også ment at kunne foretage en langt mere præcis rekonstruktion af forhandlingsforløbet end Jørgen Hæstrup i *Hemmelig alliance* og Niels Amler i *Fra besættelse til befrielse. En undersøgelse af forholdet mellem politikerne og Frihedsrådet i Danmark 1944-1945 belyst gennem fælleshenvendelsen til de allierede og forhandlingerne om befrielsesregeringens dannelse*. upubliceret speciale. Københavns Universitet 1981.

24. For politikernes reaktion på exposéet, se Romeo til Juliet af 19.12.1944. For kravet om en fælles henvendelse og rådsmedlemmernes stilling, herunder til opdelingen af forhandlingsstoffet i to skarpt adskilte grupper, se Romeo til Juliet af 20.12.1944 (Erik Seidenfadens arkiv). For politikernes udspil se også *I Danmarks Frihedsråd*, 2, s. 58. For Børge Houmanns krav på mødet den 20.12., se Romeo til Juliet af 20.12.1944. At Houmann også havde et udkast til fælleshenvendelsen med, fremgår af Dedichens efterfølgende rapport til London, hvori dette også gengives, se Romeo til Juliet af 27.12.1944 (Erik Seidenfadens arkiv). Udkastet findes også i Herman Dedichens arkiv på Rigsarkivet (læg: forskellige skrivelser fra og til Danmarks Frihedsråd). En første version af udkastet havde Frode Jakobsen formuleret, men denne adskilte sig ikke, hvad kravet om 50% repræsentation angik, fra det udkast, formentlig udformet af Houmann, som politikerne fik udleveret. Frode Jakobsens udkast findes i hans arkiv (pk. 2, læg: stenogrammer 1944-45 IV) og er aftrykt i *I Danmarks Frihedsråd* i den tro, at det var det, politikerne tog stilling til. Se *I Danmarks Frihedsråd*, 2, s. 68. Alt i alt må man imidlertid kunne slutte, at Frode Jakobsen og i det hele taget et enigt Frihedsråd stod bag Houmanns krav, en slutning, som i øvrigt er ny inden for forskningen og baseret på en opfattelse af, at Frihedsrådets udkast også blev fremlagt på kontaktudvalgsrådet den 20. december. For den tidligere forskning se Jørgen Hæstrup: *Hemmelig alliance*, 2, s. 244-245, 247, og Niels Amler: *Fra besættelse til befrielse*, s. 40-43.
25. Romeo til Juliet af 20.12.1944. Frode Jakobsen omtaler i sin efterkrigsberetning ikke direkte oprindelsen med politikerne den 20. og sin egen rolle heri, men taler i almindelighed om »en nuance mellem Houmann og mig« i forbindelse med forhandlingerne om fælleshenvendelsen. Han gør i den forbindelse også rede for motiverne bag sin kompromisvilje. Se *I Danmarks Frihedsråd*, 2, s. 57-59.

men Frihedsrådet havde først accepteret et kompromis efter hårde forhandlinger, hvor Børge Houmann i starten totalt havde afvist det forslag til fælleshenvendelse, som Buhl havde overrakt rådet et par dage efter mødet den 20. december, og krævet »sikkerhed« for at gå med til en fælles henvendelse, dvs. »et bindende løfte om lighed i regeringen«. ²⁶ Han var på et råds-møde lillejuleaften kommet til at stå helt alene med sin holdning, men havde ikke villet bryde det mandat, han havde fået fra DKP's ledelse, og et nyt møde var derfor blevet aftalt, for at han i mellemtiden kunne konsultere sit parti. Mellem jul og nytår var forhandlingerne blevet genoptaget, og efter en række rådslagninger var et kompromisforslag, baseret på et udkast fra Houmann, også blevet udarbejdet som svar på Buhls forslag og forelagt på et kontaktudvalgsmøde den 2. januar. ²⁷ Og efter yderligere forhandlinger og en renskrivning af Houmann var den fælles henvendelse så endelig blevet afsendt den 3. januar, og nu blot med en fremhævelse af, at man var »enige om at søge sammenholdet i det danske folk bevaret også efter krigen ved at landets første frie regering dannes og dens grundlæggende program fastlægges i fællesskab«. Alt i alt et klart plus for politikerne, uden at dette dog

26. For Børge Houmanns holdning, se *I Danmarks Frihedsråd*, 2, s. 58. Houmanns mistillid til politikernes »løfte om en fyldig repræsentation i den kommende regering« bekræftes også af Dedichen, se Romeo til Juliet af 27.12.1944. For Buhls forslag til fælleshenvendelse, ordlyden og tidspunktet for overgivelsen til Frihedsrådet, se Romeo til Juliet af 27.12.1944. Forslaget findes også i Frode Jakobsens arkiv (pk. 2, læg: stenogrammer 1944-45 IV) og er aftrykt i Jørgen Hæstrups *Hemmelig alliance*, 2, s. 249.

27. For holdningerne på Frihedsrådets møde, se Romeo til Juliet af 27.12.1944, C.A. Bodelsens beretning, godkendt 1.10.1955 (Rigsarkivet, Jørgen Hæstrups samlinger vedr. besættelsen T 1940-45 38 A (herefter Jørgen Hæstrups samlinger)), og *I Danmarks Frihedsråd*, 2, s. 58. For Børge Houmanns mandat og aftalen om et nyt møde, se Romeo til Juliet af 27.12.1944. Dateringen af mødet er behæftet med usikkerhed: Dedichen angiver den 22. december, mens Bodelsen og Houmann, se Børge Houmanns beretning, godkendt 6.1.1949 (Jørgen Hæstrups samlinger), anfører den 23. Men i valget mellem en samtidig andenhandsberetning og to formentlig uafhængige, om end sene førstehandsberetninger må de sidste nok alligevel foretrækkes. For lillejuleaften taler desuden, at det var Bodelsens første møde i Frihedsrådet, altså en mindeværdig dag.

For rådslagningerne mellem jul og nytår, se Romeo til Juliet af 3.1.1945 (Erik Seidenfadens arkiv). For Børge Houmanns udkast, se Børge Houmanns beretning, og en gennemslagskopi af et udkast til henvendelse, mærket 26, i Frode Jakobsens arkiv (pk. 2, læg: stenogrammer 1944-45). For Frode Jakobsens udkast, se »Frode Jakobsens udkast til henvendelse til de allierede januar 1945. Mærket 27« (smst.). Resultaterne af rådslagningerne fremgår af »Gengivelse af Frode Jakobsens »dagsorden« fra Frihedsrådsmøde jul 44, efter Frode Jakobsens stenogram mærket 7« (smst.). Under punkt 7 »Kontaktudvalget« har Frode Jakobsen noteret: »Er vel refereret. Udkastet med«, dvs. at Frode Jakobsens udkast skulle med på kontaktudvalgsmødet den 2.1.1945. For det berammede kontaktudvalgsmøde den 2. januar 1945, se Romeo til Juliet af 27.12.1944.

fik den store betydning, eftersom Moskva efter modtagelsen af henvendelsen aldrig besvarede den.²⁸

Efter afsendelsen af fælleshenvendelsen havde Frihedsrådet på ny presset på for at få gang i forhandlingerne om overgangsregeringen og i begyndelsen af januar i kontaktudvalget bedt politikerne om svar på exposéet med ønske om »en realitetsforhandling« – »det haster, undgå græske tilstande eller blot det store skænderi, vi ved hvordan det har virket i udlandet, hos vestmagterne«, havde Frode Jakobsen noteret som sin begrundelse.²⁹ Et kontaktudvalgsmøde var også kommet i stand sidst i januar, hvor politikerne havde taget principiel stilling til programmet. Frem for alt til det, de opfattede som »forudsætning« for det hele: »forfatningsmæssige tilstande«, hvortil især hørte »afvæbningen« af modstandsstyrkerne, men også en korrekt gennemførelse af de planlagte arrestationer, som »ikke« måtte »ske udenom de lovlige myndigheder«. Ligeledes havde imidlertid programmets indhold og her især bestemmelserne om »opgøret med de strafskyldige« haft politikernes interesse, og de havde bedt om en gennemgang. Hele spørgsmålet om en straffe- og konfiskationslovgivning var dermed også blevet bragt på bane, for på et efterfølgende møde i kontaktudvalget i begyndelsen af februar at blive genstand for en – med Frode Jakobsens udtryk – »bevæget debat« – om lovgivning med »tilbagevirkende kraft«, »dødsstraf«, lovgivning mod »embedsmænd«, »særdomsstole« mm. Men det egentlige regeringsspørgsmål havde politikerne stadigvæk ladet ligge, utvivlsomt for at undgå at »binde sig« angående »antallet personer eller selve personerne i den kommende regerings sammensætning«, som Buhl havde udtrykt det allerede i december efter modtagelsen af Frihedsrådets exposé. Så da Frode Jakobsen og Alfred Jensen, der i januar var indtrådt i Frihedsrådet og i kontaktudvalget i stedet for den sygdomsramte Børge Houmann, sidst i februar var taget til Stockholm for at rådslå med Frihedsrådets gesandt i Moskva, Thomas Døssing, var overgangsregeringen stadig ikke kommet til en realitetsforhandling – »det [går] dårligt«

28. For forhandlingerne i kontaktudvalget den 2. januar og Børge Houmanns efterfølgende renskrift af den endelige fælleshenvendelse, se »Gengivelse af Frode Jakobsens »dagsorden« til Frihedsrådsmødet nytår 45« (Frode Jakobsens arkiv, pk. 2). Se også Børge Houmanns beretning. For afsendelsen af den fælles henvendelse den 3. januar, se Romeo til Juliet af 3.1.1945. Henvendelsen er aftrykt i fuld ordlyd i *Hemmelig alliance*, 2, s. 249-250. For fælleshenvendelsens senere skæbne i Moskva, se Erik Thostrup Jacobsen: *Foden i døren. Danmark mellem Sovjetunionen og England 1944-45*, Odense 1984, s. 63-71.

29. Se »Gengivelse af Frode Jakobsens »dagsorden« fra kontaktudvalget nytår 45 efter Frode Jakobsens stenogram, mærket 8« (Frode Jakobsens arkiv, pk. 2).

med samlingsregeringen, havde Frode Jakobsen således vurderet i en samtale med Døssing.³⁰

Rådslagningen i Stockholm, der kom til at vare til ind i marts, var kommet i stand på foranledning af Thomas Døssing, men da Christmas Møller i mellemtiden også var kommet til byen for at konferere med Døssing og danske kredse i Sverige, blev han ligeledes inddraget i drøftelserne. De to repræsentanter havde i ugerne inden indtaget en nærmest diametralt modsat, men samtidig kritisk holdning til Frihedsrådets forhandlingslinie over for politikerne: Døssing havde været skeptisk over for overhovedet at forhandle – »tilbøjelig« som han var til at »betragte alle kompromisser som en vederstyggelighed« – og betegnet det som en »kursændring«, der også ville skabe vanskeligheder i Moskva, hvor man så med »uvilje« på forhandlingerne med »de gamle politikere« og betragtede dem som »et brud på forudsætningerne for anerkendelsen af Frihedsrådet«. Han havde derfor heller ikke afleveret fælleshenvendelsen, da han få dage før sin afrejse til Stockholm den 21. januar – og efter at have modtaget henvendelsen – havde haft en samtale med den sovjetiske viceudenrigskommissær, Vladimir Dekanozov. Christmas Møller derimod havde i sit memorandum af 12. januar 1945, »Bemærkninger til Danmarks Frihedsråds skrivelse af december 1944 til de samarbejdende partier«, fremført, at han i Frihedsrådets sted »ikke« ville have stillet »krav« til »sammensætningen af den kommende regering«, ej heller have blandet sig i »spørgsmålet om repræsentanter for de Frie Danske i udlandet« og »slet ikke« have gjort »betragtningen gældende om forholdsmæssigheden mellem modstandsbevægelsens styrke i ministeriet og repræsentanter fra anden side«. Frode Jakobsen havde derfor indledt drøftelserne den 26. februar med at give Døssing og Christmas Møller en længere redegørelse for situationen i Danmark og Frihedsrådets stilling og havde på den måde søgt at bringe dem »på linie«, og disse bestræbelser var fortsat de følgende dage – og fra den 28. også med Alfred Jensens deltagelse. Det altoverskyggende spørgsmål havde været regeringsdannelsen, nær-

30. For kontaktudvalgsmødet sidst i januar, se »Frode Jakobsens »dagsorden« fra Frihedsrådsmødet ca. 1/2-45, gengivet efter Frode Jakobsens stenogram, mærket 13« (smst.), og Romeo til Juliet af 22.1.1945 (Erik Seidenfadens arkiv). For kontaktudvalgsmødet i begyndelsen af februar og diskussionerne om straffelovene mm., se »Frode Jakobsens »dagsorden« fra møde i Frihedsrådet begyndelsen af februar 45, efter Frode Jakobsens stenogram mærket 34« (Frode Jakobsens arkiv, pk. 2), og »Frode Jakobsens samlede fremstilling for Christmas, Døssing, Foss, Munck på konferencen i Stockholm februar. Efter Frode Jakobsens stenogram« (smst.). For Alfred Jensens indtræden i Frihedsrådet og kontaktudvalget, se Romeo til Juliet af 31.1.1945 (Erik Seidenfadens arkiv), og *I Danmarks Frihedsråd*, 2, s. 71. For tidspunktet for afrejsen til Stockholm, se *I Danmarks Frihedsråd*, 2, s. 93-96. For Frode Jakobsens vurdering af regeringsforhandlingerne, se »Frode Jakobsens notater fra samtale med Døssing i Stockholm februar 1945« (Frode Jakobsens arkiv, pk. 2).

mere bestemt regeringens sammensætning, statsministerposten og de tidligere Scavenius-ministre. Udgangen var blevet en fastholdelse af »fifty-fifty«, trods Døssings minimumskrav om »flertal for modstandsbevægelsen«, mod til gengæld, som denne ligeledes havde krævet, at få stats-, udenrigs- og justitsministerposterne til modstandsbevægelsen, samt udelukkelse af alle ministre i ministeriet Scavenius, hvilket skulle symbolisere modstandens sejr over samarbejdspolitikken. Som modstandsbevægelsens statsministerkandidat havde Christmas Møller hidtil været selvskreven, men hans tilnærmelse til politikerne og hans egen skepsis under drøftelserne i Stockholm havde skadet hans stilling, også selv om Alfred Jensen under samtaler med ham stadig havde støttet hans kandidatur.³¹

Sådan havde altså i hovedtræk begivenhederne formet sig under Fogs fængselsophold. Ikke alene var dermed de centrale magtpolitiske temaer – Sovjetunionens stilling, modstandsstyrkernes afvæbning, principperne for retsopgøret, Rigsdagens status og befrielsesregeringens sammensætning – blevet slået an, men de forskellige positioner i kampen om magten var også kommet for en dag – med kommunisterne og politikerne som hovedkontrahenter, de radikale »systemfjender« mod det parlamentariske demokratis mænd, og Frode Jakobsen som den modstandsivrige, men demokratiske, der sloges for et kompromis på grundlag af Frihedsrådets nationale

31. For Frode Jakobsens ophold i Stockholm 22.2-5.3.1945, se *I Danmarks Frihedsråd*, 2, s. 93-94, og Ebbe Muncks dagbog 1.-7.3.1945 (Rigsarkivet, Ebbe Muncks arkiv, pk. 7, Dagbog (herefter Ebbe Muncks arkiv, dagbog)). For Alfred Jensens ophold i Stockholm fra senest 28. februar til i hvert fald 9. marts 1945, se Ebbe Muncks dagbog 28.2.1945 (smst.), og ... *GØR JER PLIGT – GØR JERT VÆRK. John Christmas Møllers dagbøger 1941-45*. Udgivet med noter og dokumenter af Erik Thostrup Jakobsen, København 1995, s. 317. For Døssings anmodning om en mundtlig forhandling, se Thomas Døssing til Ebbe Munck af 4.1.1945 (Rigsarkivet, Ebbe Muncks arkiv, pk. 1, læg: rapporter Moskva 1944, underlæg: breve fra Thomas Døssing til forskellige). For Christmas Møllers ønske om at træffe Thomas Døssing og Erling Foss, Frihedsrådets udsending i Sverige, se ... *GØR JER PLIGT – GØR JERT VÆRK*, s. 310-311. For Døssings holdning til forhandlingerne med politikerne, se Thomas Døssing til Ebbe Munck af 4.1.1945. Christmas Møllers memorandum af 12.1.1945 findes bl.a. i Erik Seidenfadens arkiv (læg: diverse rapporter). For Frode Jakobsens redegørelse og dennes formål, se Ebbe Muncks referat af samtale 26.2.1945 (Ebbe Muncks arkiv, dagbog). For Døssings minimumskrav til regeringsdannelsen, se hans Besøg i Stockholm 28.1-18.3.1945, s. 2 (Thomas Døssings arkiv, pk. 2). At Frihedsrådet efter drøftelserne i Stockholm fastholdt 50-50, men ellers gik ind på Døssings krav, fremgår af Ole Lippmanns rapporter til London af 25.3.1945 og 8.4.1945, se Niels Amlend: *Fra besættelse til befrielse*, s. 76. For Christmas Møllers optræden i Stockholm, se *I Danmarks Frihedsråd*, 2, s. 93-104. Se også Frode Jakobsen: *Til sidst kommer man hjem*. København 1984, s. 66-69. For Alfred Jensens støtte til Christmas Møller, se »En bekendelse. Fhv. trafikminister Alfred Jensens svar til Frode Jakobsen«, *Frit Danmark*, nr. 9, 5. årgang, 7.6.1946, s. 13. Se også Alfred Jensen: *65 år med Marx for socialisme og fred*, uden trykkested og -år (formentlig Terpo Tryk 1983), s. 20-21.

program. I ugerne efter, hvor regeringsforhandlingerne gik ind i den sidste, afgørende fase, skulle dette blive endnu mere tydeligt. Kommunisterne pressede hårdt på for at sikre modstandsbevægelsen en dominerende stilling i befrielsesregeringen. Frem for alt med modstandsfolk på stats-, udenrigs-, justits- og arbejdsministerposterne, en fifty-fifty repræsentation i regeringen som helhed og udelukkelse af alle ministre i regeringen Scavenius. Med dannelsen af en sådan regering skulle det afgørende magtpolitiske instrument skabes for at indlede den »fredelige«, »demokratiske« magtovertagelse, som kommunisterne havde konciperet i efterkrigsprogrammet *Folkets vilje – landets lov*. I denne strategiske kalkule indgik tillige forsøget på at vinde tilslutning i Frihedsrådet til et bredt, ikke alene nationalt, men også økonomisk og socialt program, der kunne holde sammen på modstandsbevægelsen efter befrielsen og danne grundlag for en valgsejr ved det første frie valg.³² Men kommunisternes bestræbelser strandede, som det også fremgår af Mogens Fogs dagbog, der registrerede det første og nok mest alvorlige tilbageslag – Frihedsrådets accept af Buhl som statsminister.

Dagbogen som kilde

Mogens Fog havde efter flugten fra Shellhuset fundet hjemsted hos maleren Albert Naur i Charlottenlund, og det var også her, han og Aage Schoch havde mødt Elias Bredsdorff. Det havde fra starten stået klart, at Fog ønskede at genoptage sit modstandsarbejde – han »ville ikke høre tale om at tage til Sverige« – og Bredsdorff havde derfor måtte skaffe ham mere permanent indkvartering hos sine venner Inger og Tyge Haarløv på Bekkasinevej i Hellerup. Men en øjeblikkelig genoptagelse af modstandsarbejdet i fuldt omfang kom imidlertid af sikkerhedsgrunde ikke på tale. Så Fog måtte i de første uger, da man ikke kunne vide, om tyskerne var på sporet af ham, holde sig væk fra møder i Frit Danmarks hovedledelse og i Frihedsrådet. I stedet blev han holdt orienteret af Elias Bredsdorff og af C.A. Bodelsen og Frode Jakobsen.³³

32. Nærmere om DKP's efterkrigsprogram og -strategi, se min artikel »'Folkets vilje – landets lov'? Om DKP's overgangsprogram og demokratiet«, *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid. Festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen på 65-årsdagen oktober 1998*, Redigeret af Henrik Dethlefsen og Henrik Lundbak, København 1998.

33. For Fogs indkvartering hos Albert Naur, se *Efterskrift 1904-45*, s. 230. For mødet med Elias Bredsdorff, se *Min egen kurs*, s. 221. For Fogs ønske om at genoptage modstandsarbejdet og indkvarteringen hos Tyge Haarløv, se ligeledes *Min egen kurs*, s. 221. For sikkerhedsforanstaltningerne i de første uger efter Fogs flugt og orienteringen af ham, se C.A. Bodelsens beretning. Se også *I Danmarks Frihedsråd*, 2, s. 160.

Også tilblivelsen af Mogens Fogs dagbog skal sikkert ses i lyset af denne situation. For afsondret, som Fog i høj grad var og uden ret meget at tage sig til, kunne en dagbog være en måde at fylde tiden ud på og desuden hjælpe med at holde styr på dagene og regnskab med de indtryk og informationer, han fik under sine samtaler. Altså også en slags forberedelse på det tidspunkt, hvor Fog igen kunne deltage i modstandsarbejdet i fuldt omfang. Det er i den forbindelse også bemærkelsesværdigt, at optegnelserne slutter den 18. april – dagen efter Fogs første møde i Frihedsrådet efter flugten. Umiddelbare, praktiske formål synes med andre ord at have motiveret ham og ikke tanken om senere offentliggørelse. Dette er samtidig et argument for dagbogens almindelige kildeværdi.

Dagbogen er af Mogens Fog ført nogenlunde jævnlgt. Næppe dagligt, men efter det overleverede manuskript at dømme snarere for nogle dage ad gangen, dækkende perioden 1.-18. april 1945.³⁴ Fogs erindring har med andre ord været nogenlunde frisk på nedskrivningstidspunktet, om end med visse dateringsvanskeligheder – et ikke ukendt problem for erindringen. Der er i metodisk henseende tale om en kilde, som mest frugtbart lader sig udnytte som beretning med Fog i rollen som både førstehånds- og andenhåndsvidne. Og i alle tilfælde som en vidende og skarpsindig iagttager. Også dette taler på det almene plan for dagbogsoptegnelsernes værdi.

Men hvori består da mere konkret dagbogens kildeværdi? Jeg vil her særlig pege på tre felter.

For det første: Mogens Fogs omgangskreds. Det er her især hans tætte forbindelser til kommunisterne, der springer i øjnene. For ikke alene mødtes han jævnlgt med Alfred Jensen, men han blev også efter flugten inviteret til velkomstfest af den samlede partiledelse, der følte, at han »hør[te] til hos dem«. Også Elias Bredsdorff, som Fog arbejdede sammen med i Frit Danmark, var af overbevisning kommunist, om end ikke medlem af partiet.³⁵ Nok så bemærkelsesværdigt er imidlertid Fogs kontakter til chefre-

34. Dagbogen består i manuskriptform af 9 løse ark. Optegnelserne for de forskellige dage fordeler sig som følger: 1.-3. april: 2 maskinskrevne A4-ark; 4.-9. april: 4 maskinskrevne A5-ark, hvoraf de 3 er benyttet på begge sider; 10.-15. april: 2 håndskrevne A5-ark, hvoraf det første er beskrevet på begge sider; 16.-18. april: 1 maskinskrevet A5-ark. Man kan gætte på, at denne fordeling også afspejler, hvordan Fog har nedskrevet dagbogen, men sikkert er det på ingen måde.

35. Elias Bredsdorff meldte sig ud af DKP i december 1939 i forbindelse med Sovjetunionens angreb på Finland, se *Min egen kurs*, s. 134-136. Men han fortsatte med at abonnere på *Arbejderbladet* og opfattede sig stadig som kommunist, se *Min egen kurs*, s. 138, og min samtale med Elias Bredsdorff af 29.10.1998 (Michael Kjeldsens arkiv). Da Bredsdorff blev engageret i modstandsarbejdet i maj eller juni 1942, skete det også gennem en kommunistisk kurer, Knud Francker, på foranledning af Børge Houmann, se *Min egen kurs*, s. 147-148.

daktørerne for *Politiken* og *Berlingske Tidende*, Niels Hasager og Svend Aage Lund. De var etableret efter flugten fra Shellhuset og var som sådan endnu et udtryk for den indflydelse, modstandsbevægelsen havde fået. Men samtidig afspejlede kontakterne også det etablerede Danmarks stigende erkendelse af at måtte tilpasse sig og indgå et kompromis med Frihedsrådet om overgangsregeringen. Samtalerne under selskabelige former – så som søndagsfrokosten hos Svend Aage Lund med deltagelse af Fog, Schoch, Wilhelm Buhl og Ole Bjørn Kraft – gav i den forbindelse en mere uformel mulighed for at føle hinanden på tænderne og derigennem danne sig et indtryk af forhandlingspositioner og -muligheder.

For det andet: overgangs- og efterkrigstidens problemer. Dette er, som dagbogen viser, en problematik, der i høj grad optog Fog – i samtaler og som arbejdsopgave mellem møderne. Særlig Alfred Jensens forestillinger om efterkrigspolitikken havde øjensynlig vægt, og dagbogen indeholder af den grund også flere udførlige – og i kraft af samtalerne karakter formentlig meget pålidelige – optegnelser herom. Nærmere bestemt om vurderingen af Socialdemokratiet og DKP's stilling til en samling, helst i et enhedsparti, Sovjetunionens stilling til Danmark, den forventede store opbakning til modstandsbevægelsen (op mod 70%) også efter befrielsen, en modstandsregering med en repræsentant for hvert af de fire partier og en rådgivende forsamling og Rigsdagen erklæret grundlovsstridig, samt DKP som et bredt »centrumparti«. Alt i alt et værdifuldt indblik i partiledelsens interne overvejelser om vejen til magten, som i øvrigt ikke adskiller sig væsentligt fra de offentlige tilkendegivelser. Men også Mogens Fogs egne forestillinger om efterkrigspolitikken fremgår, om end mindre udførligt, af dagbogsopregnelserne. Især bestræbelserne på at udvikle Frit Danmark som grundlag for »en folkedemokratisk bevægelse« og den dermed forbundne udformning af et efterkrigsprogram for organisationen.

For det tredje: Frihedsrådet og kampen om overgangsregeringen. I april måned, hvor Mogens Fog skrev sin dagbog, var forhandlingerne mellem Frihedsrådet og politikerne om befrielsesregeringen gået ind i sin sidste og afgørende fase. Og selv om Fog ikke var allermest centralt placeret – i kontaktudvalget eller i det snævre Frihedsråd – så blev han ikke desto mindre løbende orienteret og konsulteret og var på det vigtige plenarmøde i Frihedsrådet den 17. april også selv til stede. Han fik derigennem et nøje, til dels også førstehånds, kendskab til de interne diskussioner i rådet og her især til toneangivende rådsmedlemmers vurderinger og holdninger. Set i forhold til Frode Jakobsens *I Danmarks Frihedsråd* følger dagbogen på to punkter nyt til billedet af regeringsforhandlingernes sidste, afgørende fase. Det gælder for det første Frode Jakobsens forestillinger om et kompromis

med politikerne, der ikke alene var åbne over for at slå af på statsministerposten og en matematisk fifty-fifty, men eventuelt også på kravet om de tre Scavenius-ministre, og for det andet diskussionen om Frihedsrådets egne ministerposter, hvor Fog længe ønskede udenrigsministerposten, men på Alfred Jensens foranledning måtte overlade den til Christmas Møller. Billedet af kommunisterne som de radikale i Frihedsrådet, herunder deres stærke modstand mod Buhl som statsminister og plaidoyer for Christmas Møller, svarer til Frode Jakobsens.³⁶

Men på ét punkt tegnes i Fogs dagbog et helt andet billede, nemlig af diskussionen på plenarmødet den 17. april om kommunisternes og Dansk Samlings forslag til økonomisk og socialt program. Frode Jakobsens »Bråvallaslag«, der førte til opgivelse af programmet, står her over for Fogs opfattelse af en »forbavsende tilslutning ... dog med omformulering overladt til Alfred og ny Dansk Samling-mand«. En nøjere læsning af Frode Jakobsens stenografiske noter fra mødet tyder imidlertid på, at han i sin efterkrigsberetning – under indflydelse af Den Kolde Krigs frontstilling mod kommunisterne anno 1956 – har overdramatiseret diskussionen. Ikke sådan at forstå, at han ikke også på rådsmødet den 17. talte imod et »socialt program«, for det taler både hans opposition mod ideen, da den kom frem tidligere i april, og det forberedte oplæg til mødet for, at han gjorde. Men sådan, at debatten ikke synes at have formet sig som et dramatisk opgør. For selv om Frode Jakobsen altså var kommet til plenarmødet med en række argumenter imod et økonomisk og socialt efterkrigsprogram – »grunde« til at han var »stærkt imod« og »aldrig« ville gå med til en »offentlig udtalelse« – så havde han samtidig erklæret sig »helt enig i programmet« og villig til »indenfor regering[en]« at »medvirke« til dets gennemførelse. Og ifølge mærgennoterne fra selve mødet havde han under debatten også kommenteret programudkastet i en forsonlig tone – »uklogt det med »grundlovsstridig rigsdag«, lød således en af hans bemærkninger – og desuden understøget synspunktet fra sit forberedte oplæg, nemlig at rådsministrene i regeringen »ikke« skulle »sidde og sige, at vi ikke har noget med det at gøre«, dvs. med de økonomiske og sociale spørgsmål, men at de kunne »tage stilling til« dem – vel at mærke »som personer«. Kort sagt så harmonerer Frode Jakobsens optræden på rådsmødet dårligt med et »Bråvallaslag«. Ja, debatten på

36. For Frode Jakobsens skildring af regeringsforhandlingerne, herunder kommunisternes linie, se *I Danmarks Frihedsråd*, 2, s. 182-193.

mødet udelukker faktisk ikke, at Alfred Jensen og Niels Banke – som en måde at lande en besværlig og kontrovers diskussion på – har fået »overladt« en »omformulering« af det økonomiske og sociale program, men at de efter mødet – med Frode Jakobsens afvisning af en »offentlig udtalelse« in mente – har opgivet det som formålsløst. I erindringsbindet *Efterskrift 1940-45* har Mogens Fog senere taget stilling til Frode Jakobsens skildring af programdiskussionen den 17. april. Han karakteriserer i den forbindelse sine egne dagbogoptegnelser som »et helt ufuldstændigt referat af diskussionen om emnet og forkert, hvad angår dens udgang, som var, at forslaget blev opgivet«, men fastholder samtidig sin erindring om situationen på mødet som i forhold til Frode Jakobsens erindring »anderledes fredelig« – »intet tyder på, at jeg har opfattet debatten som et stort opgør«, hedder det også. Fog forklarer selv det mangelfulde referat med, at han »ikke ... har lagt meget hjerte i sagen, måske fordi vi samtidig arbejdede på Frit Danmarks program«. Men dette harmonerer efter min mening ikke med tilfredsheden over en »forbavsende tilslutning til programmet« og bidrager i øvrigt til at bagatellisere Fogs støtte til det økonomiske og sociale program og kommunisternes dermed forbundne magtpolitiske ambitioner. Og under alle omstændigheder må hans egen, samtidige optegnelse om en »omformulering« af programmet nok veje tungere end Frode Jakobsens efterkrigsberetning. At Fog så, da han gjorde denne optegnelse, må siges også at have undervurderet modstanden mod programmet, er en anden sag, som kan skyldes debattens forløb eller simpelthen *wishful thinking*.³⁷

37. For Frode Jakobsens version af diskussionen om et økonomisk og socialt program, se *1 Danmarks Frihedsråd*, 2, s. 160-172. For Mogens Fogs version, se *Efterskrift 1940-45*, s. 250-252.

Min opfattelse af diskussionerne om »Frihedsrådets økonomiske program« på plenarmødet den 17. april bygger på »Gengivelse af Frode Jakobsens aide-memoire for indlæg på rådsmøde 17-4-45. Efter stenogram, mærket 28« (Frode Jakobsens arkiv, pk. 2). At Frode Jakobsen også tidligere havde opponeret mod ideen om et økonomisk og socialt program, fremgår af et møde i Ringens ledelse formentlig i anden uge af april, hvor han refererede fra et møde med Mogens Fog og Aage Schoch. De to havde støttet, at Frihedsrådet skulle have en »social linie«, som kommunisterne og Dansk Samling havde foreslået det, og i den forbindelse havde Frode Jakobsen gjort rede for Ringens »mening om det sociale« og peget på, at det »let [kunne] komme til skisma«, se »Ringens daglige møder, midt i april 45, efter stenogram, mærket 27« (smst.). Min opfattelse af programdiskussionen den 17. april synes imidlertid også at finde støtte i C.A. Bodelsens beretning til Jørgen Hæstrup. Han bemærker nemlig om forsøget på at »lave et fælles program for modstandsbevægelsens efterkrigspolitik«, at »det blev ret hurtigt klart, at det ville blive meget vanskeligt at opnå enighed, og spørgsmålet var ikke behandlet færdigt, da befrielsen kom« (Jørgen Hæstrups samlinger).

Skal man kort sammenfatte, så fremstår Mogens Fogs dagbog fra april 1945 som en kilde, der frem for alt bringer os tættere på kommunisterne i den sidste, afgørende fase af kampen om befrielsesregeringen. Det er også heri, dens særlige værdi ligger.³⁸

Til slut kort om editionsprincipperne. Jeg har søgt at forene en mest mulig teksttro gengivelse af dagbogen med den størst mulige læselighed. Dagbogen indeholder mange, også hjemmelavede, forkortelser, og disse er alle søgt opløst ved hjælp af firkantede parenteser. Overstregninger i teksten er kursiveret og sat i almindelig parentes. Rettelser foretaget af Mogens Fog under skrivningen af dagbogen er indført i teksten og forsynet med en note.

Mogens Fogs dagbog 1.-18. april 1945

1.4.45. Form.[iddag] Møde med Alfr.[ed] J.[ensen],³⁹ der refererede samtaler fra sin rejse til Sverige (hjemkommen for 14 dage siden). Døss.[ing]⁴⁰ havde gengivet sin samtale med Dekanossov.⁴¹ Denne var forundret over

38. Rüdiger Eckert brugte i sin banebrydende disputats om den danske modstandsbevægelses politiske struktur Mogens Fogs dagbog til at belyse tre ting: DKP's efterkrigsprogram *Folkets vilje – landets lov*, diskussionen i Frihedsrådet om et socialøkonomisk program samt Frit Danmarks efterkrigsprogram. Se Rüdiger Eckert: *Die politische Struktur der dänischen Widerstandsbevegung im Zweiten Weltkrieg. Eine Untersuchung über die Bedeutung der illegalen Presse und einiger repräsentativer Vertreter der Widerstandsgruppen*. Hamburg 1969, s. 128-129, 134-137, 140, 334.

Senere har også Aage Trommer, Hans Kirchhoff, Hans Snitker og jeg selv benyttet Fogs dagbog til at belyse forskellige aspekter af befrielsesproblematikken. Se Aage Trommer: *Myte og sandhed i besættelsehistorien*, København 1974, s. 102; Aage Trommer: »Den danske modstandsbevægelse og efterkrigspolitikken«, *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid. Festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen på 65-årsdagen oktober 1998*, Redigeret af Henrik Dethlefsen og Henrik Lundbak, København 1998, s. 439, 440; Hans Kirchhoff: *Kamp eller tilpasning. Politikerne og modstanden 1940-45*, København 1987, s. 161; Hans Snitker: *Det illegale Frit Danmark – bladet og organisationen*, s. 147, 157; Michael Kjeldsen: »'Folkets vilje – landets lov'? Om DKP's overgangsprogram og demokratiet«, s. 460, 470, 471, 474, 479.

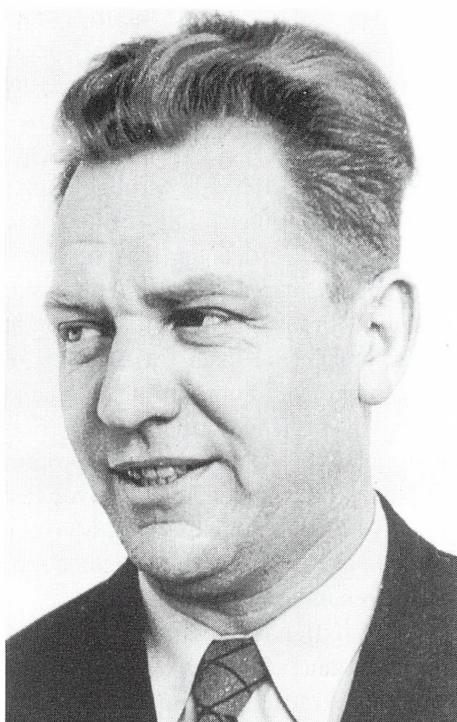
Selv har Mogens Fog anvendt dagbogen i sit erindringsbind *Efterskrift 1940-45*. Se *Efterskrift 1940-45*, s. 232-241. Elias Bredsdorff, Fogs gode ven, har i sine erindringer ligeledes trukket på dagbogen. Se Elias Bredsdorff: *Min egen kurs*, s. 224-227.

39. Alfred Jensen (1903-1988), murerarbejdsmand. Medlem af Danmarks venstresocialistiske Parti 1919, fra 1920 Danmarks kommunistiske Parti. Medlem af Møntergadepartiet 1922-1923. Medlem af Danmarks kommunistiske Parti 1923-1988. Medlem af centralkomiteen 1936-1988 og af forretningsudvalget 1936-1960. Næstformand 1938-1942 og 1945-1958. Fungerende formand 1942-1945. Medlem af Folketinget 1936-1960. Medlem af Frihedsrådet 1945. Trafikminister i befrielsesregeringen 1945.

40. Thomas Døssing (1882-1947), bibliotekar. Biblioteksdirektør 1920-1943. Medlem af *Frit Danmarks* redaktion 1942. Frihedsrådets gesandt i Sovjetunionen 1944, kongelig gesandt 1945-1947.

41. Vladimir Dekanozov (1898-1953). Sovjetisk viceudenrigskommissær 1939-1947. Dekanozov beskæftigede sig med danske anliggender 1944-1945.

Alfred Jensen (1903-1988). Alfred Jensen var medlem af DKP's illegale centralkomite og overtog efter Aksel Larsens arrestation i november 1942 formandskabet. Han fik i januar 1945 sæde i Frihedsrådet som afløser for den sygdomsramte Børge Houmann og beholdt også efter dennes tilbagevenden sit medlemskab af et nu udvidet råd. Sammen med Dansk Samlings Niels Banke udarbejdede Alfred Jensen i april 1945 et forslag til økonomisk og socialt program for Frihedsrådet, der var tænkt som middel til at holde sammen på modstandsbevægelsen efter befrielsen og vinde en stor valgsejr ved det første frie valg. Forslaget faldt imidlertid på Frode Jakobsens modstand. Under forhandlingerne om befrielsesregeringen søgte Alfred Jensen at sikre modstandsbevægelsen en ledende stilling – med modstandsfolk på stats-, udenrigs-, justits- og arbejdsministerposterne. Med en sådan regering skulle der skabes et afgørende instrument til realisering af DKP's program for magtovertagelsen, »Folkets vilje – landets lov«. (Frihedsmuseets fotoarkiv).

modstandsbevægelsens samarbejde med »de g[am]l.[e]«⁴² politikere, aabenbart spec.[ielt] i erindring om disses tilslutning til Antikomintern.[pagten] Dekan.[ossof] fremhævede, at USSR efter krigen vilde være den dominerende Østersømagt, og at vi derved bliver naboer. – Alfr.[ed] J.[ensen] fandt Døss.[ing] for rigoristisk i sin skarpe holdning overfor »de g[am]l.[e]«, og mente han overvurderede betydningen af oppositionelle strømninger i soc.[ial]dem.[okratiet] – »oppositionen i soc.[ial]dem.[okratiet] er horizontalt afgrænset, ikke verticalt«, sagde Alfr.[ed] J.[ensen] – Saa vidt jeg for-

42. Udtrykket »de gamle« bruges i Mogens Fogs dagbog i forskellige sammenhænge som udtryk for det etablerede Danmark. Det indgår på dette sted i et udtryk for de ledende politikere fra de fire »gamle« partier, Socialdemokratiet, Det Radikale Venstre, Det konservative Folkeparti og Venstre.

stod havde han tilraadet Døss.[ing] kraftigt at imødegaa en udtalelse i »Kri-gen og Arbejderkl[assen]« om, at »de g[am]l.[e]« villigt havde samarbejdet med tyskerne, – maaske havde Døss.[ing] allerede gjort det paa egen haand. I samtalerne med X.mas⁴³ havde denne ytret tvivl om, hvorvidt modstandsbevægelsens autoritet var stor nok til at bære en overvejende del af den nye regering. Alfr.[ed] havde beroliget ham paa dette punkt med henvisning til i hvor høj grad folket fulgte [Friheds]raadets officielle paroler og forsk.[el-lige] institutioner dets underhaands-do.

X.mas mente, at raadets autoritet maaske især laa i tre ting: dets anonymitet, støtten til England og dets tilsagn om at ville træde tilbage, men de oplysninger, han havde faaet fra Alfr.[ed] og andre danske fra hjemmefronten havde overbevist ham om, at modstandsbev.[ægelsen] burde have en væsentlig (overvejende?) indflydelse i den nye regering. Iøvrigt havde X.mas givet sin fulde tilslutning til det program, kommunisterne havde fremsat i »Folkets vilje – landets lov« – havde fastslaaet, at han i overgangstiden ikke vilde tilslutte sig noget parti og iøvrigt stod usikker overfor, hvor han vilde indtræde siden hen. Han betragtede sig stadig som medlem af F[rit]D.[an-mark]s redaktion.

– Alfr.[ed] havde haft en samtale med Socialminister Møller⁴⁴ som repr.[æsentant] for den mest forstaaende del af det sv.[enske] soc.[ial]dem.[okrati] Havde orienteret ham i de danske komm.[unister]s. stilling til en fremtidig samling, helst et enhedsparti med soc.[ial]dem.[okratiet]

– Under en samtale med Døssing og X.mas havde Døss.[ing] hævdet sit skarpe standpunkt overfor »de g[am]l.[e]«, hvilket bl.a. havde givet sig udtryk i, at Døss.[ing] vilde træde tilbage som repr.[æsentant] i USSR saasnt raadet var opløst, dvs. ved den nye regerings tiltræden. Alfr.[ed] havde imødegaaet dette og fremhævet, at vi *skal* blive enige med »de g[am]l.[e]«, hvori X.mas var enig. Døss.[ing] vil aabenbart gerne tilbage hurtigt – maaske for at overtage undervisningsmin.[inisteriet] – men Alfr.[ed] og

43. John Christmas Møller (1894-1948). Student 1911. Cand.jur. 1922. Forretningsfører for Det konservative Folkeparti 1923. Partiformand 1932-1939. Minister uden portefølje 10.4.-8.7.1940, handelsminister 8.7.-3.10.1940. Formand for Det danske Råd i London 1942-1945. Udenrigsminister i befrielsesregeringen maj-november 1945.

44. Gustav Möller (1884-1970). Ledende svensk socialdemokrat. Chefredaktør for partiavisen *Social-Demokraten* 1921-1924. Partisekretær 1916 og med lange afbrydelser af ministerhverv indtil 1940. Rigsdagsmedlem 1917-1954. Socialminister 1924-1926, 1932-1938 og 1939-1951 samt handelsminister 1938-1939.

Gustav Möller fik efter samarbejdspolitikens sammenbrud den 29. august 1943 en central placering i planlægningen af svensk hjælp i tilfælde af et kommunistisk kup ved Danmarks befrielse og deltog i den forbindelse også aktivt i opbygningen af Den danske Brigade fra dennes oprettelse i december 1943. Se Ulf Torell: *Hjælp til Danmark. Militære och politiska förbindelser 1943-1945*, Stockholm 1973, s. 61-135, 172-191.

jeg er enige om, at han skal blive derovre, dels for at bygge vor position videre, dels for at skyde breche i det snævre fagdiplomati.

– Under en samtale med Stefan Hurwitz,⁴⁵ der var vendt tilbage til Sverige iført engelsk majorrang (og uniform?) havde denne hævdet, at det første ministerium burde være et forretningsministerium, hvilket Alfr.[ed] stærkt havde imødegaaet. Hurwitz syntes iøvnr.[igt] at mene, at dette »forretningsmin.[isterium]« burde dannes af modstandsbevægelsen. S.[tefan] H.[urwitz] gik ind for forbud mod nazistiske partier og afstraffelsesregler sv.[arend] til Norges, hvis forhold han i det hele var en del paavirket af. Alfr.[ed] havde paapeget de store forskelle der er paa vore og de norske forhold. S.[tefan]H.[urwitz] vilde gerne ind i raadets juristudvalg,⁴⁶ men Alfr.[ed] havde svaret, at vi ikke kunde have udenlandske medl.[emmer] af det. Saa vidt jeg forstod havde S.[tefan]H.[urwitz] derefter sagt, at han i saa fald maatte tilstille saavel raadet som »de g[am]l.[e]« sine memoranda om afstraffelsesproblemerne. Dette havde Alfr.[ed] fundet helt i sin orden, netop fordi vi skal blive enige.

– Under samtaler med Laino⁴⁷ – den finske regeringskommunist – og svenske og norske komm.[unister] havde Alfred faaet det indtryk, at vore komm.[unister]s. og de finskes linje var ret parallelle præget af forstaaelsen af det bredest mulige folkelige samlingsgrundlag, mens de norske komm.[unister] havde holdt sig udenfor hjemmefronten og de svenske endnu var meget »dogmatiske«. Finnen havde iøvrigt skildret, hvorledes han og hans kammerater var⁴⁸

45. Stefan Hurwitz (1901-1981). Cand.jur. 1926. Professor i procesret ved Københavns Universitet 1935-1955.

Stefan Hurwitz måtte som jøde flygte til Sverige i oktober 1943, og han opholdt sig bortset fra en periode i London 1944-1945 her til befrielsen. Under opholdet i det svenske var Hurwitz i en periode 1943-1944 chef for det danske flygtningekontor.

46. Frihedsrådets juristudvalg blev nedsat i sommeren 1944 med det formål at forberede den særlovgivning, der skulle danne grundlag for retsopgøret efter krigen. De oprindelige medlemmer var landsretssagfører Carl Madsen (1903-1978), højesteretssagfører Niels Busch-Jensen (1886-1987) og højesteretssagfører Eyvind Møller (1891-1954). Senere blev den unge jurist Kjeld Lundgreen (1914-) også tilknyttet udvalget.

47. Yrjö Leino (1897-1961). Uddannet agronom 1920-1921. Medarbejder ved den kommunistiske avis *Työväenjärjestöjen Tiedonantaja* 1923. Medlem af Finlands kommunistiske Parti (FKP) 1926. I fængsel for kommunistisk aktivitet 1935-1938. Under jorden 1938-1944. Vicesocialminister i Paasikivis 1. regering 1944-1945. Indenrigsminister i Paasikivis 2. regering 1945-1948. Brud med FKP 1950.

48. Resten af afsnittet mangler, formentlig en side. Det må efter sammenhængen at dømme dreje sig om dele af optegnelserne for eftermiddagen og/eller aftenen den 1.4. I fortsættelsen omtales tilsyneladende overvejelser om Danmarks forhold til udlandet efter befrielsen, herunder det udenrigsministerielle tidsskrift til udlandet, overvejelser, der ikke har nogen sammenhæng med Alfred Jensens omtale af de finske kommunister.

(1.4.45)

det udenrigsministerielle tidsskrift til udlandet – specialnumre om skoleordning, socialforsikring etc. som skulde spredes gennem legationerne – Mon ikke netop Sch.[och]⁴⁹ med hele sin initiativrigdom, energi og uformelle indstilling vilde være manden i spidsen for et foretagende der tog hele vort forhold til udlandet ind under sig – og opslugte eller omfattede eksisterende privatorganisationer af lignende formaal? Han kunde sammenknytte det med redaktørposten i F.[rit]D.[anmark] – han vilde gøre langt bedre nytte i disse poster end som minister u.[den] P.[ortefølge], – men sp[ør]gs-m.[aalet] om handelsmin.[inisteriet] kan naturligvis vælte det.

2.4.45. Dagen helliget E.[lias]B.[redsdorff]⁵⁰ ang.[aaende] F.[rit]D.[anmark] Foruden løbende sager diskut.[erede] vi især F.[rit]D.[anmark] som grundlag for en folkedemokratisk bevægelse. Vi maa snarest søge opstillet et bredt demokratisk program og prøve i hvor høj grad det kan samle hovedledelse og gruppeledelser. Det hidtil udsendte for vagt, men store vanskeligheder navnlig med vor ing.[eniør] og »industrimand«,⁵¹ naar vi kommer til konkretiseringen.

– Tilføjelsen til samtalen med Alfr.[ed] J.[ensen]: Det er givet, at USSR ikke vil øve noget pres paa vor regeringsdannelse, men viser vi ikke strømkæntningen i forholdet overfor Rusland kan det gaa udover vore handelsforhold dertil. Alfr.[ed] nævnede, at svenskerne ikke har kunnet opnaa ny handelsoverenskomst, – de har mange varer parat til afskibning – og de faar ikke i Sverige besøg af det sovjetrussiske orkester.

49. Aage Schoch (1898-1968), redaktør. Cand.polit. 1923. Redaktionssekretær ved *The Baltic Scandinavian Trade Review*. Udenrigspolitisk medarbejder ved *Jyllandsposten* 1926-1934. Redaktionssekretær ved *Berlingske Tidende* 1934. Chefredaktør for *Nationaltidende* 1934, afskediget efter tysk krav 1942. Medlem af Danmarks Frihedsråd fra dets grundlæggelse september 1943. Arresteret af Gestapo 2.9.1944-21.3.1945. Chefredaktør ved *Berlingske Tidende* og *Berlingske Aftenavis* 1945-1946. Medarbejder ved *Flensborg Avis* 1947-1949. Direktør for Dansk Røde Kors 1949-1956.

50. Elias Bredsdorff (1912-), dr.phil. Cand.mag. 1938. Lærer ved Vordingborg Seminarium 1939. Medlem af Frit Danmarks hovedledelse 1943-1946.

51. Ejnar Thorsen (1890-1965), civilingeniør. Medstifter af ingeniørfirmaet Monberg & Thorsen 1919. Medlem af Entreprenørforeningens bestyrelse 1935, formand 1940-1955. Medlem af Dansk Arbejdsgiverforenings hovedbestyrelse 1941, af forretningsudvalget 1949, formand 1955-1960.

Ejnar Thorsen blev medlem af Frit Danmarks hovedledelse efter arrestationen af hovedledelsesmedlem Kate Fleron den 2. september 1944 og sad her besættelsen ud. Se Hans Snitker: *Det illegale FRIT DANMARK*, s. 146.

Elias Bredsdorff. (1912-). Elias Bredsdorff blev i sommeren 1942 engageret i Frit Danmark af kommunisten Børge Houmann. Han havde i 1939 meldt sig ud af DKP efter Sovjetunionens angreb på Finland, men var af overbevisning stadig kommunist. Hans første opgave bestod i at rejse rundt i Danmark for at prøve at oprette lokale Frit Danmark-grupper. I maj 1943 måtte Bredsdorff gå under jorden, og han overtog nu hvervet som rejsesekretær for Frit Danmark i Nord- og Midtjylland, med hovedkvarter i Århus. I oktober 1944 forlod han igen byen for at undgå arrestation og rejste til København, hvor han fik til opgave at aflaste Mogens Fog i Frit Danmarks hovedledelse. Efter Fogs arrestation overtog Bredsdorff ansvaret for det meste af det daglige arbejde og for redaktionen af Frit Danmark, og han lavede sammen med landsretssagfører Niels Andersen Frit Danmarks Nyhedstjeneste – alle opgaver han beholdt lige til befrielsen. (Frihedsmuseets fotoarkiv).

3.4.45. Aften hos Sv.[end]A.[age]L.[und]⁵² med Sch.[och] og B.[ent] Suens.[on]⁵³ Tesd[orpf] Gj[o]rsl.[ev]⁵⁴ Iaa syg deroppe, var ankommet samme dag med amb[ulance], ty[skerne] rapporteret i farvandet, frygtede de skulde faa fat paa rigeligt nysank.[ommet] materiale.⁵⁵

52. Svend Aage Lund (1900-1981), chefredaktør. Cand.polyt. 1925. Sekretær i Dansk Arbejdsgiverforening 1927-1928, i Industrirådet 1928. Redaktionssekretær ved *Berlingske Tidende* 1929-1933, redaktør 1934, ansvarlig chefredaktør for *Berlingske Tidende* og for *Berlingske Aftenavis* 1935-1946, administrerende chefredaktør 1946-1970.

53. Bent Suenson (1902-1992), direktør. Cand.polyt. 1925. I Det Store Nordiske Telegraf-Selskabs tjeneste 1925, i England 1926-1927, Paris 1928, Kina og Japan 1928-1931, underdirektør 1932, direktør 1938, administrerende direktør 1954-1966. Medlem af bestyrelsen fra 1945, formand 1973-1977.

54. Edward Tesdorpf (1905-1996), greve. Ejer af godset Gjorslev på Stevn 1940-1970. Medlem af Holtug Sogneråd 1943-1950, valgt for Det konservative Folkeparti.

55. Dvs. nedkastede eller på anden måde modtagne våben.

Baade B.[ent]S.[uenson] og Sv.[end]A.[age]L.[und] indforstaaet med, at udviklingen nødvendigvis fører til socialisering, men haabede dog visse omraader bibeholdt for privat initiativ. Suens.[on] interesseret i boligproblemet, mente 1/3 -1/2 af befolkningen boet under anstændig standard, men paapegede, hvorledes selv et saa velbegrunderet fremskridt stødte paa indvendinger, som ikke blankt kan afvises: nogle mener, at g[e]n.-[nem]førelsen af et blot nogenlunde sufficient byggeprogram vilde koste den brede befolkning andre goder, andre henviste til, at vor udenrigshandel er afgørende for, om vi faar raad, atter andre henviste til byggefagenes høje lønstade, der vil hæmme etc. – B.[ent]S.[uenson] mente vi maa gennemføre en radikal kronesænkning, hvilket Holland og Belgien allerede har faaet lov til. Det vil gaa ud over »pensionister« o.l., mens han nok mente arbejdere og funktionærer kunde opnaa fuld compensation uden inflation. Mod en capital levy⁵⁶ indvendte han, at den vilde slaa mange smaa sunde produktioner ihjel, som man netop ikke ønskede at socialisere foreløbig. Da jeg fremførte Carr-synspunkter:⁵⁷ at en enig moralsk maalsætning for folket – sv.[arende]t.[il] den, der gør krigsøkonomi mulig – maatte kunne overvinde vanskelighederne, mente han, at jeg vilde appellere til uselviske instinkter, hvilket var utopisk. Jeg præciserede mit standpunkt derhen, at »reaktionen«s politiske magt afhænger af, at den faar saa stort et tilløb af mennesker, der i virkeligheden ved at støtte den handler mod deres egne interesser paa længere sigt, men som drives af tradition, konvention, snobberi og lotterihaab. Det gælder om at faa disse mennesker til at se deres interesse paa langt sigt, altsaa at appellere til deres egennytte (– sublimeret egennytte for første slægtled ?)

56. Engangsskat.

57. Edward Hallett Carr (1892-1982). Tjeneste i Foreign Office 1916-1936. Professor i international politik 1936-1953. Director of Foreign Publicity i Ministry of Information 1939. Assistent Editor for *The Times* 1941-1946.

Carrs hovedværk er den monumentale *History of Soviet Russia*, som han påbegyndte i 1945 og arbejdede på i næsten tredivede år. Værket omfatter fjorten bind og en sammenfatning, *The Russian Revolution: Lenin to Stalin*. I dag er Carr nok mest kendt for sin lille bog om historie, *What is History?* I 1942 udgav han bogen *Conditions of Peace*, og det er efter indholdet at dømme den, Mogens Fog refererer til, nærmere bestemt kapitel 5: »The Moral Crisis«. Se E.H. Carr: *Conditions of Peace*, London 1942, s. 102-125.

- - - Sch.[och] synes nu fast besluttet paa at ville være minister. Har iøvrigt hele dagen tumlet med »Kampen er endnu ikke Slut«. ⁵⁸ Hvor falder det dog tungt for mig at skrive – helt godt blev det ikke, men jeg kan ikke faa fat i, hvad der er galt.

4.4.45. Begyndte at skrive systematisk beretn.[ing] om fængslingen. Kan næppe bruges til noget udover privat »efterladenskab«. ⁵⁹

Om aftenen møde m[e]l.[lem] de to fra r.[aadet] ⁶⁰ og Sch[och] & mig. Den lille ⁶¹ gav med vanlig omstændelighed udmærket ref.[erat] af R.[aads-] og K.[ommandoudvalgs]møder, ⁶² hvorved man atter kom ind i den g[am]l.[e] stemning. Jeg synes de er kommet m[e]g.[et] langt i retning af system under

58. Artiklen blev offentliggjort i *Frit Danmark*, nr. 1, 4. årgang, april 1945, optrykt i *Det illegale Frit Danmark*, s. 463-465. Originalen findes i Mogens Fogs arkiv (pk. 19, læg: papirer vedr. Shellhus-opholdet 1944-45).

I »Kampen er endnu ikke slut« rettede Mogens Fog med udgangspunkt i erfaringerne fra fem måneders ophold i Shellhuset et stærkt angreb på nazismen, »et ubønhørligt autokrati, hvis dybeste drivkraft er menneskeforagt«, »et menneskefjendsk despoti«, forbundet med en opfordring til »aldrig at forfalde til modstanderens metoder«, dvs. til »sindelagsmord, nedskydning af tilfældige, repressalier og progromer«, »dolken i ryggen«. »Hver eneste frihedskæmper« måtte i den »sidste runde« af kampen holde sig »for øje«, at »frihedskampens ånd skal befrugte landets fremtid«. Fog åbnede hermed forsigtigt for en fortsættelse af kampen efter befrielsen. Opholdet hos Gestapo havde nemlig givet ham »en fastere overbevisning end nogensinde« om, at nazismen måtte »udryddes fuldstændigt og varigt, hvis menneskeheden skal vinde tryghed og velfærd«, han havde »endnu klarere end før fattet frihedskampens nødvendighed og rækkevidde«.

59. Mogens Fog har senere brugt beretningen om opholdet i Shellhuset i sine erindringer. Se *Efterskrift 1904-45*, s. 197-212. Originalen findes i Mogens Fogs arkiv med de rettelser og tilføjelser, Mogens Fog har indføjet efter besættelsen (pakke nr. 19, læg: kopier af Mogens Fogs beretninger m.m.). Afsnittet i erindringerne er i alt væsentligt en ordret gengivelse af originalen.

60. Frode Jakobsen og C.A. Bodelsen. Se *Efterskrift 1904-45*, s. 232.

61. Frode Jakobsen (1906-1991), cand.mag. Uddannet ved landbrug. Student 1929. Cand.mag. 1939. Stifter af organisationen Dansk Studiering 1941. Medlem af Frihedsrådet fra dets grundlæggelse i september 1943 til befrielsen. Minister uden portefeuille i befrielsesregeringen 1945. Medlem af Folketinget 1945-1953 og 1953-1973, valgt for Socialdemokratiet.

62. Frihedsrådets Kommandoudvalg (K-udvalget) blev oprettet i juni 1944 med opbygningen af den illegale hær, våbenfordeling og kommandoer over undergrundshæren som hovedopgaver. Medlemmer var oprindelig Mogens Fog og Frode Jakobsen fra Frihedsrådet, kaptajn Viggo Hjalp og kommandørkaptajn Kaj Lundsteen, hærens og flådens illegale stabschefer, og Flemming Muus, chefen for SOE i Danmark. Efter den 19. september 1944 indtrådte også politiinspektør Sven A. Holten som repræsentant for det illegale politi. Muus blev i februar 1945 erstattet af Ole Lippmann, der på dette tidspunkt havde afløst ham som SOE-chef. Efter Mogens Fogs fængsling var Frode Jakobsen eneste repræsentant for Frihedsrådet.

mit fravær. Der er godt hold paa understøttelserne⁶³ og M[ilitær]-app.[aratet]⁶⁴ er ogsaa styrket efter at off.[icererne]'s indfl.[ydelse] er svækket. De har jo stadig svært ved at fatte kampens karakter og det er uomtvisteligt, at de har favoriseret deres egne »stødtropper« ved vaabentildeling til trods for de voldsomme opgør vi havde kort før min fængsling.⁶⁵

M. h. t. reg.[erings]forhandl.[ingerne] var den lille meget sober i bedømmelsen. Hans standp[un]kt. er, at ingen af parterne kan undvære den anden, og det bør man aabent erkende, ligesom onkel Vilhelm⁶⁶ har erkendt det fra den anden side. Han mener at vi kan slaa af paa stats[minister]-posten, en matematisk fifty-fifty og evt. ogsaa paa de tre fra Scav.[enius] reg.[eringen]⁶⁷ Sch.[och] støtter det sidste kraftigt: Da onkel⁶⁸ i sin tid har sagt god for, ja lagt pres paa de tre for at faa dem til at indtræde, er det ulogisk at tage Onkel men forkaste de tre. Jeg maa indrømme, at det er ulogisk, men paa den anden side drejer det sig jo i denne absurde situation ikke om logik. Vi skal blive enige og finde en løsning, men vi skal ogsaa overfor ud- og indland hejse en fane, der viser strømkæntingen. Det er udelukket at indgaa⁶⁹ koalition med »de g[am]l[e]« – det vilde heller ikke

63. Med udtrykket understøttelserne menes den økonomiske støtte til pårørende til illegale eller arresterede modstandsfolk og til modstandsfolk under jorden. Denne støtte gik tilbage til den private hjælp til koner og familier til arresterede kommunister i 1941, men fra sommeren 1944 kanaliseredes i stigende omfang statspenge til dette formål.

64. Dvs. den illegale hær.

65. Mogens Fog hentyder her til sagen om den »skæve« våbenfordeling. I midten af oktober 1944 var det således kommet frem, at kaptajn Svend Schjødt-Eriksen fra Den lille Generalstab havde forfordelt de civile modstandsgrupper på bekostning af officererne i O-grupperne. Lige i begyndelsen af november blev sagen taget op i K-udvalget og Schjødt-Eriksen tildelt en irettesættelse. Den samlede fordelingsplan for de første 3.000 maskinpistoler blev sluttelig fulgt, uden at det dog bragte kritikken af våbenleverancerne til O-grupperne til ophør. Senere gav fordelingen af endnu 425 maskinpistoler fra Sverige anledning til fornyet kritik af Schjødt-Eriksen. Om den »skæve« våbenfordeling se Palle Roslyng-Jensen: *Værmens politik – politikernes værn*, København 1980, s. 316-348.

66. Vilhelm Buhl (1881-1954), politiker. Cand.jur. 1908. Assistent i Københavns Skattedirektorat 1908, kontorchef 1918, vicedirektør 1919, skattedirektør 1924. Medlem af Folketinget, valgt for Socialdemokratiet, 1939-1953. Finansminister 1937-1942. Statsminister 1942 og 1945.

67. De tre ministre i Scavenius-regeringen: Jørgen Jørgensen (Radikale), indenrigsminister; Halfdan Hendriksen (Konservative), handelsminister; Kristen Bording (Socialdemokratiet), landbrugs- og fiskeriminister.

68. Vilhelm Buhl.

69. En fejl, det rigtige ord må efter det følgende skulle være »undgå«. Fejlen lader sig i øvrigt også forklare, idet bogstaverne »i« og »u« på en skrivemaskine er placeret lige ved siden af hinanden på tastaturet.

være rigtig, fordi store dele af befolkningen staar bag dem – og derfor er det udelukket at undgaa folk, som i virkeligheden har kompromitt.[eret] sig, f. eks. Onkel. Men vi kan markere vor principielle afstandtagen fra indrømmelsespol.[itikken] ved at undgaa folk, som har deltaget i dens kulmin.[ation] – den rene Scav.[enius]pol[itik], ovenikøbet g[e]n.[nem]tvunget af ty.[skerne]

– Den lille vil, at man klart skal præcisere, at man ikke har noget imod de tre, men kun handler af principielle grunde, og heri tror jeg, han har ret. Mon ikke Alfr.[ed] lægger lidt for haardt op?

– Jeg lagde ikke skjul paa, at jeg gerne saa Udenrigs[ministeriet] forbeholdt en hjemmefrontsmand, in casu mig selv. Det vilde blive en utaknemmelig og besværlig opgave, fordi der er saa meget at rydde op i, og jeg er vist ikke haandfast nok dertil. Men paa den anden side tvivler jeg noget paa Xmas' konsekvens paa denne post og Kauffm.[ann]⁷⁰ maa i alle tilf.[ælde] holdes rede til rejse.

(Hvis) Udkast: Onkel chef,⁷¹ Xmas. vicechef,⁷² vor mand Justits-[minister], en »g[amme]l« sikkerhed,⁷³ komm.[unist] arbejds-[minister], en »g[amme]l« eg[en]tl.[ig] social[minister], men en af os (den lille) vice-soc.[ialminister] med flygtninge- frihedsk[æm]p.[erne] og erstatningskontor under sig. D.[ansk]S.[amling] kirke.[minister] En af os udenrigs.[minister] og saa Sch.[och] paa handel, hvis »de tre« skrider. Kauffm.[ann] delegat.[ion]⁷⁴

– Den lille gør det godt. Han er klar, stringent og organisatorisk dygtig. Men hans systematiseringstrang, der nærmer sig formalisme, farver hans syn paa mange mennesker, saa det faar et paranoidt præg, f.eks. i opfattelsen af

70. Henrik Kauffmann (1888-1963), ambassadør. Dansk gesandt i Washington under krigen, fra april 1941 som uafhængig repræsentant for et frit Danmark.

71. Statsminister.

72. Vicestatsminister.

73. Forsvarsminister.

74. Dvs. delegeret til FN's stiftende generalforsamling.

»komplotter«, hvor der snarere er tale om uldenhed og svaghed, – »komplottet« Seidenfaden-Sømanden-Jørgen-Spex.⁷⁵

5.4.45. G[e]n.[nem]gik. raadets og pol.[itikerne]s. lovudkast.⁷⁶ B[e]m[ær]k-n.[ingerne] i det første angaaende straffens formaal forekommer mig stødende. Gengældelsesmotivet fremhæves stærkt, stærkere end generalpræventionen, mens specialpræventionen skydes til side. Det er meget ærligt og realistisk at lægge hovedvægten paa gengældelsen, men det forekommer mig helt forkert ikke at tage hensyn til specialprævention. Det blir jo mange fanger, det drejer sig om, at efter min mening skal man ikke tillade, at de slippes ud i samfundslivet igen fulde af had og mangl.[ende] erkendelse af deres fejl. Hvis man alene – som forslaget siger – beskæftiger dem med »haardt legemligt arbejde« vil de knækkes eller blive forbrydere. Mon ikke vi, der har siddet inde har erhvervet os en bedre fornemmelse af

75. Bag de fire navne gemmer sig følgende personer:

Erik Seidenfaden (1910-1990), redaktør. *Politikens* korrespondent i Sverige 1943. Leder af Dansk Pressestjeneste i Stockholm fra dennes oprettelse i august 1943. Medlem af modstandsbevægelsens Kontaktudvalg i Stockholm januar 1945.

Herman Dedichen (1896-1958), ingeniør. Storaktionær i dagbladet *Politiken* med tætte forbindelser til pressen og rigsdagens politikere, ikke mindst ledende politikere som Buhl, Hedtoft-Hansen og H.C. Hansen. Gennem kontakten til SOE i Danmark også i forbindelse med ledende modstandsfolk.

Flemming Muus (1907-1982). Leder af SOE's arbejde i Danmark marts 1943 – december 1944. Medlem af Frihedsrådet som repræsentant for de frie danske i udlandet fra september 1943 og indtil februar 1945.

Svend Schjødt-Eriksen (1905-1977), kaptajn. Medlem af DNSAP juni – september 1940. Ansvarlig for fremskaffelse af våben til hærens O-grupper fra januar 1944 og dermed for den »skæve« våbenfordeling. Leder af hærens efterretningstjeneste fra september 1944, men allerede fra november 1943 sammen med politiet engageret i indsamling af oplysninger til internt dansk brug, herunder om kommunisternes virksomhed.

Om man med Frode Jakobsen kan tale om »komplottet« Seidenfaden-Sømanden-Jørgen-Spex kan diskuteres. Men givet er det, at der mellem Dedichen og Schjødt-Eriksen – og indtil dennes afrejse til London også Muus – bestod et snævert samarbejde, som lejlighedsvis involverede Seidenfaden i Stockholm. Brodden i dette samarbejde var i stigende grad vendt mod Frihedsrådet, som det også klart fremgik af Dedichens Romeo-rapporter til London. I Frode Jakobsens arkiv findes en kopi af en sådan rapport, Romeo til Juliet af 13.12.1944, der ikke alene refererer til Seidenfadens besøg i Danmark 28.11.-14.12.1944 og planerne om – i forståelse med politikerne – at sende ham til Moskva som modvægt til Thomas Døssing, men også omtaler Frode Jakobsen og kommunisterne meget negativt (pk. 2. læg: stenogrammer 1944-45 IV). For Frode Jakobsen netop et bevis på et »komplot«. For Frode Jakobsens opfattelse af Dedichens rolle, se også *I Danmark Frihedsråd*, 2, s. 27.

76. De af Frihedsrådets juridiske udvalg og politikernes embedsmandsudvalg udarbejdede straffelovsudkast til brug ved retsopgøret efter befrielsen. Udkastene blev senere arbejdet sammen til et fælles udkast. Se Ditlev Tamm: *Retsopgøret efter besættelsen*, København 1984, s. 69-95.

straffens virkning? En straf, der begynder efter tysk skema, gaar over til dansk, men streng beh.[andling], og efterhaanden lægges pædagogisk an – med klare regler for, hvordan man kan naa til stadig bedre stadier – og endende med en slags selvstyre, forekommer mig langt klogere og videre i perspektivet. Naturligvis maa man først nøje frasortere psykopater og andre upaavirkelige til særlige strafformer – psykiatrisk bistand i høj grad paa-krævet. Man vil kalde mig humanist i betydningen blødsøden, men det drejer sig her om en humanisme, som tager større hensyn til det almene vel – undgaaelsen af senere spektakler. Maaske kan hele sagen i denne gennemførelse bevirke reformer paa de alm.[indelige] straffeomraader. Den g[am]l.[e] form har spillet fallit baade generalpræv.[entivt] og specialpræv.[entivt] Det, at saa mange tusinder ikke-forbrydere i disse aar har været underkastet fængsel danner et erfaringsmateriale, som maa udnyttes. – Udarbejdet forslag til Frihedskæmperforbund, som kan tage sig individuelt og praktisk af alle hjemvendte.⁷⁷

– Besøg af E[lias]B[redsdorff] om aftenen, alm.[indelig] drøftelse af F[rit]D[anmark]sager,

– vi maa afskrive Sch.[och] som redaktør, han er tydeligt mere fristet af Berl.[ingske Tidende] – kan ikke se nogen personlighed, som kan præge bladet som hovedredaktør. Blir nok nødt til at tage et »navn«.

6.4.45. Lang samtale med mor form.[iddag] Samtale Alfr[ed]-Sch.[och] om eftermiddagen. Alfr.[ed] fastholder, at vi ikke skal forhaste os med ministerliste, men først have principperne: fifty-fifty og »de tre« ud fastlagt. saa drøfte og enes om det juridiske og om den alm.[indelige] økonom.[isk]-sociale politik, og derefter mændene og mandaterne. Har aabenbart ikke opgivet stats[minister]posten, hvad jeg tror, vi bliver nødt til – ja, maaske bør. Han vurderer folkestemningen for os meget højt (op mod 70%) ogsaa efter afslutningen. Mener ikke det vil svække os, men tværtimod styrke os at sidde i overgangsregeringen hvis vi formaar at føre en ordenlig politik. DVS lønforhøjelser til arb.[ejdere] og tjenestemænd, de g[am]l.[e] og inv.[alide] og koncentrering af udenrigshandlen.

Sch.[och] foreslog krav om stemping af alle aktier og obligationer til virkelig formuekontrol.

Drøftede muligheden af at nedsætte valgretsalderen til 21 allerede ved 1. valg. Vanskeligt: grundlovsændring eller dekret.

I virkeligheden ser Alfr.[ed] helst en modstandsregering med en repr.[æsen-

77. Forslaget er ikke bevaret.

tant] for hvert af de fire partier, og en raadgivende forsamling – 30 valgt af »de g[am]l[e]«, 25 af os, rigsdagen erklæret grundlovsstridig. Men han er klar over, at det ikke er g[e]n.[nem]førligt.

– Det »juridiske« skal nok gaa, det kan vi vist enes med dem om.

– Alfr.[ed] mener, at partiets program er saa bredt, at partiet vil blive et »centrumparti«. Alt for s[a]mling af arbejderklassen.

(7.4.45)⁷⁸

Forleden aften drøftede jeg en m[e]g.[et] belysende konflikt m[e]l.[lem] os og »lederne«⁷⁹ med min vært.⁸⁰ Det drejer sig om rekrutteringen af arbejdskraft til tyske befæstn.[ings]anlæg. Min vært fremhævede centraladministrationens bestræbelser for at holde sig i nær kontakt med befolkningens meninger: derfor refererede de til pol.[itikere] og organisationsledere. I denne sag konfererede d[e]p[ar]t[ements]ch[e]f.[erne] med Arb[ejds]m[æn]d[ene]s. f[or]m[and] Aksel Olsen.⁸¹ Denne anbefalede at arbejdsanvisningen fulgte normale veje og – sagde min vært – resultatet viser jo, at arbejderne strømmer til disse velbetalte beskæftigelser. (Herover) Resultatet blev altsaa i 1943 henvisning g[e]n.[nem] arb.[ejds]anvisn.[ings]kontorerne. Og det maatte siges at være i overensst[e]m.[melse] med »folkeviljen«! Heroverfor indvendte jeg, at kun en virkelig afstem.[ning] bl.[andt] samtlige arb. [ejds]m[æn]d. kunde give indtryk af den virkelige opinion. Aksel Olsen og d[e]p[ar]t[ements]ch[e]f[erne] har begge handlet som daarlige førere: den første skulde gaa i spidsen for sine folk og retlede dem, hvis de virkelig vaklede, fordi han skulde understrege forskellen paa vor egen og tysk interesse ved ikke at bruge vore institut.[ioner] Belære sine folk om, at arb.[ejdede] de for ty.[skerne] var det i hvert fald ikke med deres lederes velsigelse. Den sidste skulde have opfattet sin personlige samvittighed som den bedste rettesnor og ikke dække sig bag en illusorisk »demokratisk« foresp[ør]gs.[el] Det bedste bevis for, at dette havde være rigtig er, at d[e]p[ar]t[ements]ch[e]f[erne] i 44 udfoldede stor personlig indsats for at undgaa anvisn[ing] g[e]n.[nem] kontorerne til nye befæstningsværker. Der var intet ændret i situationen, hverken i det danske folks holdning eller i bes.[ættelses]magtens forhold.

78. Denne tilføjelse til dagsbogoptegnelserne for 7. april 1945 er skrevet på et selvstændigt ark og lagt foran arket med optegnelserne for 7. og 8. april 1945.

79. Fagforeningslederne.

80. Tyge Haarløv (1910-1979). Cand.jur. 1934. Fuldmægtig i socialministeriet og arbejdsministeriet fra 1934.

81. Axel Olsen (1875-1947). Forretningsfører i Dansk Arbejdsmands Forbund 1919. Formand 1931-1947.

7.4.45.⁸² Om aftenen til modtagelsesfest med »kamm.[eraterne]«, ⁸³ der havde lavet det til en vældig og overdaadig fest. De var alle fire meget glade og søde, talte mest alvor med Sven. De føler, jeg hører til hos dem, de er tilfredse med mange af mine ideer og forslag (ikke alle), og de ønsker meget at jeg skal gaa ind i pol.[itisk] arbejde med dem til valget. Indtil videre er de samtidig ivrige for, at jeg snakker med dem om sagerne inden jeg skrider til udadgaaende skridt. Og det kan jeg jo ikke have noget imod, særlig ikke, da de nok vil være meget tilgængelige for mine argumenter.

8.4.⁸⁴ Frokost hos Sv.[end]Aa.[ge]L.[und] med Sch.[och], Onkel Vilhelm og OleB[jørn].⁸⁵ med efterf[ø]lg[ende] diskussion til kl. 5. Tog en almindelig pol.[itisk] drøftelse først om efterkrigstidens økon.[omiske] pol.[itik], hvor onkel jo viser sig meget skrap: Konfiskationer, stærk efterbeskatn.[ing] paa andre formuesstign.[inger], ophævelse af retten til skattefradrag, regulær skatteopgivelseskontrol, evt. eengangsskat paa kapitalen. Rentesænkn.[ing] til 3-3½%, kronekurs usikker (et sted først i 20'erne). Fri aktionsret for arb.[ejderne] Bedr[ing] af arb.[ejderne]s. lønforhold og funkt.[ionærerne]s. Onkel tvivlede paa vor mulighed for eks.[port] til USSR, da vi ikke har hvad de skal bruge og ikke kan yde dem laan. – Skøn enighed her. Mindre om reg.[erings]dannelsen: Onkel hævdede, at det var uomgængeligt umuligt at droppe de tre, uig[e]n.[nem]førligt i de andre partier. Motiv.[erede] deres forbliven med hans og kronens støtte til deres indtræden, som alle partier iøvrigt havde støttet, – de selv uvillige, Ha[lfdan]he.[ndriksen] stemt imod Scav.-[enius]reg.[eringen] i sit parti!, deres gavnl.[ige] virkning i reg.[eringen] Scav.[enius], deres fulde tilslutn.[ing] til 29. august. – og et nyt argument: at de alle har en solid position i rigsdagen, og vil være gode for reg.[eringen]s. forhold til rigsdag[en], mens de i denne vil være vanskelige modstandere, hvis det kommer saa vidt. Jeg drog det egentl.[ige] konfliktstof frem: at vi

82. Datoen var oprindelig 6.4.45, men blev af Mogens Fog senere – formentlig under skrivningen af dagbogen – med blyant rettet til 7.4.45.

83. Formentlig DKP's ledelse. Partiledelsen bestod af Alfred Jensen, Thorkild Holst (1908-) og Børge Houmann. Tidligere partisekretær, matros Svend Nielsen (1909-1976) blev fra tid til anden inddraget i arbejdet, og han deltog i sammenkomsten med Mogens Fog.

84. Datoen var oprindelig 7.4, men blev af Mogens Fog senere – formentlig under skrivningen af dagbogen – med blyant rettet til 8.4.

85. Ole Bjørn Kraft (1893-1980), politiker. Cand.phil. 1913. Medarbejder ved *Aarhus Stiftstidende* 1919. Redaktør for *Svendborg Amts Dagblad* 1919-1920 og for det konservative, sønderjyske *Fædrelandet* 1920. Leder af *Aarhus Stiftstidendes* Københavnsredaktion 1924-1931. Medarbejder ved *Berlingske Tidende* 1931-1940 og 1942-1964. Redaktør ved *BT* 1940-1942. Medlem af Folketinget 1926-1964, valgt for Det konservative Folkeparti. Formand for den konservative rigsdagsgruppe 1940-1945 og 1947-1950. Forsvarsminister i befrielsesregeringen 1945. Udenrigsminister 1950-1953.

maatte kræve en erkendelse af indrømmelsespol.[itikken]s fejlagtigh[ed] og kunde faa den herigennem. Onkel var klar over, at dette laa bag, men netop derfor maatte han fastholde sit standp.[unkt] for de g[am]l.[e] vil hævde linsens berettigelse. De havde med sorg i sind været nødt til at vende sig mod modst.[ands-] bev.[ægelsen], men det var for et større godes skyld. Vi diskut.[erede] frem og tilbage, hvornaar eftergivenheden var blevet uberettiget, Ole stod os vist der betydelig nærmere end Onkel. Overfor mit argument, at vi ikke alene udadtil, men ogsaa indadtil maa markere forskellen g[e]n[nem] at droppe de tre hævdede onkel, at vi ikke vilde have nogen stor eller i hvert fald dominerende indflydelse paa befolk.[ningen] bagefter. En fifty-fiftyfordeling med statsmin.[inisteriet] paa »g[am]l[e]« hænder vilde snarest give os for meget, men den vilde de forøvrigt gaa ind paa. Vi skulde hvis enighed opnaaes berolige vore cirkler m.h.t. de tre ved at fremhæve deres fortræffelighed, men det skulde ske underhaanden, overfor grupperne og udlandet, ikke officielt. Jeg protesterede mod dette brud paa den frie diskussion, men han hævdede m[e]g.[et] bestemt, at den kommende reg.[ering] maatte staa samlet. Der ligger heri en antydning af, hvad de venter af os: at al diskussion om forsyndelser i fortiden skal ophøre. Mon de saa ogsaa vil lade være at slaa sig for brystet? Vi skal i virkeligheden gaa ind for den Seidenfadenske opfattelse.⁸⁶

86. Den seidenfadenske opfattelse, som Erik Seidenfaden under pseudonymet Erik Ring havde udviklet i bogen *Hitler beskyddar Danmark*, gik ud på, at der i Danmark i tiden frem til den 29. august 1943 havde eksisteret en treklang af indre danske kræfter: højst oppe administrationen, der stiltfærdigt arbejdede for danske interesser under det dansk-tyske samarbejdes dækkende kappe; endvidere den brede, den passive modstands befolkning med mere eller mindre bevidst indstilling; og endelig »aktivisterne«, en i begyndelsen lille, men siden stadigt voksende gruppe, der gennem underjordiske skrifter og sabotagehandlinger omsatte sine anskuelser i handling. Den administrative top og dens tilhængere var, skrev Seidenfaden, tilbøjelige til både at fordømme og at modarbejde aktivisterne som faremomenter for »den danske linie«, mens disse på deres side bebrejdede administrationen dens eftergivenhed og til og med stemplede den som landsforræderisk. Dette var, fortsatte han, i enkelte tilfælde berettiget, men som regel uretfærdigt. I forholdet til besættelsesmagten var begge indstillinger nødvendige. Den første var kamouflage for den andens virksomhed, og den anden markerede eftergivenhedens grænse. Se Erik Ring: *Hitlar beskyddar Danmark*, Stockholm 1943, s. 62-63 (her gengivet fra den forkortede illegale danske udgave: Erik Ring: *Hitler beskytter Danmark*, Trykt i Danmark 1944, s. 37).

Den seidenfadenske opfattelse blev i det illegale *Frit Danmark* også genstand for offentlig kritik. Bladet forudså i sin anmeldelse af *Hitler beskyddar Danmark*, der i øvrigt var skrevet af Mogens Fog, at forfatteren utvivlsomt havde foregrebet den linie, som de førende politikere inden for samlingspartierne ville anlægge i efterkrigstidens frie debat om besættelsens problemer, men det måtte tage afstand fra således at fremtrylle en idyllisk harmoni – ikke i oprindelse, men i virkning – mellem faktorer, der spillede en vis rolle over for tyskerne, fordi man derved tilslørede de faktiske forhold og svækkede folkets sans for ret og vrangt. Dette kunne, mente bladet, kun tjene til at hæmme den opstilling af rene politiske linier, som skulle hjælpe det danske samfund fremad efter krigen. Se *Frit Danmark*, nr. 11, 2. årgang, februar 1944, s. 7.

– Som jeg senere paa aftenen fremhævede for selskabet hos Hass.[ager]⁸⁷ kan vi ikke bøje os her: Vi maa have ret til en grundkritik af besættelsestidens politik, for saa vidt det drejer sig om problemer, der er af betydning for fremtiden. (Og det er de saa gu næsten alle). Derimod skal reg.[eringen] naturligvis staa sammen bag de forholdsregler, den vil træffe til straf, økon.[mi] etc.etc.

– De min.[inisterier], de vil overlade os synes at være:⁸⁸ Uden.[rigsministeriet], »erstatn.[ings]min[inisteriet]«,⁸⁹ justits, kirke og trafik (!). Social- og arbejdsmin.[nisteriet] afvises kategorisk. Vi siges at savne de tekniske kundskaber, der er nødvendige. Gaar de tre ud, vil kun Buhl og Xmas repr.[æsentere] øvede elementer, og Knud Kr.[istensen]⁹⁰

– Jeg tog mest til efterretn[ing], men fastholdt vort princip og paapegede, at vore grupper stod bag. Anbefalede dem at overveje endnu engang, men det afvistes som umuligt!

Om aftenen middag hos Hass[ager] med Sch.[och] og Sømandens.⁹¹ Denne forbløffede mig ved at meddele, at de »g[am]l[e]« virkelig er paa vej til at opgive de tre, – Onkel ovenikøbet indforstaaet dermed, med hidtil har han ikke kunnet faa fuldt medhold. Sømanden mente, vi blot skulde holde fast! Hvis det er rigtigt maa jeg alligevel være mere naiv end jeg selv troede, Onkel virkede absolut overbevisende paa mig. Un sale metier.⁹²

Iøvr.[igt] alm.[indelig] samtale. Sch.[och] holdt en voldsom tale om, at jeg skulde trække mig helt ud straks. Meget klogt set men efter min mening egoistisk. Holger Danske-attityde.

10.4.45.⁹³ Kj.[eld]A.[bell]⁹⁴ hjemme. Tilbragte aftenen og natten – sammen. Xm,⁹⁵ Hurw.[itz], Seid.[enfaden] mod Bu[hl] som *statsmin.[ister]*, foretr.[ak] mig (Tror selv, det vil være lykkeligt med en regering Bu[hl] med stærkt modstands-element. Bredest basis i befolkningen.

Fastholder Xm som Vicestat.[sminister] med særl.[ige] udenlandske forhold under sig [koord.[inere] handel-diplomati] og mig i Uden.[rigs]-[ministeriet]⁹⁶

87. Niels Hasager (1888-1969). Chefredaktør på *Politiken* 1931-1958.

88. I originalen står % i stedet for kolon, men det må være en fejl.

89. Det senere Ministerium for særlige Anliggender.

90. Knud Kristensen (1880-1962). Gruppeformand for Venstre fra maj 1940. Indenrigsminister 1940 – november 1942.

91. Herman Dedichen og hans kone Rona Dedichen.

92. En beskidt bestilling.

93. Datoen er først skrevet som 12.4.45, derefter rettet til 11.4.45 og endelig til 10.4.45.

94. Kjeld Abell (1901-1961). Forfatter.

95. John Christmas Møller.

96. Kjeld Abell havde, inden han besøgte Fog på dennes illegale bopæl, været illegalt i Sverige, og det var fra sine samtaler i Stockholm, han refererede.

– Ref.[ererede] videre *Grunnets*⁹⁷ virksomhed, som hævdes støttet af »de g[am]l[e]«. Gr.[unnet] vil ogsaa lægge sig paa et fælles-Dagblad trykt i Malmø. Skrivelse herom fra Kontaktudv.[alget]⁹⁸ til raadet.

– M. h. t. *Frisco*⁹⁹ vil Kauffmann være ene-delegeret. Som journalist foreslaar Outze¹⁰⁰ Kaj Johansen.¹⁰¹

Meget *privat*

12.4.45. Gr.[ethe]¹⁰² hjem om aftenen!

Kl. 17,30 besøg af El.[ias] Br.[edsdorff] Kontakten til v[on] Herm.[ansen]¹⁰³ tilkaldt samme dag: v[on] Herm.[ansen] villig til at aflevere stikkerlister! En major¹⁰⁴ udsendt af Lindem.[ann]¹⁰⁵ ank[ommet] til Kbh, vil tilbyde at værnem.[agten] nedlægger vaabnene mod at raa[det] hindrer massakrer. Kan ikke tage ansvaret for SS. og Gestapo!

97. Niels Grunnet (1901-1974), chefredaktør. Ansat ved den konservative dagspresse 1917-1938. Medarbejder ved Pressens Radioavis 1933, redaktør 1938, ansvarshavende chefredaktør 1939-1971.

Niels Grunnet oprettede efter sin rejse til Sverige i september 1944 en dansk radioavis i Sveriges radio og forestod denne indtil krigens ophør. I det svenske arbejdede Grunnet med støtte fra Hans Hedtoft desuden på at oprette en radiostation, der på sydsvensk eller dansk område skulle være disponibel for politikerne ved et tysk sammenbrud. Se Mogens Nielsen: *Socialdemokratiet og enheden i arbejderbevægelsen 1943-1945*, København 1978, s. 96-97.

98. Kontaktudvalget i Sverige. Udvalget blev oprettet i marts 1944 af repræsentanter for de største hjemlige modstandsgrupper og organisationer. Formand blev journalist Ebbe Munck med Erling Foss som næstformand. Opgaverne var: anti-stikkerarbejde, informationstjeneste, rejser til Danmark, reetablering af oprevne modstandsgrupper, repræsentation i Sverige for Frihedsrådet og Det danske Råd i London samt konsultativ virksomhed. Nærmere om Kontaktudvalget i Sverige, se Jørgen Grundt Larsen: *Modstandsbevægelsens Kontaktudvalg i Stockholm 1944-45*, Odense 1976.

99. San Francisco, hvor FN's stiftende generalforsamling skulle holdes.

100. Børge Outze (1912-1980), redaktør. Journalist ved *Fyns Venstreblad* 1928-1936, ved dagbladet *Nationaltidende* fra 1936. Grundlægger af det illegale nyhedsbureau Information august 1943. Medlem af Frihedsrådets Bladudvalg fra dets oprettelse i det tidlige forår 1944 til sin arrestation i oktober 1944. Medredaktør af Dansk Pressetjeneste efter ankomsten til Sverige i november 1944.

101. Kaj Johansen (1902-1971), journalist. Ansat ved Venstres Pressebureau 1930-1935. Korrespondent i London til den danske venstrepresses 1936-1938. Leder af Landbrugsrådets pressesekretariat 1938-1948. Medarbejder ved det illegale nyhedsbureau Information og fra oktober 1944 til maj 1945 daglig leder.

102. Formentlig Mogens Fogs veninde, Grethe Strøbyerg.

103. Hans Hermansen. Tysk politiofficer.

104. Majoren var major Carl Andersen, chef for Abwehrs Frontaufklärungskommando. Se Hans Christian Bjerg: *Ligaen. Den danske militære efterretningstjeneste 1940-1945*, København 1985, bd. 2, s. 211-213.

105. Georg Lindemann (1884-1964). Tysk generaloberst. Wehrmachtsbefehlshaber Dänemark fra januar 1945.

Søgte at faa fat i Bo.[delsen] paa vej til raadets møde – mislykkedes. Medd[elelse] til Sch.[och]

13.4.45. Kl. 10 møde med El.[ias] Br.[edsdorff] og Bo.[delsen] Besluttede 1) at indka.[lde] ra[adet] til d. 14 2) t[e]ll[e]gr[am] til SHAEF¹⁰⁶ 3) tilbød at tage forh[an]dl[ing] med majoren, tidligst mandag (d. 16.) –

Tilkaldte straks sømanden, affattede t[e]ll[e]gr[am], der sendtes 12-13 (Kvitt.[erede] 14/4 morgen, svar tidligst 15/4)

14.4.45 Besøg i gaar¹⁰⁷ af Alfr.[ed], der ref.[ererede] Kontakt- og raadsmøde. Kontaktf[or]h[and]l[ingerne] afbrudt p[aa] gr[und] af mangl[ende] enigh.[ed] om de 3, begge parter stod fast. »De g[am]ll[e]« tilbød fifty-fifty og de tidl.[igere] omtalte pladser.

(Om aftenen meddeltes via BBC, at værnemagten her har beordret sine offic.[er]er og menige til ikke at lystre ordre fra SS!)

(*Betingelse for*) – Alf.[red] og Sømanden refererede en underhaands-henv.[endelse] fra Best,¹⁰⁸ der hvis han overføres til Krigsforbrydere kl.[asse] 2 vil tage ansvaret for sig og Pancke¹⁰⁹ som *passive* (paa linje med Lindem.[ann])

Betingelse for Lindeman maa være

(1) *Total afvæbning – aflevering af vaa*

Nej! Afvæbning! 1) Deltagelse i Nedkæmpningen af SS og Gestapo

÷ 2) Aktiv hjælp til modtagelse af danske styrker fra Sverige

3) Straks efter kamphandl[ingerne]s afslutning aflev.[ering] af vaaben og udrustning

4) tidssp[un]kt[et] for aktionen afgjort af os (evt. BBC-kode)

(Allieret afskæring af sydforb.[indelse] til Hamburg og Kiel

maa være betingelsen)

106. Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces, hovedkvarteret for de vestallieredes samlede invasionsstyrker i London.

107. Ordene »i gaar« er senere indføjjet med blyant.

108. Werner Best (1903-1989). Dr.jur. SS-Obergruppenführer. Den tyske rigsbefuldmægtigede i Danmark 1942-1945.

109. Günther Pancke (1899-1973). SS-Obergruppenführer und General der Polizei. Höherer SS- und Polizeiführer Dänemark fra oktober 1943 til kapitulationen maj 1945.

Betingelser for Best: (1) afvæbning af SS og.)

1) ikke flere dødsdomme og arrestat.[ioner]

2) Øjeblikkelig afvæbning af SS og Gestapo naar ordren gives.

Smaaepisoder maa ikke vælte ordningen.

Lokalkomiteerne overtager magten

Vi udsender ordrer og opraab

Har (*tillempe*) undfanget f[ø]lg.[ende] tanke: Uretfærdigt, at ungdommen ikke kan blive repræs.[enteret] ved 1. valg Grundlovsændr.[ing] kan næppe g[e]n[nem]føres første gang. I st.[edet] vælges et Ungdomsraad i tilslutning til og efter reglerne for folketingsvalg. (5) 35 mand, raadgivende organ.

15.4. Mødte Bo[delsen] – raadet vil ikke tillade mig at forhandle personligt!

Ded.[ichen] og Sølling:¹¹⁰ Sv.[ar] fra SHAEF: Kontakt, intet mandat til vor repræs.[entant]

Sølling betvivler majorens værdi: Lindemann har ikke tidl.[igere] givet udtryk for kapitulationslyst – og vilde næppe som mellemmand vælge v[on] Hermansen, der var kendt som upaalidelig og sladrende

Først undersøge majorens identitet etc. Saa forh[an]dl.[e] med m[e]l.[lem]mand (El.[ias] Br.[edsdorff])

– Skrev iøvvr.[igt] paa programmet for F.[rit]D.[anmark]

– Ded.[ichen] mener, Frode¹¹¹ modarb.[ejder] mit kandidat.[ur] til Udenrigs.[ministeriet]! Mon?

15.4.45.¹¹² Disk.[uterede] Alfr.[ed]s raadsprogram med ham. Intet at bemærke, dog maa udtryk ang.[aaende] rigsdagen afsv.[ækket] og »nationalisering« erstattes med »statskontrol« el.[ler] lign.[ende]

Om efterm.[iddagen] Ded.[ichen] Spex vil helst føre forh.[andlinger] m.[ed] maj.[oren] alene. Tilbød at forelægge det for raadet.

110. Ole Lippmann (1916-). Major. Leder af SOE's arbejde i Danmark fra februar 1945. Medlem af K-udvalget og repræsentant for SOE i Frihedsrådet ligeledes fra februar 1945.

111. Frode Jakobsen.

112. Mogens Fog har med blyant tilføjet 16 i marginen og i et håndskrevet notat af 1. februar 1976 anført følgende: Datering forkert, sammenlignet med Kalenderlommebog 1945 skal »15« være 16 – og følgende altså 17 og 18. I lommebogen for 1945, som findes i Fogs arkiv (pk. 19), er under 16.4. Ma noteret A 10, hvilket formentlig skal forstås som Alfred Jensen kl. 10. Dette svarer til optegnelsen for 15.4. og taler altså for rigtigheden af Fogs rettelse.

16.4.45.¹¹³ Møde i raa.[det] fra 9 til 18. Forbavsende tilslutn.[ing] til programmet, dog med omformulering overladt til Alfr.[ed] og ny D[ansk]-S[aibling]-mand.¹¹⁴

Efter megen modstand fra Alfr.[ed] og Niels[en]¹¹⁵ enige om at anerkende B.[uhl] som stat[sminister], men med fuld opretholdelse af fifty-fifty. Diskut.[erede] løst med posterne. D[ansk]S[aibling] modst.[ander] af B[usch]-J[ensen]¹¹⁶ som justits.[minister] Foreslag om Xm. her. Alfr.[ed] meget for Xm. paa fremskudt plads, udenrigs.[minister] bedst. Bo[delsen] ind for mig, ingen oppositi.[on] herimod undt.[agen] fra komm.[unisterne], der ikke vil skyde Xm tilside. Vicestat.[sminister] anses for for ringe til ham.

17.4.45.¹¹⁷ Mødet m[e]l.[lem] majoren og E[l]ias B[redsdorff] forpurret af »Disponent Andresen« (een af Spexfolkene),¹¹⁸ som erklærede at have mandat til forh.[andling] af denne art fra to raadsmedl.[emmer] Klagede straks til Ded.[ichen], (*der*) men opgav sagen for vort vedkommende.

Efterskrift

Med optegnelserne for onsdag den 18. april 1945 klinger dagbogen ud. I de følgende dage spidsede regeringsforhandlingerne til. Frihedsrådets krav om udelukkelse af de tre Scaveniusministre stødte på modstand fra politikerne,

113. Denne datering har Mogens Fog med henvisning til sin Kalenderlommebog 1945 ligeledes rettet og med blyant tilføjet 17 i marginen. I lommebogen er under 17.4. Ti noteret 9, dvs. kl. 9, hvilket svarer til optegnelsen for 16.4. Den korrekte datering må med andre ord være 17.4. Se i øvrigt note 112.

114. Niels Banke (1907-1983), cand.polit. Ansat i Landsoverskatterrådet og Statens Ligningsdirektorat indtil 1940. Ansat i Priskontrolrådet 1941. Medstifter af Dansk Samling 1936. Medlem af Frihedsrådet fra dets udvidelse omkring 1. april 1945.

115. Nielsen er dæknævnet for Børge Houmann. Børge Houmann (1902-1994), forfatter. Uddannet som trafikassistent i DSB 1926, fra 1930 knyttet til DSB's generaldirektorat. Medlem af DKP 1927. Forretningsfører for DKP's forlag, Arbejderforlaget 1933-1941. Forretningsfører for *Arbejderbladet* 1934-1941. Medlem af DKP's centralkomite 1939-1941. Medlem af DKP's illegale centralkomite 1942-1945. Medlem af centralkomite og forretningsudvalg 1945-1958. Chefredaktør for det legale *Land og Folk* 1945-1955.

116. Niels Busch-Jensen (1886-1987), overretssagfører. Cand.jur. 1911. Overretssagfører 1914. Sekretær for Det danske Sagførersamfund 1920-1947. Justitsminister i befrielsesregeringen og i ministeriet Hedtoft 1947-1950.

117. Denne datering har Mogens Fog som konsekvens af rettelserne af 15.4. og 16.4. ligeledes korrigeret og med blyant tilføjet 18 i marginen. Kalenderlommebogen for 1945 er blank under 18.4. On, hvilket dog ikke taler imod Fogs rettelse. Se i øvrigt note 112 og 113.

118. »Disponent Andresen« er kaptajn Povl Vilhelm Hammershøj (1905-1961), leder af Efterretningstjenestens sjællandsafsnit. Se Hans Christian Bjerg: *Ligaen*, 2. s. 211-213. Se også Hans Kirchhoff: *Kamp eller tilpasning. Politikerne og modstanden 1940-45*. København 1987, s. 169-170.

men på møder i Socialdemokratisk Forbunds forretningsudvalg og i Det konservative Folkepartis rigsdagsgruppe den 20. lykkedes det Vilhelm Buhl og Ole Bjørn Kraft at få støtte til at indgå et kompromis med Frihedsrådet, der ofrede de tre. På et fællesmøde med politikerne den 25. stillede rådsrepræsentanterne så krav om en kommunist som arbejdsminister, men blev afvist. Kommunisterne ønskede at stå fast, men måtte på et rådsmøde den 1. maj bøje sig og tage til takke med trafikministerposten. Befrielseskompromiset var dermed faldet på plads – med Buhl som statsminister, fifty-fifty fordeling af ministerposterne og uden de tre ministre fra Scaveniusregeringen.¹¹⁹

119. For politikernes modstand mod udelukkelsen af de tre Scaveniusministre og møderne den 20. april i Socialdemokratisk Forbunds forretningsudvalg og Det konservative Folkepartis rigsdagsgruppe, se Vilhelm Buhls håndskrevne notat fra forretningsudvalget 20.4.45 (Rigsarkivet, Vilhelm Buhls arkiv, pk. 2, læg: »illegale papirer« 1944-1945 (1950)), og Referat fra møde i Det konservative Folkepartis Rigsdagsgruppe den 20.4.1945 (Rigsarkivet, Det konservative Folkepartis arkiv, pk. 2). For Frihedsrådets krav om en kommunistisk arbejdsminister og politikernes afvisning, se »Gengivelse af Frode Jakobsens »aide memoire« ved Fællesmødet, ca. 25.4, efter stenogram mærket 33« (Frode Jakobsens arkiv, pk. 2), og *I Danmarks Frihedsråd*, 2. s. 191-192. For kommunisternes fortsatte pres for arbejdsministerposten og Frihedsrådets endelige beslutning, se *I Danmarks Frihedsråd*, 2. s. 192, og C.A. Bodelsens beretning til Jørgen Hæstrup (Jørgen Hæstrups samlinger). Den endelige ministerliste er gengivet i *Hemmelig alliance*, 2. s. 292.

Mange slags Norden

Den politiske debat om nordisk samarbejde 1956-1958

Af Lars Hovbakke Sørensen

I årene efter de seks kontinentaleuropæiske staters beslutning på Messinakonferencen i 1955 om oprettelsen af et Europæisk Fællesmarked (EF) kom den danske markedspolitiske debat i høj grad til at dreje sig om, hvorvidt Danmark skulle tilslutte sig dette eller i stedet indgå i et nordisk fællesmarked og kombinere dette med et medlemskab af et »bredt« europæisk frihandelsområde bestående af både EF-landene og en række andre lande, herunder de nordiske lande og Storbritannien. Forestillingen om Norden kom til at spille en central rolle i den politiske debat om markedspolitiken, som i 1956-1958 fandt sted i feltet mellem EF, det nordiske fællesmarked og frihandelsområdet. Med henblik på at forklare forskellene i politikernes anvendelse af Norden i debatten foretager ph.d.-stipendiat, cand.phil. Lars Hovbakke Sørensen en analyse af indlæggene fra en række politikere fra de fire »gamle« partier.

Indledning

Den danske markedspolitik i de første årtier efter 2. Verdenskrigs afslutning har i løbet af de seneste 5-10 år været gjort til genstand for en række historiske analyser.¹

Et væsentligt spørgsmål, som imidlertid i meget ringe grad har været i fokus i disse analyser, er spørgsmålet om den rolle, som forestillingen om Norden har

1. Blandt de vigtigste kan nævnes Vibeke Sørensen: »Nordic Cooperation – A Social Democratic Alternative to Europe?«, Thorsten Borring Olesen (ed.): *Interdependence Versus Integration. Denmark, Scandinavia and Western Europe 1945-1960* (Odense 1995), s. 40-61; Flemming Just og Thorsten Borring Olesen: »Danish Agriculture and the European Market Schism, 1945-1960«, smst., s. 129-146; Johnny Laursen og Mikael af Malmborg: »The Creation of EFTA«, smst., s. 197-212; Johnny Laursen: »Fra nordisk fællesmarked til Helsingfors Konvention – nordisk økonomisk samarbejde, 1945-62«, *Den jyske Historiker* nr. 69-70: *De Nordiske Fællesskaber* (1994), s. 179-200; Vibeke Sørensen: »Fra Marshall-plan til de store markedsdannelse, 1945-59«, Tom Swienty (red.): *Danmark i Europa 1945-93* (København 1994), s. 9-91; Thorsten B. Olesen og Johnny Laursen: »Det europæiske markedsskisma 1960-72«, smst., s. 93-160; Johnny Laursen: »Mellem fællesmarkedet og frihandelszonen. Dansk markedspolitik 1956-1958«, Birgit Nüchel Thomsen (red.): *The Odd Man Out? Danmark og den Europæiske integration 1948-1992* (Odense 1993), s. 65-87; Birgit Nüchel Thomsen: »Danmarks vej til Europa. Det politiske forløb 1957-1961«, smst., s. 105-134.

spillet i den danske offentlige debat om markedspolitikken. Idéen om Norden som noget specielt har indtaget en central plads i mange af de danske politikeres udtalelser i den offentlige del af markedsdebatten, og »Norden«-begrebet og forestillingen om Norden har været anvendt meget forskelligt af politikerne. Dette viser sig, både når man anvender et diakront analyseniveau og undersøger nordenopfattelsernes udvikling over tid, og når man anvender et synkront analyseniveau og undersøger forskellene mellem de forskellige politikeres nordenopfattelser inden for et begrænset tidsrum. Det er det sidste, der vil blive gjort i denne undersøgelse, som vil koncentrere sig om årene 1956-1958.²

Artiklen vil falde i to dele. I den første del vil der blive foretaget en analyse af de forskellige nordenopfattelser, som kom til udtryk i udtalelserne fra politikerne fra de fire »gamle« partier i den offentlige politiske debat 1956-1958, først og fremmest i Folketinget og i Nordisk Råd.

I den anden del vil de påviste forskelle i nordenopfattelserne i den offentlige debat blive søgt forklaret ud fra en analyse af årsagerne til forskellene i partiernes prioriteringer i den praktiske nordenpolitik. Denne sidste del af analysen vil i høj grad blive arkivbaseret, idet blandt andet materiale fra de fire partiers arkiver, herunder referaterne af møderne i partiernes folketingsgrupper, vil blive inddraget.

Artiklen har et dobbelt sigte med hensyn til at forsøge at bidrage til en bedre forståelse af de markedspolitiske diskussioner i Danmark i perioden. Det første er at give en analyse af et hidtil ikke undersøgt aspekt: anvendelsen af »Norden«-begrebet og forestillingen om Norden i den offentlige politiske debat. Det andet er at udvide de hidtidige analyser af Danmarks markedspolitik, som først og fremmest har fokuseret på Socialdemokratiets og regeringens nordenpolitik, ved også at inddrage de tre »gamle« borgerlige partiers prioriteringer i markedspolitikken.

Markedssituationen 1956-1958

På en konference i Messina i 1955 besluttede de seks europæiske lande, der havde stået bag dannelsen af Kul- og Stålnationen i 1952, Vesttyskland, Frankrig, Italien, Nederlandene, Belgien og Luxembourg, at udbygge dette samarbejde til et mere omfattende integrationsprojekt: Det Europæiske Fællesmarked (EF).

2. Artiklen udspringer af mit igangværende arbejde med et ph.d.-projekt, som omhandler udviklingen af nordenopfattelserne i den danske offentlige politiske debat i perioden 1945-1972.

Drøftelserne mellem de nordiske lande om mulighederne for etableringen af et nordisk fællesmarked havde været i gang siden 1948; men med de seks landes påbegyndelse af arbejdet med dannelsen af Det Europæiske Fællesmarked kom diskussionen om det nordiske fællesmarked i de følgende år hele tiden til også at forholde sig til den løbende diskussion om EF.

I 1956 søsatte Storbritannien idéen om etableringen af et »bredt« europæisk frihandelsområde. Dette skulle omfatte både de seks EF-lande og en række andre europæiske lande, der ikke var medlemmer af EF, blandt andet Storbritannien og de nordiske lande. Også dette projekt blev nu inddraget i de fortsatte diskussioner om dannelsen af et nordisk fællesmarked.

Mens det nordiske samarbejde i perioden 1948-1955 – i hvert fald når det gælder markedsspørgsmålet – i høj grad var blevet diskuteret som et »isoleret« fænomen, kom drøftelserne om det nordiske samarbejde nu til at finde sted i spændingsfeltet mellem diskussionerne om flere forskellige europæiske og nordiske markedsplaner.

Forhandlingerne om EF, forhandlingerne om dannelsen af det »brede« europæiske frihandelsområde og de fortsatte drøftelser om dannelsen af et nordisk fællesmarked kom til at finde sted sideløbende i årene 1956-1958. Derfor kom den danske offentlige politiske debat om Norden og det nordiske samarbejde i denne periode til at indeholde visse særlige karakteristika, som gør den interessant at undersøge.

Romtraktaten, der kom til at danne grundlaget for EF, blev vedtaget i 1957 og trådte i kraft den 1. januar 1958. I december samme år brød forhandlingerne om dannelsen af det »brede« frihandelsområde definitivt sammen. Kort efter foreslog Storbritannien i stedet, at der blev dannet et »ydre« frihandelsområde, der udelukkende skulle bestå af lande, der ikke var medlemmer af EF. Drøftelserne herom mandede i sommeren 1959 ud i dannelsen af EFTA, hvortil ud over Storbritannien blandt andet Danmark, Norge, Sverige og Finland sluttede sig. Forhandlingerne om det nordiske fællesmarked var samtidig efterhånden ved at gå i stå, og i midten af 1959 brød de i realiteten fuldstændigt sammen.

Norden som velfærdsstatsmodel

I perioden 1956-1958 finder man i mange socialdemokratiske ministres og folketingsmedlemmers indlæg i den offentlige debat et billede af Norden som velfærdsstatens vogter og forsvarer. De nordiske lande opfattes som centrum for velfærdsstaten i dens mest ideelle form. De nordiske landes opgave består derfor i at arbejde tæt sammen for at sikre velfærdsstatens be-

varelse og videre udbygning samt for at udbrede velfærdsstaten i dens ideelle »nordiske' form til andre lande.

Alle de politiske begreber, som normalt forbindes med velfærdsstatsapparatet, opfattes i de pågældende politikeres indlæg i den offentlige politiske debat ofte som »særlige nordiske værdier«. Dét, der gør Norden til noget specielt og dermed samarbejdet mellem de nordiske lande til noget næsten naturgivet, er eksistensen af nogle værdier i de nordiske samfund, som ikke findes tilsvarende i andre samfund: en særlig social retfærdighedssans, en særlig opmærksomhed over for arbejdernes behov, en særlig høj politisk prioritering af spørgsmålet om arbejdsløshed osv.

Den socialdemokratiske udenrigs- og markedspolitiske ordfører Per Hækkerup er en af de mest fremtrædede repræsentanter for denne nordenopfattelse. Per Hækkerup giver udtryk for en betydelig skepsis over for en eventuel dansk tilslutning til De Europæiske Fællesskaber og foretrækker, at Danmark i stedet kommer til at indgå i det »brede« europæiske frihandelsområde, gerne kombineret med et medlemskab af et nordisk fællesmarked.

I Hækkerups taler spiller de politiske argumenter en helt afgørende rolle for valget af markedspolitisk prioritering. Hækkerup erkender, at der ud fra et nationaløkonomisk synspunkt kan være visse fordele ved en dansk tilslutning til EF, men alligevel foretrækker han den nordiske løsning på grund af de forskelle med hensyn til dominerende politiske ideologier og værdier, som findes mellem de nordiske lande på den ene side og de større kontinentaleuropæiske lande på den anden side.³

I sin ordførertale i den markedspolitiske debat i Folketinget den 11. februar 1958 formulerer Hækkerup det blandt andet på følgende måde: »... Endvidere vil en dansk tilslutning til Romtraktaten under de nævnte forudsætninger betyde et vist brud med Norden og en tilnærmelse til lande, hvis sociale syn, kulturkreds og menneskeopfattelse ikke er os så nærliggende som de nordiske landes. Den vil derfor heller ikke føles så naturlig...«.⁴

Opfattelsen af det nordiske samarbejde som noget »naturligt«, dvs. som noget, der er positivt og efterstræbelsesværdigt, uden at man behøver at argumentere nærmere for det i hvert enkelt tilfælde, udmønter sig i flere af Hækkerups taler i en opfattelse af det nordiske samarbejde som et mål i sig selv og dermed i en antagelse af, at muligheden for at udvide det nordiske samarbejde kan benyttes som et selvstændigt argument for at vælge den ene eller den anden løsning i europapolitikken.

3. Se f.eks. *Folketingstidende* 1956-57, Folketingets Forhandlinger, sp. 2413-2421; *Folketingstidende* 1957-58, Folketingets Forhandlinger, sp. 2490-2497, 2590-2592.

4. *Folketingstidende* 1957-58, Folketingets Forhandlinger, sp. 2496.

I et indlæg i markedsdebatten i Folketinget den 6. februar 1957 anfører Per Hækkerup f.eks. en række grunde til at være skeptisk over for en dansk deltagelse i Det Europæiske Fællesmarked. Blandt disse er, at en sådan løsning ikke vil give mulighed for etableringen af et nordisk fællesmarked.⁵

Et af de andre hovedargumenter, som Hækkerup i samme indlæg anfører for at stille sig skeptisk over for de europæiske fællesmarkedsplaner, er i øvrigt netop de mulige politiske konsekvenser for Danmark af en tilslutning til De Seks. Her fokuseres der i formuleringerne igen på truslen fra den europæiske integration mod den socialdemokratiske velfærdsstatsmodel, således som den er realiseret i Danmark, idet det er harmoniseringen på netop det arbejdsmarkedspolitiske område, det socialpolitiske område m.v., der udtrykkes bekymring over.⁶

Tilsvarende bekymringer giver Hækkerup ikke udtryk for, når han omtaler de nordiske fællesmarkedsplaner. Det unikke syn på socialpolitikken, som efter Hækkerups opfattelse findes i de nordiske lande, opfattes derimod som en af de »særlige nordiske værdier«.

En lignende opfattelse af Norden, som den man finder hos Per Hækkerup, går igen i flere af de ledende socialdemokratiske ministres taler. Stats- og udenrigsminister H.C. Hansen giver således også udtryk for en forholdsvis positiv bedømmelse af de økonomiske konsekvenser af et eventuelt dansk EF-medlemskab, men nærer samtidig en vis betænkelighed ved de politiske konsekvenser af en dansk tilslutning til fællesmarkedet.⁷

Ligesom Per Hækkerup er statsministeren navnlig skeptisk over for den tætte harmonisering af velfærdsstatspolitikken, som etableringen af Det Europæiske Fællesmarked vil medføre, mens han ikke nærer tilsvarende betænkeligheder med hensyn til dannelsen af et nordisk fællesmarked. Dette hænger sammen med, at det nordiske samarbejde også hos H.C. Hansen opfattes som noget positivt i sig selv, nærmest som noget naturgivet, hvis udbygning man ikke behøver at argumentere nærmere for.

Ønsket om nordisk samarbejde antages således implicit blandt andet at udspringe af eksistensen af nogle fælles værdier i de nordiske samfund, og disse »nordiske« værdier sættes hos H.C. Hansen indirekte lig med kernelementerne i den socialdemokratiske velfærdsstatspolitik.⁸ På grund af tilstedeværelsen af et værdifællesskab mellem de nordiske folk, hvor det blandt andet er holdningen til socialpolitik, holdningen til lønpolitik osv.,

5. *Folketingstidende* 1956-57, Folketingets Forhandlinger, sp. 2418.

6. *Folketingstidende* 1956-57, Folketingets Forhandlinger, sp. 2417-2418.

7. Se f.eks. *Folketingstidende* 1956-57, Folketingets Forhandlinger, sp. 2389-2394.

8. Se f.eks. *Folketingstidende* 1956-57, Folketingets Forhandlinger, sp. 2393.

der udgør de »særlige nordiske værdier«, behøver man ikke at frygte de politiske konsekvenser for Danmark af en deltagelse i et nordisk fællesmarked, mens man på den anden side kan nære en vis betænkelighed ved de politiske følger for Danmark af en tilslutning til et EF, hvis medlemslande ikke er gennemsyret af disse »nordiske værdier«.

Selv om H.C. Hansen således i høj grad giver udtryk for den samme opfattelse af Norden som Per Hækkerup, går han imidlertid ikke så langt som sin partifælle med hensyn til de konsekvenser, som han drager af sin nordeninteresse og sine forbehold over for EF-samarbejdet. Ingen af de to tager i deres officielle taler i årene 1956-1958 endegyldigt stilling til, hvilken markedspolitisk option Danmark bør vælge. Men medens Per Hækkerup udtrykker en særdeles stærk skepsis over for Det Europæiske Fællesmarked og i visse passager i sine taler synes at være tæt på at være direkte modstander af en dansk deltagelse,⁹ er H.C. Hansen trods de forbehold, som han giver udtryk for med hensyn til de politiske konsekvenser, generelt mere positiv over for tanken om dansk deltagelse i EF som et reelt alternativ i markedspolitikken. I sine konklusioner synes H.C. Hansen således at tillægge de samfundsøkonomiske overvejelser større vægt i forhold til de politiske overvejelser, end Per Hækkerup gør i sine konklusioner.¹⁰

I de offentlige tilkendegivelser fra den tredje af de ledende socialdemokratiske politikere, der udtaler sig i markedsdebatten i disse år, Jens Otto Krag, spiller Norden ikke den samme rolle som i udtalelserne fra H.C. Hansen og fra Per Hækkerup. Ligesom disse to politikere tager Krag i sine udtalelser i den offentlige debat ikke endegyldigt stilling til, hvorvidt Danmark bør vælge det nordiske fællesmarked og det »brede« frihandelsområde eller et EF-medlemskab. Men Krags udtalelser adskiller sig blandt andet fra H.C. Hansens og Hækkerups ved en langt mindre grad af fokus på forestillingen om Norden som noget specielt og om eksistensen af visse »særlige nordiske værdier«.

Norden som liberalt og kulturelt fællesskab

Det billede af Norden, som optræder hos de ledende politikere inden for Det Radikale Venstre, adskiller sig på mange områder markant fra det nordbillede, som findes hos de ledende socialdemokratiske politikere.

9. Se f.eks. *Folketingstidende* 1956-57, Folketingets Forhandlinger, sp. 2417-2419.

10. Se foruden de tidligere nævnte taler i Folketinget f.eks. kronik af H.C. Hansen i *Aalborg Stiftstidende* den 1. november 1956: »Vigtige undersøgelser af fælleseuropæisk marked«.

Hos de to store radikale lederskikkelser i denne periode, Jørgen Jørgensen og Bertel Dahlgaard, finder man en ganske anden opfattelse af, hvori de »særlige nordiske værdier« består, end hos socialdemokraterne. De radikale ledere benytter nemlig ikke i nær så høj grad begreber fra velfærdsstatsterminologien, når de skal betegne »de nordiske værdier«. Det er ikke den sociale bevidsthed, interessen for arbejdernes løn- og arbejdsvilkår osv., som først og fremmest opfattes som det »særligt nordiske«. Det er derimod et særligt »livssyn« og et særligt menneskesyn, som lægger stor vægt på »det menneskelige«, på »åndslivet« og »kulturlivet« og ikke udelukkende på »teknologien« og udviklingen af denne. De radikale toppolitikere taler desuden om visse særlige »politiske idealer« som en del af »de nordiske værdier«, og om tilstedeværelsen af et »fælles syn« i de nordiske lande på »mange spørgsmål i international politik og økonomi«. Men de undlader i deres omtale af de særlige »nordiske politiske idealer« som regel at sætte disse i forbindelse med bestemte politiske sagsområder og bestemte politisk-ideologiske prioriteringer.¹¹

Ligesom det er tilfældet med de socialdemokratiske politikere, tager heller ikke de ledende radikale politikere endegyldigt stilling til, hvilke af de forskellige foreliggende økonomiske samarbejdsplaner Danmark bør tilslutte sig. Man vil afvente udviklingen i de igangværende forhandlinger om planernes nærmere indhold og udformning.¹²

Overvejelser om udfaldet af forhandlingerne med hensyn til de potentielle økonomiske fordele for dansk erhvervsliv og især dansk landbrug ved deltagelse i den ene eller den anden markedsdannelse spiller i denne forbindelse en ikke ubetydelig rolle i de ledende radikales politikeres argumentation.

Der er imidlertid på dette punkt en vis forskel mellem synet hos »den radikale top« (Jørgen Jørgensen og Bertel Dahlgaard)¹³ og synspunkterne hos de øvrige radikale folketingspolitikere, der udtaler sig offentligt om markedsspørgsmålet i disse år. De radikale politikere er alle generelt meget nordisk orienterede; men de ikke-ledende folketingsmedlemmer har i højere

11. Jørgen Jørgensen i plenarbejdet ved Nordisk Råds session i Helsingfors den 15. februar 1957, *Nordisk Råd*, 5. Sessionen 1957, protokol, s. 65f. Bertel Dahlgaard i den markedspolitiske debat i Folketinget den 6. februar 1958, *Folketingstidende* 1956-57, Folketingets Forhandlinger, sp. 2455.

12. Det følgende bygger på de radikales politikeres indlæg i Folketingets markedspolitiske debatter den 6. februar 1957 og den 6. og 11. februar 1958, henholdsvis i *Folketingstidende* 1956-57, Folketingets Forhandlinger, sp. 2383-2465, og *Folketingstidende* 1957-58, Folketingets Forhandlinger, sp. 2431-2459 og 2490-2608.

13. Dette gælder både i tiden før og efter, at Det Radikale Venstre indtrådte i regeringen den 28. maj 1957, og Bertel Dahlgaard og Jørgen Jørgensen blev ministre (Jørgensen undervisningsminister, Dahlgaard økonomiminister og minister for nordiske anliggender).

grad end partiets »top« på dette tidspunkt afklaret deres stilling med hensyn til Det Europæiske Fællesmarked, idet flere af dem udtaler sig direkte imod dansk medlemskab af EF. Det gælder f.eks. Aage Fogh og Hermod Lannung, der begge opfatter oprettelsen af et nordisk fællesmarked i kombination med et dansk medlemskab af det »brede« frihandelsområde som den mest ønskværdige løsning for Danmark på det markedspolitiske spørgsmål.

De socialdemokratiske politikere, hvis synspunkter er analyseret ovenfor, tildeler ligesom de radikale politikere de økonomiske overvejelser en vis opmærksomhed i deres argumentation i markedsdebatten; men der er alligevel ofte en markant forskel i måden, hvorpå socialdemokraterne og de radikale formulerer sig, når de kommer nærmere ind på de økonomiske spørgsmål.

Centralt i de radikales argumentation for deres markedspolitiske prioriteringer indgår begreber og formuleringer som »dansk landbrug«, »til støtte for produktionslivet«, »de nordiske industrier«, »dansk industri«, »konkurrenceevne«, »konkurrencevilkår«, »konkurrencedygtig produktion«, »dansk erhvervs konkurrencestilling«. Ikke mindst ordet »erhvervsliv« optræder gang på gang hos de radikale politikere i deres indlæg i markedsdebatten. Og når de radikale politikere taler om »danske interesser«, fremgår det som regel af sammenhængen, at her tænkes på erhvervslivets, virksomhedernes, landbrugets eller kapitalmarkedets interesser.

Mens de socialdemokratiske politikere i videre udstrækning anvender arbejdstagernes synsvinkel, benytter de radikale således i høj grad arbejdsgivernes og virksomhedernes synsvinkel, når de argumenterer for deres holdninger til de nordiske og europæiske markedsplaner.

De radikale politikere anvender altså i deres sprogbud, når de taler for det nordiske fællesmarked, dels en liberalistisk tilgangsvinkel, hvor de anvender økonomiske argumenter set ud fra erhvervslivets og landbrugets synspunkter, dels en kulturel tilgangsvinkel, hvor de benytter forestillingen om eksistensen af visse »særlige nordiske værdier«, som er karakteriseret ved et særligt livs- og menneskesyn og et åndeligt-kulturelt fællesskab, som et selvstændigt argument for at udvide det nordiske samarbejde.

I den del af de radikales argumentation, der omhandler økonomien, optræder der i mange tilfælde en antagelse om eksistensen af visse fælles nordiske interesser på det økonomiske område. En anden gennemgående holdning er, at det nordiske fællesmarked bør etableres hurtigst muligt, idet det vil kunne komme til at styrke de nordiske landes økonomier og deres organisering af de indbyrdes økonomiske strukturer i retning af mere liberalisering, således at de nordiske lande vil stå stærkere, når de skal indtræde i det »brede« frihandelsområde. Det nordiske fællesmarked skal således blandt

andet fungere som en »træning« for de nordiske lande og forberede dem på deltagelsen i den større europæiske plan.¹⁴

Hos de radikale politikere, der udtaler sig om markedsspørgsmålet i årene 1956-1958, opfattes Norden på én gang som et alternativ til Europa og som et »forberedende« første skridt på vej ind i Europa. Norden opfattes som et klart alternativ til den europæiske integration, således som denne kommer til udtryk i planerne om Det Europæiske Fællesmarked. Men det nordiske samarbejde opfattes samtidig som en del af en større europæisk plan, således som denne kommer til udtryk i planerne om dannelsen af det »brede« europæiske frihandelsområde.

Denne opfattelse af forholdet mellem det europæiske og det nordiske samarbejde er meget lig den opfattelse, som findes hos mange af de socialdemokratiske politikere i perioden med disses idéer om etableringen af et nordisk fællesmarked kombineret med de nordiske landes deltagelse i et »bredt« europæisk frihandelsområde. Dog foretager socialdemokraterne ikke den samme kobling mellem det nordiske fællesmarked og det »brede« europæiske frihandelsområde som de radikale. Socialdemokraterne taler sjældent om den funktion, som de radikale lægger megen vægt på, at det nordiske fællesmarked kan få: som en i økonomisk og liberaliseringsmæssig henseende forberedende faktor for de nordiske landes deltagelse i det europæiske samarbejde.

Det er ikke altid, at de radikale politikere argumenterer for et nordisk fællesmarked ud fra et ønske om at gavne alle de nordiske lande. I flere tilfælde argumenteres for det nordiske fællesmarked ud fra et ønske om specielt at gavne Danmarks interesser. Den sidstnævnte tilgang forekommer f.eks. hos Aage Fogh, hvor synet på Norden ofte er præget af ønsket om at benytte det nordiske samarbejde til løftestang for danske økonomiske interesser, navnlig dansk landbrugs og herunder især de danske husmænds økonomiske interesser, mens hensynet til de øvrige nordiske landes eventuelle økonomiske prioriteringer tildeles en meget beskednen opmærksomhed.¹⁵

Men de radikale politikeres syn på Norden rummer også i høj grad en forestilling om, at en udvidelse af det nordiske samarbejde ikke blot vil

14. Se f.eks. Bertel Dahlgaard i Folketingets markedspolitiske debat den 6. februar 1958, *Folketingstidende* 1957-58, Folketingets Forhandlinger, sp. 2588 og 2588-2589; Hermod Lanng, smst., sp. 2554; Bertel Dahlgaard i plenardebatten ved Nordisk Råds session 1957, *Nordisk Råd*, 5. session 1957, protokol for plenarforsamlingens forhandlinger, den 19. februar 1957, s. 90.

15. Se f.eks. Aage Fogh i Folketingets markedspolitiske debat den 6. februar 1958, *Folketingstidende* 1957-58, Folketingets Forhandlinger, sp. 2527.

være til fordel for Danmark og de øvrige nordiske lande. Med deres samarbejde kan de nordiske lande optræde som et forbillede for andre lande og inspirere til lignende former for samarbejde mellem andre nationer. Således betragter de radikale politikere også udvidelsen af det nordiske samarbejde som en mulighed for at udbrede de nordiske værdier, hvis eksistens er én af forudsætningerne for samarbejdet, til andre lande. Det nordiske samarbejde er således til gavn ikke blot for de nordiske lande, men også for lande uden for Norden.¹⁶ Denne forestilling om Norden som forbillede er således et væsentligt element i den radikale Nordenopfattelse, et element, som ikke forekom i den socialdemokratiske opfattelse af Norden.

Et særligt karakteristikum ved de radikale politikeres måde at formulere sig om det nordiske samarbejde på er desuden den hyppige anvendelse af specielle gloser i omtalen af de øvrige nordiske landes befolkninger. Der er tale om en række gloser, hvis inddragelse i formuleringerne er med til at forstærke billedet af Norden som et kulturelt fællesskab. Der er tale om gloser som: »brødrefolk«, »venner«, »kolleger« osv.¹⁷ Sådanne specielle gloser optræder ikke særligt ofte hos de socialdemokratiske politikere, men de dukker i god overensstemmelse med det nordbillede, som i øvrigt findes i de radikale politikeres offentlige udtalelser, nærmest ustandseligt op hos disse politikere.

Et typisk eksempel er én af Aage Foghs formuleringer i folketingsdebatten den 11. februar 1958. Her betegnes et samarbejde med de nordiske lande som et samarbejde med »kolleger«, altså personer, som man har et positivt og nært forhold til, mens et eventuelt samarbejde med landene i Det Europæiske Fællesmarked blot betegnes som et samarbejde med »de seks«, altså med staterne, abstrakte og upersonlige størrelser.¹⁸ Tilsvarende kontraster i måden at omtale de nordiske lande på i forhold til måden at omtale EF-landene på findes i mange af de radikale indlæg i debatten. Den sproglige formulering bidrager til en forestilling om de nordiske »brødre«, som står over for det abstrakte, upersonlige EF.¹⁹

16. Se f.eks. Bertel Dahlgaard i Folketingets markedspolitiske debat den 6. februar 1957, *Folketingstidende* 1956-57, Folketingets Forhandlinger, sp. 2432-2433 og sp. 2437.

17. Se f.eks. Aage Fogh i Folketingets markedspolitiske debat den 11. februar 1958, *Folketingstidende* 1957-58, Folketingets Forhandlinger, sp. 2522; Bertel Dahlgaard i plenardebatten ved Nordisk Råds session i 1956, *Nordisk Råd*, 4. session 1956, sp. 240 og 243 og samme i Folketingets markedspolitiske debat den 6. februar 1957, *Folketingstidende* 1956-57, Folketingets Forhandlinger, sp. 2437.

18. *Folketingstidende* 1957-58, Folketingets Forhandlinger, sp. 2524.

19. Se f.eks. *Folketingstidende* 1957-58, Folketingets Forhandlinger, sp. 2587.

Norden som nationaløkonomisk lokomotiv

Det Konservative Folkeparti er i den offentlige debat om markedsspørgsmålet først og fremmest repræsenteret ved den udenrigspolitiske ordfører, partiets tidligere leder og fhv. udenrigsminister Ole Bjørn Kraft. Denne giver i 1956-1957 udtryk for en overvejende positiv holdning til spørgsmålet om Danmarks eventuelle deltagelse i Det Europæiske Fællesmarked, men udelukker på den anden side heller ikke, at Danmark i stedet kunne deltage i et nordisk fællesmarked og kombinere dette med et medlemskab af det »brede« frihandelsområde. I løbet af 1957-1958 sker der en vis forskydning af vægten i de konservative prioriteringer i den offentlige markedspolitiske debat i retning af en mere nordenorienteret holdning. Men de konservative holder fortsat alle muligheder åbne, og udtalelserne giver generelt et noget uklart og ikke helt entydigt billede af, hvilken markedspolitisk løsning man foretrækker.²⁰

Ole Bjørn Krafts opfattelse af Norden i perioden 1956-58 minder på visse punkter om de radikale politikeres nordenopfattelse. Kraft lægger også vægt på de økonomiske argumenter i sin stillingtagen til det nordiske fællesmarked, og han medtager også i et vist omfang idéen om eksistensen af et kulturelt, historisk betinget fællesskab mellem de nordiske folk i sine overvejelser.²¹ Men generelt tildeler han de økonomiske argumenter større opmærksomhed i forhold til de »kulturelle« argumenter, end de radikale politikere gør. Det er i højere grad rent økonomiske kalkulationer, der optræder i argumentationen hos Kraft, og i mindre grad idéen om eksistensen af visse »særlige nordiske værdier«.²²

Industriens forhold spiller en afgørende rolle i den tidligere konservative leders måde at formulere sig om Norden på. Der sættes ofte implicit lighedstegn mellem »industriens interesser« på den ene side og hele »nationens interesser« på den anden side. Også landbrugets økonomiske forhold spiller imidlertid en ikke ubetydelig rolle i den konservative argumentation i markedsspørgsmålet.²³

20. Se f.eks. Ole Bjørn Kraft i Folketingets markedspolitiske debat den 11. februar 1958, *Folketingstidende* 1957-58, Folketingets Forhandlinger, sp. 2508-2509.

21. Se f.eks. Ole Bjørn Kraft i Folketingets markedspolitiske debat den 11. februar 1958, *Folketingstidende* 1957-58, Folketingets Forhandlinger, sp. 2515 og samme i plenardebatten ved Nordisk Råds Session 1957, *Nordisk Råd*, 5. Session 1957, s. 69.

22. Se Ole Bjørn Krafts indlæg i Folketingets markedspolitiske debat den 6. februar 1957, *Folketingstidende* 1956-57, Folketingets Forhandlinger, sp. 2406-2413 og sammes indlæg i Folketingets markedspolitiske debat den 6. og 11. februar 1958, *Folketingstidende* 1957-58, Folketingets Forhandlinger, sp. 2508-2518 og sp. 2592-2596 og indlæg af samme i plenardebatten ved Nordisk Råds session 1958, *Nordisk Råd*, 6. session, s. 85-86.

23. Se f.eks. Ole Bjørn Krafts indlæg i Folketingets markedspolitiske debat den 6. februar 1957, *Folketingstidende* 1956-57, Folketingets Forhandlinger, sp. 2406-2413 og sammes indlæg i Folketingets markedspolitiske debat den 6. og 11. februar 1958, *Folketingstidende* 1957-58, Folketingets Forhandlinger, sp. 2508-2518 og sp. 2592-2596.

Ole Bjørn Kraft på Folketingets talerstol. I sine indlæg i den offentlige debat indtog den tidligere udenrigsminister og konservative gruppeformand ofte en temmelig uklar holdning til markedspolitikken. (PolFoto).

Den tidligere konservative leder tillægger i det hele taget de økonomiske argumenter større vægt end de politiske argumenter, når han skal tage stilling til, hvilken markedspolitisk option Danmark bør vælge.²⁴ I det omfang, der tales positivt om den nordiske løsning, er det i høj grad ud fra en forestilling om det nordiske fællesmarked som et nationaløkonomisk lokomotiv, dvs. som en løsning, der kan gavne blandt andet dansk industri og dermed den danske økonomi og Danmark i det hele taget. I det omfang, der tales positivt om en tilslutning til Det Europæiske Fællesmarked, er det imidlertid ligeledes i høj grad ud fra argumenter om at gavne Danmark økonomisk.²⁵

I den første del af perioden 1956-58, hvor Ole Bjørn Kraft i den offentlige debat udtaler sig temmeligt positivt om muligheden for en dansk tilslutning til EF, optræder spørgsmålet om en stillingtagen til det nordiske fællesmarked i Krafts ordførertaler som noget, der er underordnet spørgsmålet om en stillingtagen til de to europæiske planer: planerne om det europæiske fællesmarked og planerne om det »brede« europæiske frihandelsområde.

Ved Folketingets markedspolitiske debat den 6. februar 1957 nævner Kraft først planerne om det nordiske fællesmarked til allersidst i sin ordførertale, og her giver han i flere omgange udtryk for, at Danmarks stilling til de europæiske planer vil få afgørende indvirkning på Danmarks stilling til de nordiske planer. Derimod nævner han intet om, at eksistensen af planerne om et nordisk fællesmarked vil kunne få nogen indvirkning på de danske politikeres beslutninger om Danmarks stilling til de europæiske planer.²⁶

De nordiske planer tildeles således 2. prioritet i markedspolitikken, og selv om Kraft ganske vist giver indtryk af at gå ind for det nordiske fællesmarkeds realisering, fremstiller han nærmest Danmarks deltagelse i de europæiske planer som noget naturgivet, noget uundgåeligt, som Danmarks deltagelse i de nordiske planer naturligvis må underordne sig.

Som nævnt skifter de konservative imidlertid i nogen grad signaler på det markedspolitiske område i løbet af perioden. Trods den mere nordiske linje, som anlægges mod slutningen af perioden, taler Kraft dog fortsat positivt om både Norden og Europa, og han tager ikke endegyldigt stilling til, hvilken markedspolitisk option Danmark bør vælge.²⁷

24. Se f.eks. *Folketingstidende* 1956-57, Folketingets Forhandlinger, sp. 2388-2389.

25. Jf. note 23. Se desuden f.eks. *Folketingstidende* 1956-57, Folketingets Forhandlinger, sp. 2386.

26. *Folketingstidende* 1956-57, Folketingets Forhandlinger, sp. 2389.

27. Se f.eks. Ole Bjørn Kraft i Folketingets markedspolitiske debat den 11. februar 1958, *Folketingstidende* 1957-58, Folketingets Forhandlinger, sp. 2508-2518 og 2592-2596.

Men konklusionen, han drager ud fra sine overvejelser, er alligevel lidt anderledes i Folketingets markedspolitiske debat i februar 1958 end i den tilsvarende debat i februar 1957. I 1957 anbefaler Kraft nærmest dansk EF-medlemskab, mens han i 1958 siger, at den bedste løsning nok ville være dansk deltagelse i et nordisk fællesmarked kombineret med deltagelse i det »brede« frihandelsområde.²⁸ Argumentationen ud fra overvejelserne om at gavne Danmarks økonomiske situation fører således i de to debatter til hver sin konklusion.

Norden som ikke-eksisterende størrelse

Hos det sidste af de fire »gamle« partier, Venstre, finder man i den offentlige debat en nordenopfattelse, der er fundamentalt forskellig fra opfattelsen af Norden i de offentlige debatindlæg fra politikerne fra de øvrige tre partier.

I størsteparten af venstrepolitikernes udtalelser om markedsspørgsmålene tildeles Norden og det nordiske samarbejde en meget beskeden, ja ofte slet ingen, opmærksomhed. Man kan næsten sige, at i hovedparten af venstrepolitikernes »offentlige forestillingsverden« eksisterer Norden ikke, når det gælder markedspolitikken.

I Folketingets store markedspolitiske debat den 6. februar 1957 holder Venstres markedspolitiske ordfører Jørgen Gram således en lang tale uden at nævne Norden eller det nordiske samarbejde én eneste gang. Den eneste gang i hele talen, hvor Norge og Sverige nævnes, er i en sætning, hvor de to lande kritiseres for i sin tid ikke at have været imødekommende nok over for det europæiske integrationsinitiativ »Den Grønne Plan«, hvilket ifølge Grams opfattelse måske var medvirkende til, at planen ikke blev gennemført.²⁹

Den nævnte tale af Gram samt senere en kort bemærkning af ham,³⁰ hvor Norden heller ikke nævnes, udgør samtlige bidrag fra medlemmer af Venstre i den omtalte markedspolitiske debat. Som det er fremgået af det foregående, var det ellers en af de helt store drøftelser om de markedspolitiske spørgsmål og om både de forskellige nordiske og europæiske markedspolitiske planer, der fandt sted ved denne lejlighed, og politikerne fra alle de øvrige partier ofrede i deres indlæg en del opmærksomhed på den nordiske fællesmarkedsplan og dennes indpasningsmuligheder i de europæiske pla-

28. Folketingets markedspolitiske debat den 11. februar 1958, *Folketingstidende* 1957-58, Folketingets Forhandlinger, sp. 2517.

29. *Folketingstidende* 1956-57, Folketingets Forhandlinger, sp. 2421-2432.

30. *Folketingstidende* 1956-57, Folketingets Forhandlinger, sp. 2463.

ner, planen om Det Europæiske Fællesmarked og om det »brede« frihandelsområde.

Selv om venstrepolitikerne generelt viser ringe interesse for Norden i den offentlige debat om markedspolitikken, undlader de dog ikke helt at berøre spørgsmålet om det nordiske fællesmarked. Imidlertid opfatter de det ikke som et reelt alternativ til de forskellige europæiske planer, og der optræder i deres taler en helt klar opfattelse af, at de nordiske planer må underordnes de europæiske, at de europæiske hele tiden bør komme i første række, når man diskuterer markedspolitikken. Blandt andet Venstres markedspolitiske ordfører efter valget i 1957 Per Federspiel udtrykker en sådan holdning.³¹

Forestillingen om eksistensen af visse »særlige nordiske værdier«, som indgår i argumentationen hos både socialdemokraterne, de radikale og – i mindre omfang – de konservative (dog med forskellige idéer i de forskellige partier om, hvori de nordiske værdier består), indgår overhovedet ikke i venstrepolitikernes overvejelser i markedsdebatten.

Når man sammenligner den måde, hvorpå venstrepolitikerne argumenterer for deres markedspolitiske prioriteringer, med den måde, som specielt socialdemokraterne, men også de konservative argumenterer på, er der endnu en markant forskel. Denne har at gøre med forholdet mellem økonomiske og politiske argumenter. Mange af socialdemokraterne udtrykker, som tidligere vist, store betænkeligheder ved de politiske konsekvenser af en dansk tilslutning til Det Europæiske Fællesmarked. De konservative nærer også i nogen grad betænkeligheder ved de politiske konsekvenser af et EF-medlemskab, men tillægger imidlertid de økonomiske argumenter så stor vægt, at de er villige til at se bort fra de politiske betænkeligheder, hvis de økonomiske argumenter taler for EF-medlemskabet.

Venstrepolitikerne benytter også i høj grad politiske argumenter i deres indlæg i markedsdebatten; men de gør det på en helt anden måde end både socialdemokraterne og de konservative. Venstrepolitikerne giver nemlig udtryk for, at en række politiske argumenter taler *for* dansk indmeldelse i EF. De opfatter EF som et nødvendigt redskab til at administrere det skæbnefællesskab, som de europæiske lande har befundet sig i siden 2. Verdenskrig, og de betoner blandt andet, at Danmark efter deres opfattelse får mere indflydelse og bedre kan bidrage til at forhindre tysk politisk dominans i Europa ved at være med i EF end ved at stå uden for.³²

31. *Folketingstidende* 1957-58, Folketingets Forhandlinger, sp. 2499.

32. Se f.eks. Per Federspiel i Folketingets markedspolitiske debat den 11. februar 1958, *Folketingstidende* 1957-58, Folketingets Forhandlinger, sp. 2498, 2502, 2504-2505.

Ud over de politiske argumenter benytter venstrepolitikerne sig desuden af økonomiske argumenter, og på dette punkt ligner deres holdning i høj grad de konservatives fra 1956-1957: de økonomiske argumenter taler for en dansk tilslutning til EF.³³ Venstrepolitikerne adskiller sig dog fra de konservative ved først og fremmest at lægge vægt på landbrugets økonomiske interesser; men de benytter i øvrigt samme type argumentation i denne forbindelse som de konservative, nemlig at der ikke først og fremmest skal tages hensyn til landbrugets økonomiske interesser for landbrugets egen skyld, men for hele landets skyld.³⁴

Trods disse ligheder med de konservative må man imidlertid sige, at Venstres approach til markedspolitikken i den offentlige debat på mange områder er fundamentalt anderledes end den approach, der findes hos de tre øvrige »gamle« partier.

I det følgende vil holdningerne til og opfattelserne af Norden i den offentlige politiske debat blive søgt forklaret. Dette vil blandt andet ske gennem analyser af holdningerne til det nordiske samarbejde i den ikke-offentlige politiske debat samt af årsagerne til disse holdningers eksistens.

Årsager til socialdemokraternes nordenopfattelse

Socialdemokratiets markedspolitiske ordfører Per Hækkerup og stats- og udenrigsminister H.C. Hansen giver som vist i deres indlæg i markedsdebatterne i Folketinget i vid udstrækning udtryk for, at man bør samarbejde i Norden på grund af eksistensen af visse særlige nordiske værdier. Endvidere gives der udtryk for, at disse nordiske værdier blandt andet består af en særlig interesse for velfærdssamfundet, en særlig social retfærdighedssans, en særlig opmærksomhed over for arbejdernes behov, en særlig høj politisk prioritering af spørgsmålet om arbejdsløshed osv.

En del af forklaringen på det nordenbillede, som optræder i de to politikeres offentlige udtalelser, ligger nok i, at mange socialdemokratiske politikere på dette tidspunkt var meget interesserede i det nordiske fællesmarked

33. Se f.eks. Jørgen Gram i Folketingets markedspolitiske debat den 6. februar 1957, *Folketingstidende* 1956-57, Folketingets Forhandlinger, sp. 2423-2432 og Per Federspiel i Folketingets markedspolitiske debat den 6. og 11. februar 1958, *Folketingstidende* 1957-58, Folketingets Forhandlinger, sp. 2505-2508 og Niels Eriksen i samme debat den 11. februar 1958, smst., sp. 2562-2566.

34. Se f.eks. Jørgen Gram i Folketingets markedspolitiske debat den 6. februar 1957, *Folketingstidende* 1956-57, Folketingets Forhandlinger, sp. 2431-2432.

og i mindre grad var interesserede i EF på grund af de to meget forskellige muligheder for at gennemføre den socialdemokratiske politik, især den socialdemokratiske velfærdsstatspolitik, som de to markedsoptioner efter deres mening ville give. De socialdemokratiske politikere var desuden interesserede i den nordiske løsning fremfor den europæiske løsning på grund af den bedre mulighed for at sætte fart på omskabelsen af Danmark fra et landbrugssamfund til et industrisamfund, som den nordiske løsning efter deres opfattelse ville give.³⁵

En lang række socialdemokratiske politikere giver på gruppemøderne og på møderne i Udenrigspolitisk Nævn og Folketingets Vareforsyningsudvalg udtryk for en positiv holdning til det nordiske fællesmarked og det »brede« frihandelsområde og en vis skepsis over for en dansk tilslutning til EF.³⁶

De betænkeligheder, som f.eks. Jens Otto Krag giver udtryk for med hensyn til et eventuelt dansk EF-medlemskab, drejer sig om de politiske konsekvenser af et sådant. De drejer sig om udsigten til, at Danmark med en indtræden i EF kan blive nødt til at gå ind på at foretage en harmonisering af den økonomiske politik, af socialpolitikken og af arbejdsmar-

35. Vibeke Sørensen har i artiklen »Nordic Cooperation – A Social Democratic Alternative to Europe?« (se note 1) gennem en analyse af mødeprotokoller fra forhandlingerne mellem de nordiske ministre, forskellige notater fra Udenrigsministeriets arkiv m.v. peget på muligheden af at betragte det nordiske fællesmarked som et socialdemokratisk projekt. Vibeke Sørensens tese om, at der har ligget visse indenrigspolitiske motiver fra socialdemokraternes side bag drøftelserne om oprettelsen af det nordiske fællesmarked, vil i det følgende afsnit blive bestyret gennem inddragelsen af referaterne fra møderne i Udenrigspolitisk Nævn og referaterne af møderne i den socialdemokratiske folketingsgruppe. Men Vibeke Sørensens tolkning af det nordiske fællesmarked som først og fremmest et socialdemokratisk projekt må på baggrund af analysen senere i denne artikel af Det Radikale Venstres og Det Konservative Folkepartis holdning til spørgsmålet afvises.

36. Se f.eks. Jens Otto Krag ved fællesmøde mellem Udenrigspolitisk Nævn og Folketingets Vareforsyningsudvalg den 28. februar 1957, Referat af fællesmøde mellem Udenrigspolitisk Nævn og Folketingets Vareforsyningsudvalg, Udenrigsministeriets Arkiv, j.nr. 73.B.66.a., s. 2-7; Jens Otto Krag ved fællesmøde mellem Udenrigspolitisk Nævn og Folketingets Vareforsyningsudvalg den 21. marts 1957, Udenrigsministeriets Arkiv, j.nr. 73.B.66.a., s. 4-8; Carl Peteresen ved Socialdemokratiets folketingsgruppes møde den 1. februar 1957, Socialdemokratiets folketingsgruppes protokol, Folketingets Bibliotek; J. Smørum ved samme møde, smst.; Per Hækkerup ved samme møde; smst.

Det følgende bygger på referater af Udenrigspolitisk Nævns møder og af fællesmøder mellem Udenrigspolitisk Nævn og Folketingets Vareforsyningsudvalg, i Udenrigsministeriets Arkiv, Rigsarkivet, i perioden 3. januar 1957 – 20. november 1958. Det nordiske og det europæiske markedsspørgsmål blev ikke diskuteret på Udenrigspolitisk Nævns møder i hele 1956, selv om fortsatte forhandlinger om dannelsen af et nordisk fællesmarked fandt sted i løbet af året, og selv om Messinakonferencen allerede i 1955 havde varslet en kommende grundlæggelse af et Europæisk Fællesmarked.

Den eneste form for nordisk samarbejde, der blev drøftet på nævnets møder i 1956, var koordinering af de nordiske landes politik i forhold til FN, forsøg på fastlæggelse af en fælles nordisk linje i Suezspørgsmålet, i forholdet til Sovjetunionen osv.

kedspolitikken i forhold til de øvrige EF-medlemslande. Desuden nævner Krag, at en indmeldelse i EF på længere sigt blandt andet muligvis også kan medføre, at man bliver nødt til at gå ind på en koordinering af udenrigspolitikken; men dette punkt, mener han ikke, at det er relevant at diskutere nærmere allerede nu.³⁷ Det er altså tydeligvis først og fremmest spørgsmålet om den økonomiske politik, socialpolitikken og arbejdspolitikken, der ifølge Krag giver grund til en vis bekymring med hensyn til at vælge EF-optionen.

Forbundsformand og medlem af Folketinget Hans Rasmussen betragter de mulige politiske konsekvenser af et EF-medlemskab som et afgørende argument for at være tilbageholdende med at tage stilling til fordel for EF-optionen. Hans Rasmussen ser blandt andet meget kritisk på muligheden af, at Danmark skulle afgive suveræniteten til overstatslige myndigheder.³⁸

Samtidig giver Hans Rasmussen udtryk for, at han prioriterer det nordiske samarbejde så højt, at dette i sig selv kunne være et argument for at undlade at søge om EF-medlemskab, idet han henholder sig til Krag's vurdering af, at spørgsmålet om deltagelse i det nordiske fællesmarked eller Det Europæiske Fællesmarked er et spørgsmål om enten-eller.

Hans Rasmussens indlæg i folketingsudvalgenes diskussioner er i høj grad præget af en eksplicit udtrykt bekymring for, om en tilslutning til Det Europæiske Fællesmarked eventuelt kunne skade de danske arbejderes interesser. Dette kunne efter Hans Rasmussens opfattelse finde sted både direkte gennem den indvandring af fremmed arbejdskraft, som man må forudse som en konsekvens af etableringen af det fælles arbejdsmarked/arbejdskraftens frie bevægelighed inden for EF, og indirekte gennem de politiske tiltag, som man kan blive tvunget til at tage i forbindelse med Fællesmarkedets etablering. Her tænker Hans Rasmussen givetvis på den harmonisering af lovgivningen på socialpolitikens, arbejdsmarkedspolitikens og den økonomiske politiks områder, som også Krag henviser til i sine indlæg.

Desuden synes Hans Rasmussens skepsis over for en dansk tilslutning til Det Europæiske Fællesmarked og tilsvarende store interesse for det nordiske fællesmarked og det »brede« europæiske frihandelsområde at have at gøre med et ønske om at styrke den igangværende proces med at omskabe Danmark fra at være et landbrugssamfund til at være et industrisamfund

37. Referat af fællesmøde mellem Udenrigspolitisk Nævn og Folketingets Vareforsyningsudvalg den 28. februar 1957, Udenrigsministeriets Arkiv, j.nr. 73.B.66.a., s. 5-6.

38. Hans Rasmussens opfattelse findes i referat af fællesmøde mellem Udenrigspolitisk Nævn og Folketingets Vareforsyningsudvalg den 28. februar 1957, Udenrigsministeriets Arkiv, j.nr. 73.B.66.a., s. 9.

med en tilhørende velfærdsstat efter socialdemokratisk model. Ønsket om at styrke industrien og at tage tilsvarende mindre hensyn til landbrugets økonomiske interesser i forbindelse med valget af markedspolitik fremgår eksplicit af Hans Rasmussens indlæg i folketingsudvalgene, og dette ønske går hånd i hånd med det tidligere nævnte ønske om gennem markedspolitikken at sikre og styrke arbejdernes sociale, økonomiske og arbejdsmarkeds-mæssige vilkår. Sådan som de europæiske henholdsvis de nordiske markedsplaner ligger på dette tidspunkt vil et dansk EF-medlemskab efter Hans Rasmussens vurdering sandsynligvis i meget høj grad komme til at gavne dansk landbrugs økonomi, mens et dansk fravalg af EF-optionen til fordel for deltagelse i et nordisk fællesmarked nok i højere grad på længere sigt vil medvirke til at skabe den balance mellem landbrugets betydning i dansk økonomi og industriens tilsvarende betydning, som Hans Rasmussen er interesseret i. Norden optræder således her som et potentielt redskab til at fremme den socialdemokratiske samfundsudvikling, som Hans Rasmussen ønsker gennemført i Danmark.

Hans Rasmussens holdning i markedspolitikken bliver på denne måde samtidig et markant opgør med især Venstres politiske og økonomiske målsætninger på såvel den udenrigspolitiske som på den indenrigspolitiske scene. Dette viser sig da også i debatten i Udenrigspolitisk Nævn og Vareforsyningsudvalget, hvor Hans Rasmussen og Venstres repræsentant Jørgen Gram gang på gang kommer i direkte diskussion med hinanden om netop spørgsmålet om prioriteringen af landbrugsinteresserne i forhold til industriens interesser og arbejdernes sociale og arbejdsmæssige interesser. I deres indlæg i udvalgsdebatterne henviser disse to politikere i denne forbindelse langt oftere til hinandens tidligere indlæg, end de øvrige politikere gør til de øvrige udvalgsmedlemmers tidligere indlæg i debatten.³⁹

I en vurdering af, hvilken vægt Hans Rasmussen og andre socialdemokratiske politikere og fagforeningsledere må antages at have tillagt overvejelserne om muligheden for at gennemføre den socialdemokratiske strategi for den danske samfundsudvikling i deres endelige stillingtagen til de europæiske henholdsvis de nordiske markedsplaner, må desuden indgå en analyse af den politiske udvikling, som i årene op til perioden 1956-1958 havde fundet sted i de lande, som i forvejen var medlemmer af EF (»De seks«), og i de lande, som ville komme til at indgå i et eventuelt nordisk fællesmarked.

39. Se f.eks. referat af fællesmøde mellem Udenrigspolitisk Nævn og Folketingets Vareforsyningsudvalg den 28. februar 1957. Udenrigsministeriets Arkiv, j.nr. 73.B.66.a., s. 9, 13.

Det kan her bemærkes, at den politiske ledelse i de seks lande, der i forvejen var medlemmer af EF, i hele perioden fra 2. Verdenskrigs afslutning og frem til 1956-1958 i høj grad havde været domineret af højreorienterede partier, mens dette ikke havde været tilfældet i de lande, som sammen med Danmark eventuelt ville komme til at udgøre et nordisk fællesmarked.

I Norge og Sverige stod socialdemokraterne i stemmetal meget stærkere, end de gjorde i Danmark. Det norske Arbejderparti havde uafbrudt i årene siden 1945 haft absolut flertal i Stortinget. Det svenske socialdemokrati SAP havde ved alle valgene ligget på næsten 50% af stemmerne og havde ligeledes dannet regering i alle årene, dog fra 1951 i koalition med det liberale parti Bondeförbundet.⁴⁰

På denne baggrund kan det ikke undre, hvis danske socialdemokratiske politikere vurderede, at muligheden for at føre socialdemokratisk politik ville være størst, hvis Danmark tilsluttede sig et nordisk fællesmarked, mens risikoen for, at man direkte eller indirekte kunne blive tvunget til at føre en mere borgerlig politik i fremtiden, ville være meget stærkere til stede, hvis Danmark valgte at tilslutte sig Det Europæiske Fællesmarked.

I det foregående er der således blevet peget på en mulig forklaring på, at de socialdemokratiske politikere i deres indlæg i folketingsdebatterne sammenkæder den alment etablerede opfattelse af de nordiske lande som en enhed, der repræsenterer en særlig fælles kultur, en fælles historie osv., med opfattelsen af, at de nordiske samfund også repræsenterer en række andre særlige nordiske værdier, nemlig de værdier, som knytter sig til en stor del af de socialdemokratiske politikeres bevæggrunde for at foretrække den nordiske løsning på markedsspørgsmålet fremfor den europæiske.

Imidlertid må man også se på andre faktorer for til fulde at forklare den nordenopfattelse, som fremgår af de socialdemokratiske politikeres udtalelser i den offentlige debat.

Når man ser på perioden efter regeringsskiftet i foråret 1957, er et andet vigtigt element, som må undersøges, når man skal forklare socialdemokraternes offentlige udtalelser om markedsspørgsmålet, hensynet til regeringspartnerne Det Radikale Venstres og Danmarks Retsforbunds holdninger til dette spørgsmål.

Dette kunne man forestille sig ville spille en særlig stor rolle, fordi der er tale om en flertalsregering, hvor Socialdemokratiet ikke har råd til at miste bare én af regeringspartnerne, uden at regeringen dermed også vil miste sit flertal. Socialdemokratiet må altså formodes at skulle træde særligt forsigtig

40. Knut Heidar: *Norske politiska fakta 1884-1982* (Oslo 1983), s. 75; *Nationalencyklopedin*, bd. 17 (Stockholm 1988), s. 513 og 536-537.

tigt, at skulle tage et særligt hensyn til regeringspartnerne, i det omfang disse har visse bestemte standpunkter i markedsspørgsmålet, som de finder det meget vigtigt at forfægte.

Umiddelbart kunne det godt se ud til, at Retsforbundet prioriterer udenrigs- og markedspolitikken meget højt, idet partiets leder Viggo Starcke åbenbart har ønsket at deltage i fællesmøderne for Udenrigspolitisk Nævn og Folketingets Vareforsyningsudvalg, hvor markedsspørgsmålet diskuteres, selv om han egentlig kun er suppleant i Nævnet, og selv om den person, han er suppleant for, også er til stede ved de pågældende møder.⁴¹ Da flertallet af de retsstatsfolk, der udtaler sig om markedsspørgsmålet på møderne i Udenrigspolitisk Nævn og på Retsforbundets gruppemøder, desuden er meget skeptiske over for en dansk deltagelse i EF,⁴² kunne man antage, at hensynet til Retsforbundet har været medvirkende til Socialdemokratiets tilbageholdenhed med at gå ind for denne løsning.

Imidlertid afslører gruppeprotokollerne fra Retsforbundets folketingsgruppe, at partiet generelt interesserer sig meget lidt for de udenrigspolitiske og markedspolitiske spørgsmål og i virkeligheden med henblik på at spare på statsbudgettet ønsker at skære ned på de udenrigspolitiske aktiviteter og engagementer inden for praktisk talt alle områder.⁴³ De indenrigspolitiske emner, navnlig den økonomiske politik, har i langt højere grad partiets bevågenhed, og Starckes kommentarer til udenrigs- og markedspolitikken begrænser sig på såvel gruppemøderne som ved møderne i Det Udenrigspolitiske Nævn som oftest til en efterlysning af mere oplysning fra de ansvarlige ministre til Folketingets partier om de markedspolitiske forhandlinger, i stedet for at have karakter af egentlig stillingtagen til de markedspolitiske spørgsmål.⁴⁴

Hensynet til Retsforbundet har således næppe spillet nogen rolle for fastlæggelsen af Socialdemokratiets holdning til markedspolitikken i perioden og således heller ikke for de formuleringer, som de ordførende socialdemokrater benytter, hverken i den officielle debat eller i debatterne i folketingsudvalgene.

41. Referat af fællesmøde mellem Udenrigspolitisk Nævn og Folketingets Vareforsyningsudvalg, den 21. marts 1957, Udenrigsministeriets Arkiv, j.nr. 73.B.66.a., s. 2.

42. Se f.eks. K. Tholstrup i referat af møde i Udenrigspolitisk Nævn den 29. august 1957, Udenrigsministeriets Arkiv, j.nr. 73.B.66.a., s. 15.

43. Danmarks Retsforbunds Arkiv, Rigsarkivet, pk. nr. B 3, Protokol for Retsforbundets Folketingsgruppe 17.5.1953 – 4.2.1959, udtalelser samt vedtagelser om udenrigspolitikken på gruppemøderne den 12.6.1957, 25.6.1957, 3.7.1957 og 20.8.1957.

44. Danmarks Retsforbunds Arkiv, pk. nr. B 3, Protokol for Retsforbundets Folketingsgruppe 17.5.1953 – 4.2.1959, referat af gruppemøderne 1956-1958.

Derimod kunne man godt forestille sig, at Det Radikale Venstres meget store interesse for Norden, som partiets repræsentanter giver udtryk for såvel i den offentlige som i den ikke-offentlige debat, kunne have været medvirkende til at trække Socialdemokratiet i den temmelig nordistiske retning, som partiet anlægger i disse år. Der er imidlertid ikke i kildematerialet noget, der tyder på, at dette hensyn har været afgørende for de socialdemokratiske politikeres valg af markedspolitisk prioritering. De socialdemokrater, der taler for det nordiske samarbejde, gør det tilsyneladende først og fremmest ud fra helt andre motiver, blandt andet de »socialdemokratiske« motiver, som der tidligere i dette afsnit er redegjort for.

Endelig kan de socialdemokratiske udtalelser om Norden i den offentlige politiske debat vel også for en del forklares ud fra en følelsesmæssigt betinget interesse for samarbejdet med de øvrige nordiske lande. Det er imidlertid vanskeligt at påvise graden af denne nordiske »idealisme«s betydning i forhold til betydningen af de mere rationelle politiske overvejelser, idet samhørighedsfølelsen med de andre nordiske folk ikke er noget, man i ret høj grad taler om på de ikke-offentlige møder mellem politikerne i folketingsgrupperne og Udenrigspolitisk Nævn etc.

Årsager til de radikales nordenopfattelse

Som tidligere vist, giver de radikale politikere i den offentlige debat udtryk for, at »de særlige nordiske værdier« blandt andet bestod af elementer som »et særligt livssyn« og »et særligt menneskesyn« med en stor vægt på »det menneskelige«, på »åndslivet« og på »kulturlivet« samt af visse »særlige politiske idealer« med et særligt syn på »mange spørgsmål i international politik og økonomi«. Det ses således, hvordan de radikale politikere i den offentlige debat sammenkobler den almindeligt udbredte forestilling om eksistensen af et kulturelt og historisk betinget nordisk fællesskab med en forestilling om, at de »særlige nordiske værdier« derudover blandt andet består af et særligt syn på f.eks. udenrigs- og sikkerhedspolitik og økonomisk politik.

En af hovedforklaringerne på de radikale politikeres måde at formulere sig om Norden på, således som det kommer til udtryk i den offentlige debat, skal nok findes netop i synet på udenrigs-, sikkerheds- og forsvarspolitikken hos mange af de radikale politikere.

Når man betragter de radikale politikeres holdninger, således som disse kommer til udtryk i den ikke-offentlige debat, får man indtryk af, at der inden for Det Radikale Venstre ligesom inden for Socialdemokratiet eksiste-

Bertel Dahlgaard gav i den offentlige debat udtryk for en stor interesse for det nordiske fællesmarked. Den radikale leder argumenterede blandt andet herfor ud fra idéen om et kulturelt fællesskab og et »fælles syn« i de nordiske lande på »mange spørgsmål i international politik og økonomi«. (PolFoto).

rer en vis skepsis med hensyn til de mulige politiske konsekvenser af en dansk indtræden i Det Europæiske Fællesmarked.

Denne skepsis gør sig gældende med hensyn til flere forskellige spørgsmål. Dels drejer den sig om udsigten til at måtte se mulighederne for at føre en selvstændig dansk økonomisk politik indskrænket, dels drejer den sig om udsigten til på længere sigt eventuelt at måtte underlægge sig en koordinering af politikken også inden for en lang række andre områder, herunder blandt andet inden for udenrigspolitikken og sikkerhedspolitikken område. Det er navnlig dette sidste, der synes at være årsag til den store bekymring hos de radikale.⁴⁵ Derimod nævnes bekymring for velfærdspolitikken, socialpolitikken og arbejdsmarkedspolitikken skæbne ikke som et særligt punkt i de radikale politikeres opremsning af argumenter for at nære en vis skepsis over for de politiske konsekvenser af en eventuel dansk indtræden i EF. På dette punkt adskiller de radikale sig på afgørende vis fra socialdemokraterne.

Den tidligere påviste tendens til, at de radikale politikere, når de offentligt taler om de økonomiske overvejelser i forbindelse med valget af markedspolitisk option, i langt højere grad end socialdemokraterne benytter begreber, som indicerer, at der ses på de økonomiske spørgsmål ud fra erhvervslivets, virksomhedernes og landbrugets synspunkter i stedet for ud fra arbejdernes synspunkter, kan fint forklares ud fra forskellene i de radikales og socialdemokraternes bevæggrunde for deres prioriteringer i markedspolitikken. Mens mange af de socialdemokratiske politikere interesserer sig for den nordiske løsning og har tendens til at afvise den rent europæiske løsning ud fra overvejelser om, hvilken af de to løsninger der bedst ville kunne tilgodese arbejdernes interesser og Socialdemokratiets politik, herunder Socialdemokratiets velfærdspolitik, så udspringer de radikale politikeres interesse for den nordiske løsning af en idé om, at denne, hvis de videre forhandlinger om forskellige markedsplaners indhold falder positivt ud set fra et dansk økonomisk synspunkt, vil være til stor fordel for både dansk industri og dansk landbrugs økonomi, og vel at mærke uden at man dermed bliver nødt til at indgå i et tæt politisk samarbejde om blandt andet forsvars- og udenrigspolitikken med de seks EF-lande.

En af de ting, som synes at være af afgørende betydning for de radikale politikeres valg af markedspolitisk option, er i øvrigt hensynet til landbrugets økonomiske interesser.⁴⁶ Således adskiller de radikale sig fra mange af

45. Referat af fællesmøde mellem Udenrigspolitisk Nævn og Folketingets Vareforsyningsudvalg den 28. februar 1957, Udenrigsministeriets Arkiv, j.nr. 73.B.66.a., s. 10.

46. Se f.eks. Bertel Dahlgaard i referat af fællesmøde mellem Udenrigspolitisk Nævn og Folketingets Vareforsyningsudvalg den 28. februar 1957, Udenrigsministeriets Arkiv, j.nr. 73.B.66.a., s. 10.

de socialdemokratiske politikere, der ganske vist af hensyn til den samlede situation for dansk økonomi ikke ønsker at se fuldstændig bort fra de økonomiske interesser for dansk landbrug, men som på den anden side, som det er vist i det foregående afsnit, i højere grad ønsker at lade hensynet til industriens økonomiske interesser være bestemmende for deres prioriteringer i markedspolitikken.

Socialdemokraternes ønske om at benytte markedspolitikken til at styrke industriens betydning for den danske samfundsøkonomi og dermed at svække landbrugets betydning tilsvarende finder man overhovedet ikke hos de radikale politikere. Tværtimod udtrykkes interessen for landbrugets interesser meget eksplicit hos de radikale politikere i debatterne i Udenrigspolitisk Nævn og Folketingets Vareforsyningsudvalg.

Imidlertid deler de radikale politikere ikke venstrepolitikernes opfattelse af, at Det Europæiske Fællesmarked nødvendigvis vil være den eneste og bedste løsning for det danske landbrugs økonomi. Disse forskellige vurderinger af situationen hænger blandt andet sammen med, at forhandlingerne om Det Europæiske Fællesmarked, det nordiske fællesmarked og det »brede« europæiske frihandelsområde på dette tidspunkt endnu ikke er afsluttet, og at hverken industrivarernes eller landbrugsvarernes stilling ved en eventuel deltagelse i det ene, det andet eller det tredje af disse arrangementer er endeligt afklaret.

Men de radikale politikere er tydeligvis meget interesserede i, at der i forhandlingerne med de øvrige lande arbejdes på, at de bedst mulige forhold for landbruget sikres inden for det nordiske fællesmarked og inden for det »brede« europæiske frihandelsområde. De radikale politikere ser nemlig tilsyneladende helst, at Danmark tilslutter sig de to sidstnævnte planer fremfor Det Europæiske Fællesmarked, hvis blot tilfredsstillende forhold for dansk landbrugs økonomi kan opnås inden for rammerne af disse to ordninger.⁴⁷ En af de væsentligste grunde til denne prioritering hos de radikale skal uden tvivl findes i den frygt for de politiske konsekvenser af et eventuelt dansk EF-medlemskab, således som disse er nærmere beskrevet tidligere i dette afsnit.

Holdningen er altså, at den nordiske løsning af politiske grunde ville være at foretrække, og at denne derfor bør vælges, hvis vel at mærke de økonomiske hensyn også kan tilgodeses i tilstrækkeligt omfang inden for denne løsnings rammer. Dette er det, efter de ledende radikale politikeres

47. Se f.eks. Bertel Dahlgaard i referat af fællesmøde mellem Udenrigspolitisk Nævn og Folketingets Vareforsyningsudvalg den 28. februar 1957, Udenrigsministeriets Arkiv, j.nr. 73.B.66.a., s.10.

mening, regeringens hovedopgave at forsøge at sikre i de kommende forhandlinger. Derfor fraråder Bertel Dahlgaard også regeringen at begynde at forhandle med De seks om en dansk optagelse i EF eller om danske særordninger for landbruget i forbindelse med en eventuel associering med De seks. Dahlgaard foretrækker nemlig om muligt at undgå en tilknytning til De seks og frygter, at en indledning af forhandlinger med disse lande vil ødelægge noget i forhold til forhandlingerne om det nordiske fællesmarked og det »brede« europæiske frihandelsområde.⁴⁸

Når man ser på det synspunkt, der som tidligere vist spiller en vigtig rolle hos flere af de radikale politikere i den offentlige debat: at deltagelsen i det nordiske fællesmarked blandt andet skal fungere som en slags »forberedelse« for Danmark til at deltage i det europæiske samarbejde i form af indmeldelse i det »brede« europæiske frihandelsområde, kan man finde mindst tre forskellige forklaringer på, at dette synspunkt føres så kraftigt frem.

Den første og nok mest betydningsfulde forklaring er uden tvivl, at de radikale politikere i deres markedspolitiske overvejelser lægger stor vægt på netop muligheden for at sikre dansk landbrug, dansk industri og i det hele taget den danske økonomi de bedst mulige vilkår. Derfor mener politikerne fra Det Radikale Venstre, at enhver mulighed for at styrke den danske økonomi skal udnyttes, og da det nordiske fællesmarked vurderes at ville kunne »afstive« Danmark økonomisk, inden landet eventuelt skal indtræde i et større europæisk arrangement, bliver dette et yderligere væsentligt incitament for de radikale til at gå ind for den nordiske løsning.

For det andet kan fremførelsen af idéen om, at det nordiske fællesmarked skal fungere som en »forberedelse« til det »brede« europæiske frihandelsområde, også opfattes som et forsøg fra de radikale politikeres side på at få den danske regering til i den nærmeste fremtid at sætte målrettet ind på forhandlingerne om det nordiske fællesmarked og specielt på gennem disse at opnå så klare og tilstrækkelige resultater med hensyn til dansk landbrugs og dansk industris fordele af et medlemskab af det nordiske fællesmarked, at denne løsning ville kunne vælges som den endelige løsning på markedsproblemet fremfor EF-optionen, som de radikale af politiske grunde helst ikke ser gennemført.

For det tredje kunne man forestille sig, at nogle af de radikale politikere, der allerede på dette tidspunkt nærmest synes at have taget entydigt stilling til fordel for det nordiske fællesmarked på bekostning af EF, også fremfører »forberedelses-argumentet« i den offentlige debat for under alle omstæn-

48. Referat af fællesmøde mellem Udenrigspolitisk Nævn og Folketingets Vareforsyningsudvalg den 28. februar 1957, Udenrigsministeriets Arkiv, j.nr. 73.B.66.a., s. 10.

digheder at sikre en hurtig igangsætning af det nordiske fællesmarked (uanset hvilke konkrete resultater der opnås for dansk landbrug i forhandlingerne), således at en efterfølgende tilslutning til Det Europæiske Fællesmarked dermed ikke vil kunne finde sted. Dette kunne f.eks. gælde Hermod Lannung, som allerede på dette tidspunkt optræder som temmelig afklaret EF-modstander og pro-nordist.

Det er tidligere blevet vist, hvordan de radikale politikere, når de omtalte de økonomiske bevæggrunde for at etablere det nordiske fællesmarked, som oftest talte ud fra rent danske argumenter, dvs. ud fra overvejelser om muligheden for at gavne nationale økonomiske interesser fremfor om muligheden for at gavne samtlige nordiske landes økonomiske interesser. Dette er, som det allerede delvis vil være fremgået i dette afsnit, også i god overensstemmelse med det indtryk, man får af politikernes bevæggrunde med hensyn til økonomien, når man betragter deres bidrag til den ikke-offentlige debat i f.eks. Udenrigspolitisk Nævn og Folketingets Vareforsyningsudvalg. Når det gælder de økonomiske betragtninger, er det tydeligvis først og fremmest forestillingen om det nordiske samarbejde som en løftestang for danske interesser, der spiller en rolle.

Endelig skal det nævnes, at det følelsesmæssigt betingede ønske om at samarbejde med de øvrige nordiske lande også findes hos de radikale politikere, ligesom det givetvis gør hos socialdemokraterne, og at denne nordiske »idealisme« også må nævnes som en del af forklaringen på de radikales prioriteringer i markedspolitikken. Som et tegn på politikernes implicite formodning om tilstedeværelsen af en nordisk fællesskabsfølelse blandt alle politikerne bemærker man, at muligheden for at gennemføre det nordiske fællesmarked også i den ikke-offentlige debat optræder som et argument i sig selv for eventuelt at afvise en dansk deltagelse i Det Europæiske Fællesmarked.⁴⁹

Årsager til de konservatives nordenopfattelse

Som tidligere vist ændrer den konservative holdning til markedsspørgsmålet sig i den offentlige debat i løbet af perioden 1956-1958. I efteråret 1957 sker der et skift fra en overvejende EF-orienteret holdning til en orientering nærmere i retning af det nordiske fællesmarked. Samtidig afholder politikerne i Det Konservative Folkeparti sig imidlertid i hele perioden fra en en-

49. Referat af fællesmøde mellem Udenrigspolitisk Nævn og Folketingets Vareforsyningsudvalg den 28. februar 1957, Udenrigsministeriets Arkiv, j.nr. 73.B.66.a., s. 10.

degældig stillingtagen til spørgsmålet om Danmarks eventuelle tilknytning til de forskellige markedsplaner. Der kan peges på mindst to hovedforklaringer på denne meget svingende og i hele perioden temmeligt uklare kurs hos de konservative med hensyn til holdningen til markedspolitikken.

For det første spiller de nationale økonomiske interesser en meget væsentlig rolle for mange af de konservative politikeres valg af holdning til markedsspørgsmålet. Navnlig den danske industris muligheder for at opnå den størst mulige økonomiske gevinst ved den markedsløsning, man vælger, står i centrum af mange af de konservative politikeres overvejelser. Dette fremgår delvis af referaterne fra møderne i Udenrigspolitisk Nævn og Folketingets Vareforsyningsudvalg. Men det fremgår især af referaterne fra den konservative folketingsgruppes møder.

Derfor ændrer Det Konservative Folkepartis synspunkt sig gradvist mere og mere i retning af en tilslutning til idéen om et dansk medlemskab af et nordisk fællesmarked (kombineret med et medlemskab af et »bredt« europæisk frihandelsområde), efterhånden som de internationale forhandlinger skrider længere og længere frem, og det kommer til at stå mere og mere klart, at dansk industri sandsynligvis vil få mindst lige så mange økonomiske fordele og måske færre ulemper ved en deltagelse i et nordisk fællesmarked end ved deltagelse i EF-samarbejdet.

For det andet viser referaterne af de konservative gruppemøder desuden, at den konservative folketingsgruppe er dybt splittet i spørgsmålet om, hvilken markedspolitisk option der vil være den bedste. Flere gruppemedlemmer udtaler sig gennem hele perioden til fordel for det nordiske fællesmarked og er meget skeptiske over for idéen om en dansk tilslutning til Det Europæiske Fællesmarked. Andre gruppemedlemmer derimod er af den stik modsatte opfattelse, at Danmark bør nedprioritere den nordiske løsning og i stedet søge ind i EF.⁵⁰

Fællesmarkedsplanerne bliver indgående diskuteret på en lang række konservative gruppemøder i løbet af årene 1957-1958, og den store splittelse af gruppen på markedsspørgsmålet, som her kommer til udtryk, synes i sig selv at være forklaring nok på, at den konservative markedspolitiske ordfører (og tidligere leder af partiet) Ole Bjørn Kraft bliver nødt til at udtale sig meget forsigtigt og vagt om markedsspørgsmålet, både når han udtaler sig i den offentlige debat, og når han over for de øvrige politiske partier skal redegøre for Det Konservative Folkepartis synspunkter ved møderne i Udenrigspolitisk Nævn og Folketingets Vareforsyningsudvalg.

50. Dette afsnit om Det Konservative Folkeparti bygger, hvor intet andet er anført, på studier af partiets gruppeprotokoller i perioden 1956-58, i Det Konservative Folkepartis Arkiv, Rigsarkivet.

En yderligere forklaring på Det Konservative Folkepartis svingende og uklare kurs i den offentlige markedsdebat kan imidlertid tilføjes. Den konservative folketingsgruppes splittelse i markedsspørgsmålet skyldes nemlig tilsyneladende ikke udelukkende en forskellig vurdering hos forskellige gruppemedlemmer af, hvilken af de foreliggende markedsoptioner der vil være bedst set ud fra hensynet til Danmarks økonomiske interesser, herunder specielt dansk industris økonomiske interesser. Den synes også at have at gøre med en grundlæggende splittelse i gruppen med hensyn til, hvilken indenrigspolitisk strategi partiet skal anlægge, og hvilke partitaktiske overvejelser man skal gøre i forbindelse hermed.

Der synes således i foråret og sommeren 1957 at herske en stærk utilfredshed blandt flere medlemmer af den konservative folketingsgruppe over, hvordan folketingsvalget i maj 1957 forløb, og over det resultat, som de efterfølgende regeringsforhandlinger fik, og det lader ydermere til, at denne utilfredshed i nogen grad er determinerende for de pågældende gruppe-medlemmers holdning til markedsspørgsmålet, navnlig i tiden umiddelbart efter valget og regeringsdannelsen.⁵¹ Medlemmer af gruppen som f.eks. Erik Ninn-Hansen, Knud Thestrup og Carsten Raft taler således i månederne efter valget og regeringsdannelsen om nødvendigheden af, at Det Konservative Folkeparti i offentlighedens øjne kommer til at fremstå som et beslutsomt parti, der har taget en hurtig og markant stilling i markedsdebatten. Dermed ønsker de at undgå, at partiet endnu engang kommer til at stå i skyggen af Venstre, således som det efter deres mening i den senere tid i alt for høj grad har gjort, hvilket efter deres opfattelse var årsagen til, at Venstre ved valget endnu engang opnåede flere stemmer end Det Konservative Folkeparti.⁵²

Disse tre medlemmer af den konservative gruppe repræsenterer i det hele taget en fløj inden for partiet, der på alle områder ønsker at markere Det Konservative Folkeparti i forhold til Venstre. Over for denne fløj i partiet står den fløj, hvortil blandt andet den markedspolitiske ordfører Ole Bjørn Kraft, gruppeformanden Aksel Møller og den unge Poul Møller hører, som ønsker at samarbejde tæt med Venstre og at koordinere den politiske stillingtagen til alle de vigtige spørgsmål med dette parti for på den måde bedre at kunne udgøre et samlet alternativ til Socialdemokratiet og Trekantregeringen.⁵³

51. Se referater af møder i Det Konservative Folkepartis folketingsgruppe, den 17. maj, 23. maj, 29. maj, 11. juni, 12. juni, 14. juni, 27. juni, 28. juni 1957, 3. juli 1957 etc.

52. Referater af møder i Det Konservative Folkepartis folketingsgruppe, den 27. juni, 3. juli, 10. september og 1. oktober 1957.

53. Møder i Det Konservative Folkepartis folketingsgruppe i hele perioden.

Det Konservative Folkepartis stærkere hældning til EF-optionen i den offentlige debat indtil efteråret 1957 kan altså blandt andet forklares ud fra den førstnævnte fløjs ønske om at markere Det Konservative Folkeparti i forhold til Venstre, således at partiet kan blive det største borgerlige parti ved næste valg og komme til at stå i spidsen for en eventuel borgerlig regering.

Denne fløj er i øvrigt også kritisk indstillet over for Venstres ledelse (dvs. først og fremmest partiformand Erik Eriksen) for den måde, som den lod regeringsforhandlingerne forløbe på. Den anden fløj i Det Konservative Folkeparti peger derimod på den store loyalitet, som Venstre-lederen viste over for Det Konservative Folkeparti ved under hele forløbet af regeringsforhandlingerne at nægte at danne regering, uden at Det Konservative Folkeparti også kom til at indgå i denne. Ole Bjørn Kraft, Aksel Møller, Poul Møller m.v. betoner således, at medlemmerne af den konservative gruppe ikke bør gå ud og offentligt kritisere Erik Eriksens håndtering af regeringsdannelsen. Det havde f.eks. Flemming Hvidberg ellers allerede umiddelbart efter regeringsforhandlingernes afslutning været på nippet til at gøre, vel med samme formål for øje som den foreslåede fremsættelse af en markant holdning til EF-spørgsmålet: at undgå at komme til at stå i skyggen af Venstre ved næste valg.⁵⁴

Det er således også i hele denne store problematik om uenigheder inden for den konservative gruppe om den indenrigspolitiske strategi og de partitaktiske manøvrer i forbindelse hermed, at de konservative holdninger til markedspolitikken skal ses.

Slutteligt skal det nævnes, at det på baggrund af den store rolle, som hensynet til Danmarks økonomiske interesser og specielt den danske industris økonomiske interesser spiller for mange af de konservative politikeres stillingtagen til de markedspolitiske optioner, ikke er overraskende, at den konservative markedspolitiske ordfører Ole Bjørn Krafts formuleringer i den offentlige markedsdebat, som tidligere nævnt, er præget af sproglige sammenkoblinger mellem begrebet »Industriens interesser« på den ene side og begreber som »Nationens interesser« og »Danmarks interesser« på den anden side.

Forskellen mellem de socialdemokratiske, de radikale og de konservative politikeres sproglige formuleringer i den offentlige debat, når de kommer ind på spørgsmålet om de økonomiske aspekter af markedsproblematikken,

54. Se f.eks. referater af møder i Det Konservative Folkepartis folketingsgruppe, den 23. maj 1957 og den 29. maj 1957.

afspejler således også de vidt forskellige tilgange, som de tre partier har til markedsspørgsmålet, og de vidt forskellige synspunkter, som ligger bag de tre partiers prioriteringer i markedspolitikken.

Som allerede vist, benytter de socialdemokratiske politikere begreber og formuleringer, hvori der implicit ligger en anskuelse af de økonomiske problemstillinger ud fra et arbejdersynspunkt, dvs. ud fra en vurdering af, i hvilket omfang arbejdernes interesser kan blive varetaget. Såvel de konservative som de radikale politikere benytter sig derimod af begreber og formuleringer, hvori der implicit ligger en anskuelse af de økonomiske problemstillinger ud fra erhvervslivets, virksomhedernes og landbrugets interesse.

Når man vil forklare de synspunkter og opfattelser, som de konservative politikere på dette tidspunkt fremsætter i den offentlige debat, er det desuden vigtigt at være opmærksom på, at den socialdemokratiske ledede regering, som tiltrådte i maj 1957, som noget næsten enestående i dansk politik efter 1945 er en flertalsregering. Dette indebærer, at oppositionspolitikere, herunder de konservative politikere, temmelig risikofrit, uden at kunne forvente at skulle stå til ansvar for deres holdninger i den aktuelle, offentlige markedsdebat, kan kritisere regeringen for dens markedspolitik eller for slet ikke at have nogen markedspolitik. Oppositionspartierne vil endvidere altid (også når der sidder en mindretalsregering) kunne fremsætte kritik af regeringen for ikke at forhandle godt nok med de andre lande og for ikke at give Folketingets partier tilstrækkelige oplysninger til, at de kan tage endegyldigt stilling i markedsspørgsmålet.

Dette benytter den konservative markedsordfører Ole Bjørn Kraft sig i høj grad af undervejs i de forskellige markedsdebatter. Han udnytter enhver lejlighed til at kritisere regeringen for alle de punkter, der er opregnet herovenfor. For den konservative ordfører gælder det, at han kan bruge kritikken af regeringen på to måder.

For det første kan han benytte kritikken af regeringens dårlige forhandlingsevne i drøftelserne med de andre lande, manglende afklaring af sine egne holdninger i markedspolitikken og mangelfulde orientering af Folketingets øvrige partier som en god undskyldning for i den offentlige debat ikke selv at tage endegyldigt stilling til markedsspørgsmålet – hvilket han under ingen omstændigheder ville kunne gøre på grund af den store splittelse om spørgsmålet internt i den konservative gruppe. For det andet kan han benytte sin kritik af regeringen til i offentligheden at fremstille et billede af denne som uduelig og handlingslammet, hvorved han kan håbe at erobre stemmer fra de tre regeringspartier til Det Konservative Folkeparti ved næste folketingsvalg.

Årsager til venstrepolitikernes nordenfattelse

Når man analyserer Venstres holdninger til markedspolitikken, således som de fremgår af den ikke-offentlige politiske debat, får man indtryk af, at der er to overvejelser, der er determinerende for partiets tilslutning til idéen om Danmarks indmeldelse i Det Europæiske Fællesmarked og afvisningen af den rene nordiske løsning på de markedspolitiske problemer.

Den ene hovedårsag til Venstres tilslutning til EF-optionen er formodningen om, at en dansk indmeldelse i EF vil give dansk landbrug meget store økonomiske fordele. Dette økonomiske argument synes at have betydning for praktisk talt alle venstrepolitikere, der deltager i markedsdebatten.⁵⁵ Dog fylder argumentet mere i nogle af politikernes overvejelser end i andre. F.eks. er folketingsmedlemmet Jørgen Gram en typisk repræsentant for den gruppe inden for partiet, for hvem hensynet til landbrugets økonomiske interesser synes at være et næsten altafgørende argument for, hvilken markedspolitisk option der bør vælges.⁵⁶

Den anden hovedårsag til venstrepolitikernes tilslutning til idéen om Danmarks deltagelse i EF har at gøre med de politiske konsekvenser af et eventuelt dansk EF-medlemskab. Ligesom hos Det Radikale Venstre og Socialdemokratiet frygter man i Venstre, at de store lande i Europa vil få for megen politisk magt på bekostning af de mindre lande. Men i modsætning til de radikale og socialdemokraterne ønsker venstrepolitikere at formindske dette problem ved at indmelde Danmark i Det Europæiske Fællesmarked og ved

55. Se f.eks. Axel Kristensen i referat af fællesmøde mellem Udenrigspolitisk Nævn og Folketingets Vareforsyningsudvalg den 18. juni 1957, Udenrigsministeriets Arkiv, j.nr. 73.B.66.a., s. 15; Per Federspiel i referat af møde i Udenrigspolitisk Nævn den 2. juli 1957, Udenrigsministeriets Arkiv, j.nr. 73.B.66.a., s. 8-9; F. Heick i referat af møde i Udenrigspolitisk Nævn den 29. august 1957, Udenrigsministeriets Arkiv, j.nr. 73.B.66.a., s. 15; J. Sønderup i referat af fællesmøde mellem Udenrigspolitisk Nævn og Folketingets Vareforsyningsudvalg den 23. oktober 1957, Udenrigsministeriets Arkiv, j.nr. 73.B.66.a., s. 10; Anker Lau i referat af fællesmøde mellem Udenrigspolitisk Nævn og Folketingets Vareforsyningsudvalg den 4. december 1957, Udenrigsministeriets Arkiv, j.nr. 73.B.66.a., s. 9; Axel Kristensen i referat af møde i Venstres folketingsgruppe den 15. november 1957, Venstres Arkiv, arkivnr. 11.005, Rigsarkivet, pk. V, 4, Forhandlingsprotokol for Venstres folketingsgruppe 8.11.1957-16.12.1960, s. 4-5; Erik Eriksen, smst., s. 7.

56. Referat af fællesmøde mellem Udenrigspolitisk Nævn og Folketingets Vareforsyningsudvalg den 28. februar 1957, Udenrigsministeriets Arkiv, j.nr. 73.B.66.a., s. 7-8 + s. 13; referat af fællesmøde mellem Udenrigspolitisk Nævn og Folketingets Vareforsyningsudvalg den 21. marts 1957, Udenrigsministeriets Arkiv, j.nr. 73.B.66.a., s. 8 + s. 9; referat af fællesmøde mellem Udenrigspolitisk Nævn og Folketingets Vareforsyningsudvalg den 26. april 1957, Udenrigsministeriets Arkiv, j.nr. 73.B.66.a., s. 8.

at arbejde for at udbygge de politiske aspekter af EF-samarbejdet for ad den vej at skaffe de mindre lande større indflydelse i forhold til de store lande.⁵⁷

Venstrepolitikerne har heller ikke de radikale politikeres frygt for en udbygning af et sikkerheds- og udenrigspolitisk samarbejde inden for EF eller socialdemokraternes frygt for den økonomiske politik, socialpolitik, arbejdsmarkedspolitik og velfærdspolitik, som vil blive ført i Danmark som indirekte eller direkte følge af en dansk tilslutning til EF. Forklaringen herpå er naturligvis for en stor del, at Venstre i højere grad deler den holdning til sikkerhedspolitik, henholdsvis socialpolitik, økonomisk politik osv., som er repræsenteret blandt de politiske magthavere i de seks EF-lande.

Det skal dog nævnes, at inden for Venstre indtager Thorkil Kristensen på markedspolitikens område (såvel som på næsten alle andre områder) på dette tidspunkt et særstandpunkt, idet han er af den opfattelse, at Danmark først og fremmest bør satse på det nordiske fællesmarked.⁵⁸ Thorkil Kristensens holdninger til markedspolitikken synes først og fremmest at udspringe af en frygt for et tæt samarbejde med Tyskland. Der er først og fremmest tale om en på grund af 1930'ernes og 1940'ernes erfaringer indgroet skepsis over for alle projekter, der vil inkorporere Tyskland i et sikkerhedspolitisk og udenrigspolitisk samarbejde. Frygten for en genopblussen af tysk militarisme er med andre ord udslagsgivende for Thorkil Kristensens markedspolitiske prioriteringer.⁵⁹ På denne måde kan han siges at ligge tæt op ad de radikale politikeres tilgang til markedspolitikken, som også blandt andet udspringer af en skepsis over for det sikkerheds- og udenrigspolitiske samarbejde og de store landes dominans på dette område. Tyskland nævnes dog kun i enkelte tilfælde eksplicit af de radikale politikere i den markedspolitiske debat. Det synes i højere grad at være en skepsis over for det sikkerheds- og udenrigspolitiske samarbejde med De seks i det hele taget end specifikt frygten for Tyskland, der spiller ind på de radikale politikeres stillingtagen til markedsplanerne.

57. Se f.eks. Axel Kristensen i referat af møde i Venstres folketingsgruppe den 15. november 1957, i Venstres Arkiv, pk. V, 4, Forhandlingsprotokol for Venstres folketingsgruppe 8.11.1957-16.12.1960, s. 4; Federspiel, smst., s. 5, From, smst., s. 5; Erik Eriksen, smst., s. 6.

58. Se f.eks. referat af møde i Venstres folketingsgruppe, Venstres Arkiv, pk. V, 4, Forhandlingsprotokol for Venstres folketingsgruppe 8.11.1957-16.12.1960, s. 5-6; referat af møde i Udenrigspolitisk Nævn den 29. august 1957, Udenrigsministeriets Arkiv, j.nr. 73.B.66.a., s. 10-11.

59. Se f.eks. referat af møde i Venstres folketingsgruppe, Venstres Arkiv, pk. V, 4, Forhandlingsprotokol for Venstres folketingsgruppe 8.11.1957-16.12.1960, s. 5-6.

Det er tidligere blevet vist, hvordan Norden spiller en ganske lille rolle i venstrepolitikernes udtalelser i den offentlige markedspolitiske debat. Hovedforklaringen herpå må findes i den ovenstående analyse af disse politikeres holdninger til markedspolitikken, således som de fremgår af den ikke-offentlige debat. Eftersom venstrepolitikerne ikke frygter et politisk samarbejde med de seks EF-lande, fordi de ser det som en mulighed for at udvide de små landes politiske indflydelse, og fordi de ikke har nogen væsentlige reservationer over for de politiske idéer, som De seks og deres regeringer repræsenterer, og eftersom der desuden sandsynligvis vil være store økonomiske fordele for dansk landbrug ved en tilslutning til EF, ser venstrepolitikerne ikke nogen grund til at begynde at fremhæve særlige politiske dyder ved de nordiske lande, endsiige at sammenkæde disse med den i den danske offentlighed alment udbredte opfattelse af kulturelt slægtskab mellem de nordiske folk. At begynde overhovedet at omtale det nordiske folkefællesskab og at komme ind på tanken om eksistensen af visse særlige nordiske værdier ville i offentligheden kun kunne svække argumenterne for Venstres foretrukne markedspolitiske option, nemlig en dansk tilslutning til EF.

Med hensyn til de økonomiske argumenter for valget af markedspolitik foretager venstrepolitikerne til støtte for deres markedspolitiske prioriteringer en sproglig sammenkobling af »landbrugets økonomiske interesser« og »Danmarks interesser« eller lignende begreber, der betyder det samme. Således benytter venstrepolitikerne de sproglige formuleringer på samme måde som de radikale politikere, der også sammenkoblede begreber som »landbrugets interesser« og »Danmarks interesser«; men venstrepolitikerne bruger den sproglige sammenkobling til at argumentere for lige det modsatte af de radikale politikere: et dansk medlemskab af EF.

Konklusion

Sammenfattende kan man sige, at der er store forskelle mellem politikerne fra de fire »gamle« partier med hensyn til, hvad der betinger deres måde at udtrykke sig om Norden på i den offentlige politiske debat.

Socialdemokraternes nordenopfattelse er i høj grad betinget af ønsket om at styrke det nordiske økonomiske samarbejde og samtidig at være forsigtig med at tilslutte sig det tætte politiske samarbejde med de kontinentaleuropæiske lande i EF. Denne prioritering hænger blandt andet sammen med ønsket om at styrke den socialdemokratiske velfærdsstat og samtidig styrke omdannelsen af Danmark fra et landbrugssamfund til et industrisamfund. Frygten for de politiske konsekvenser af et dansk EF-medlemskab, såvel

som frygten for konsekvenserne for den danske beskæftigelse af tilslutning til planen om arbejdskraftens frie bevægelighed inden for EF, er medvirkende årsager til socialdemokraternes nordiske interesse.

De radikale politikeres måde at formulere sig om Norden på er i høj grad betinget af ønsket om at prioritere det nordiske samarbejde højt i markedspolitikken. Dette ønskes tilstedeværelse skyldes dels overvejelser om store økonomiske fordele for såvel dansk landbrug som dansk industri ved dannelsen af et nordisk fællesmarked, dels en skepsis over for navnlig de sikkerhedspolitiske konsekvenser af en tæt dansk tilknytning til EF-landene. I forbindelse med de økonomiske overvejelser spiller forestillingen om det nordiske fællesmarked som en forberedelse til deltagelse i det større europæiske økonomiske samarbejde ind for nogle af de fremtrædende radikale politikeres øjeblikkelige prioritering af Norden, mens en hurtig etablering af det nordiske fællesmarked for andre radikale politikere opfattes som en mulighed for at undgå, at tilslutningen til EF nogensinde bliver til noget.

Afgørende for de konservative politikeres måde at formulere sig på er splittelsen om markedsspørgsmålet inden for Det Konservative Folkeparti. Både Europa og Norden opfattes som noget positivt i de konservatives formuleringer; men holdningen til de konkrete europæiske og nordiske samarbejdsplaner er for det meste ikke særligt klar. Det partitaktiske moment er medbestemmende for visse af de konservative politikeres valg af tilgang til markedsproblematikken, idet ønsket om at markere partiet i forhold til det andet store borgerlige parti, Venstre, spiller en altafgørende rolle.

Hos Venstre spiller Norden næsten ingen rolle i den offentlige debat. Forklaringen er, at de fleste venstrepolitikere ønsker en hurtig tilslutning til Det Europæiske Fællesmarked, hvorfor de overhovedet ikke inddrager tanker om »nordiske værdier« etc. i deres indlæg i debatten. Der er to hovedårsager til denne meget pro-europæiske politik hos Venstre: for det første ønsket om at styrke dansk landbrugs økonomi, for det andet politiske overvejelser om styrkelse af de små europæiske staters indflydelse på regionens politik.

De billeder af Norden, som tegnes i den offentlige politiske debat, er således meget forskellige. Der synes imidlertid at være sammenhæng mellem politikernes partitilhørsforhold og den opfattelse af Norden og af de nordiske værdier, som eksisterer i deres indlæg i debatten. Dette hænger sammen med de meget forskellige ønsker til det nordiske samarbejde, og hvad det eventuelt skal bruges til, som findes blandt politikerne fra de forskellige partier.

Historisk essay

Steensgaard vs. Subrahmanyam

To tolkninger af den europæiske ekspansion i Asien

Af *Bo Poulsen*

Et af de hedest debatterede spørgsmål i den nyere historieskrivning om den europæiske ekspansion i Asien drejer sig om, hvorledes man kan tolke det skifte i den europæiske tilstedeværelse, der skete i tiden efter år 1600, hvor det engelske East India Company og det hollandske Verenigde Oostindische Compagnie overtog kontrollen med handelen på Asien fra den portugisiske koloniinstitution, Estado da India. To centrale skikkelser i debatten er den danske historiker Niels Steensgaard og den indiske historiker Sanjay Subrahmanyam, som når frem til meget forskellige udlægninger af det historiske forløb. I dette essay forsøger stud.mag. Bo Poulsen at vise, hvorledes modsætningerne ikke blot er faktuelle, men i lige så høj grad resultatet af en dansk historiografisk traditions møde med en mere kosmopolitisk sådan. Der argumenteres for, at Steensgaard står for et socialliberalt, skeptisk modernistisk og strukturalistisk historiesyn, som konfronteres med den indiske historikers mere klassisk liberalistiske, kulturrelativistiske og hermeneutiske historieopfattelse.

Steensgaards tolkning: en strukturel krise

I *Carracks, Caravans and Compagnies. The structural Crisis in the European – Asian Trade in the early 17th Century* fra 1973 introducerede Niels Steensgaard som den første en eksplicit strukturalistisk tolkning af årsagerne til, at det lykkedes de nordeuropæiske handelskompagnier at overtage handelen på Asien fra den portugisiske Estado da India.¹

Steensgaard opererer med to forskellige institutionelle komplekser, som agerer forskelligt i forhold til markedet.

Portugisernes tilstedeværelse i Asien varetoges af institutionen Estado da India, som ikke ifølge Steensgaard tilførte den asiatiske handel nogen kva-

1. Niels Steensgaard: *Carracks, Caravans and Compagnies. The structural Crisis in the European–Asian Trade in the early 17th Century*, Odense 1973.

litativ fornyelse. Markedet i Asien var præget af stor uigennemsigthed, stor uforudsigelighed og mange risikomomenter med store prisfluktuationer og høje beskyttelsesomkostninger til følge. Dette kom blandt andet til udtryk i karavanehandelen mellem Det indiske Ocean og Middelhavet, hvor prisen på karavanekøbmændenes varer udsattes for et omskifteligt politisk klima og fortoldning. Portugiserne brugte deres overlegne sømagt til at forsøge at kontrollere og derved tjene penge på den eksisterende handel. De opbyggede med Steensgaards udtryk et »redistributivt imperium«, hvilket vil sige, at portugiserne hovedsageligt levede af at sælge beskyttelse, hvorfor markedshensynet kom i anden række.²

Det førte derfor til en strukturel krise, da man i Nederlandene i 1602 oprettede handelskompagniet Verenigde Oostindische Compagnie, hvis kriterium for succes var at opnå det størst mulige økonomiske udbytte af handelen på Asien.³ Det lykkedes Verenigde Oostindische Compagnie at omdirigere transithandelen fra karavaneruterne til søvejen syd om Afrika, hvorved de med svært bevæbnede skibe var i stand til selv at beskytte varerne. Dermed opnåede hollænderne lavere og mere stabile beskyttelsesomkostninger end portugiserne, hvilket førte til en mere rationel voldsanvendelse.⁴ Verenigde Oostindische Compagnie stræbte desuden efter at erobre det afgørende produktionsled i transithandelen, nemlig de krydderiproducerende øer i Sydøstasien, og formåede ved opbygningen af lagre i Europa at skabe sig nogle mere forudsigelige markedsbetingelser.⁵ Verenigde Oostindische Compagnie repræsenterede med Steensgaards ord en »...institutional innovation, an instance of progress, if you like...«. ⁶

Da hollænderne entrerede det asiatiske handelsrum, lykkedes det dem ikke at omforme det eksisterende handelsmønster i Asien; men de blev omvendt ikke opslugt af det.⁷ Der eksisterede en usamtidighed mellem de to strukturer, og deres møde karakteriserer Steensgaard som en strukturkrise mellem den traditionelle handel og hollændernes mere moderne organisering.

Steensgaard har viet anden del af sin fremstilling til at beskrive det begivenhedsmæssige forløb frem mod persernes erobring af portugisernes fæstning på Hormuz, hvorfra portugiserne ellers kontrollerede indsejlingen til

2. Steensgaard, 1973, s. 110–113.

3. I det følgende er Verenigde Oostindische Compagnie tildelt en privilegeret stilling på bekostning af den, Niels Steensgaard tildeler det engelske East India Company, idet de to tolkninger af Verenigde Oostindische Compagnie's rolle er tilstrækkeligt repræsentativ til belysning af modsætningsforholdet mellem Steensgaard og Sanjay Subrahmanyam.

4. Steensgaard, 1973, s. 151f.

5. Smst., s. 133 og 141f.

6. Smst., s. 412.

7. Smst., s. 406.

Den persiske Golf.⁸ Det er forfatterens pointe, at den »uvirkelighed«, der var over det diplomatiske spil op til Hormuz' fald, bekræfter tesen om, at de historiske aktører var fanget i en kamp mellem to strukturer, som endte med Verenigte Oostindische Compagnie's institutionelt baserede triumf.⁹

Hollændernes triumf over portugiserne skyldtes altså ifølge Steensgaard deres institutionelle overlegenhed. Aktørerne var underlagt en tidens begrænsning, hvorfor de ikke selv kunne erkende det tidehvert, om man vil, som Steensgaard mener var på vej. Portugiserne manglende omstillingsevne blev skæbnesvanger og fik dem til at miste grebet om den langdistancehandel, de havde været en del af siden Vasco da Gamas ankomst til Indien.¹⁰

Steensgaards tilgang er strukturalistisk, hvilket vil sige, at han søger efter fællestræk eller gentagelser i kilderne, der kan afsløre langtidstrukturen i handelen, som samtiden ikke erkendte. Disse gentagelser i kilderne har Steensgaard i en senere artikel kaldt »rekurrente træk«.¹¹

Det er et rekurrent træk, at portugiserne var fanget i en traditionel, meget uigennemsigtig markedssituation i forhold til moderne forestillinger om markedet. Kompagniernes institutionelle adfærd var ligeledes kendetegnet ved rekurrente træk, som dannede en særlig struktur; men denne struktur var mere moderne og er således med til at forklare den historiske udvikling frem mod vor tid.

Subrahmanyams tolkning: »a complex historical interaction«

Sanjay Subrahmanyam mener i sin bog *The Portuguese Empire in Asia, 1500-1700* i lighed med Steensgaard, at der fandt et afgørende skifte sted i den europæiske tilstedeværelse i Asien i årene efter år 1600; men ifølge den indiske historiker var der helt andre årsager til, at hollænderne kunne triumfere på portugiserne's bekostning.¹² Den portugisiske stat opererede ifølge Subrahmanyam i Asien ved hjælp af en art »...monarchical capitalism...« igennem organisationen Estado da India.¹³ Estado'en var ikke bundet af en særegen asiatisk handelsstruktur, idet Asien havde en meget stor egendynamik,

8. Smst., s. 209–343.

9. Smst., s. 343.

10. Smst., s. 406–414.

11. Niels Steensgaard: »Universalhistorie, samfundshistorie og historisk strukturalisme«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 80, 1980, s. 88f.

12. Sanjay Subrahmanyam: *The Portuguese Empire in Asia, 1500–1700. A Political and Economic History*, Singapore 1993.

13. Smst., s. 45.

hvor de handelsmæssige betingelser for Estado'en hele tiden ændredes i takt med de politiske ændringer.¹⁴ Desuden var den portugisiske tilstedeværelse i Asien meget andet end Estado'en, idet mange købmænd opererede i særlige netværk uden for den statsligt organiserede Estado.¹⁵ Endelig drev jesuitter- og augustinerordenen handel og omfattende missionsvirksomhed i Asien.¹⁶

Når det alligevel lykkedes Verenigte Oostindische Compagnie at komme på banen, skyldtes det ikke så meget en institutionel overlegenhed som det var følgen af politiske og økonomiske ændringer, hvilket Subrahmanyam giver en række begivenhedshistoriske forklaringer på.

Hvad angår de internt portugisiske faktorer, blev den ellers så driftige asiatiske entrepriser, som prægedes af »mercantilism and messianism«,¹⁷ fra cirka 1570 udsat for to modgående tendenser. Det var for det første en vis inert i organisationen, hvor man blot ville kontrollere handelen. Derudover udviklede man under indtryk af en særlig spansk hofkultur en forkærlighed for at erobre land. Dette bevirkede ifølge Subrahmanyam, at portugiserne kom til at bruge deres ressourcer på mange forskelligartede aktiviteter ud over handel, eksempelvis koloniseringen af Brasilien.¹⁸

Blandt andet på grund af sammenlægningen mellem Spanien og Portugal i perioden 1580–1641 førte staten en omskiftelig politik over for Estado'en, hvilket blandt andet medførte, at inkvisitionen ramte de nyligt kristnede jøder, som dominerede købmandsstanden, mens andre »New Christians« købte titler og blev for fine til at handle.¹⁹

Bortset fra Kronens rolle som næringsdrivende vil Subrahmanyam dog afvise at tale om egentligt forfald for perioden 1570 til 1610, idet megen handel kom på private hænder; men han lokaliserer, at der er et fald i antallet af returnerede skibe til Lissabon, hvilket tilskrives forholdsvis større tab af skibe i denne periode.²⁰ Disse interne faktorer blev afgørende, da portugiserne fra slutningen af 1500-årene blev sat under pres udefra.

I sidste halvdel af 1500-tallet skete der en konsolidering af flere store kontinentalstater i Asien såsom Det osmanniske Rige, Safavidernes dynasti i Persien, Mogulriget i Indien og Mingdynastiet i Kina, foruden at portugisernes lukrative handel med japansk sølv viste sig skrøbelig.²¹ Kampe mod

14. Smst., s. 28.

15. Smst., s. 231–238.

16. Smst., s. 262f.

17. Smst., s. 45.

18. Smst., s. 109–112.

19. Smst., s. 122.

20. Smst., s. 142.

21. Smst., s. 145–150.

de nævnte stater om de portugisiske besiddelser i Asien krævede store ressourcer, hvilket banede vejen for hollænderne. Repræsenteret af Verenigte Oostindische Compagnie kunne hollænderne gå friske ind i handelen på Asien, og med en stor kapital i ryggen og våben i hænderne lykkedes det for nordeuropæerne at erobre portugisernes førende status på den europæisk-asiatiske handel.²²

Hvad angår hollændernes rolle i spillet om magten i Det indiske Ocean, mener Subrahmanyam, at Verenigte Oostindische Compagnie repræsenterede »...that marvellous innovation – the national chartered trading company«. ²³ Portugiserne prøvede da også at efterligne det hollandske eksempel; men dels var det svært at ændre på den fungerende institution, Estado'en, dels manglede der risikovillig kapital.²⁴

At kompagniiinstitutionen var en kvalitativ fornyelse i handelen, får dog ikke Subrahmanyam til at mene, at den afgørende ændring skal findes her. I stedet fastslår han, at Verenigte Oostindische Compagnie blot var en enkelt katalysator for den portugisiske tilbagegang, mens den bagvedliggende forklaring herpå skal findes i de ovennævnte interne problemer samt det mangfoldige ydre pres. At det gik, som det gik, var et udslag af en kompleks historisk proces, hvor mange faktorer spillede tilfældigt ind. Det afvises derfor af Subrahmanyam, at mødet mellem portugisernes og hollændernes måde at handle på i Asien var et møde mellem en traditionel og en moderne struktur, hvor aktørerne var fanget i en langtidsudvikling, idet det lige så vel kunne være gået anderledes.²⁵

At portugiserne tabte, er med Subrahmanyams ord et udtryk for, at »...by the end of the 1620s, the Portuguese over-reached themselves...«. ²⁶

Et spørgsmål om historiesyn

Det turde fremgå af ovenstående redegørelse for Niels Steensgaards og Sanjay Subrahmanyams syn på udviklingen i den europæiske tilstedeværelse i Asien i årene efter år 1600, at der hersker en betragtelig uenighed mellem de to på det faktuelle plan. Men hvorledes er der tale om, at deres respektive historiesyn er en medbestemmende faktor for, at den historiske vir-

22. Smst., s. 144f.

23. Smst., s. 160.

24. Smst., s. 158–163.

25. Smst., s. 144f.

26. Smst., s. 169.

kelighed opfattes så forskelligt? Svaret herpå må søges i en læsning af de to værker samt den debat, som Subrahmanyams bog affødte i midten af 1990'erne.

Subrahmanyam har i vid udstrækning skrevet *The Portuguese Empire in Asia, 1500-1700* op imod *Carracks, Caravans and Compagnies*, hvis tolkning han særligt i konklusionen langer kraftigt ud efter.²⁷ Formentlig afledt af både den meget eksplicite kritik og graden af nytolkning blev *The Portuguese Empire in Asia, 1500-1700* genstand for en række anmeldelser, samlet i et »Roundtable«, som afsluttedes med en replik fra Subrahmanyam.²⁸ Steensgaard deltog ikke heri, men har i en senere artikel givet, hvad der kan læses som et svar på kritikken.²⁹ Steensgaard er ikke den eneste, som kritiseres af Subrahmanyam;³⁰ men Steensgaards tolkning illustrerer på markant vis spændvidden i Subrahmanyams forsøg på en omfortolkning af den europæiske ekspansion.

Subrahmanyams skarpeste anklager går på Steensgaards brug af kategorier og hans strukturalistiske tilgang, som beskyldes for at indeholde et forsimplet og eurocentrisk historiesyn.³¹ Til gengæld påstår Steensgaard, at Subrahmanyams metode ikke er frugtbar, altså at den indiske historiker ikke fremlægger ny viden eller indsigt i sin syntese.³²

Udgangspunkt for den følgende analyse er, at enhver historiker arbejder ud fra et korrespondenskriterium for sandhed, altså en søgen efter sandheden ved hjælp af en objektivitet med forbehold. Disse forbehold eller præmisser er bestemt af historikerens metode og ideologi. Ved hjælp af tre hypoteser om præmisserne for Steensgaards og Subrahmanyams videnskabelige objektivitet skulle det da være muligt at analysere deres værdiforestillinger både videnskabsinternt og videnskabsseksternt og dermed vurdere betydningen af de forskellige historieopfattelser.³³

27. Smst., s. 270–274.

28. Roundtable: »Notes on Sanjay Subrahmanyam, *The Portuguese Empire in Asia, 1500-1700: A political and Economic History, with a Response by Sanjay Subrahmanyam*«, *International Journal of Maritime History*, vol. V, 2, 1993, s. 211-253.

29. Niels Steensgaard; »Produktion, markedsadfærd og voldsanvendelse i den europæiske ekspansion«, *Struktur og Funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen*, Odense 1994, s. 115-127.

30. Subrahmanyams kritik går desuden på J.C. Van Leur i Subrahmanyam, 1993, s. 270–274, mens M.N. Pearson og Immanuel Wallerstein kritiseres i Roundtable, 1993, s. 241-253.

31. Subrahmanyam, 1993, s. 270-274.

32. Steensgaard, 1994, s. 123.

33. Om opdeling af historiesynet i videnskabsinterne og -eksterne faktorer se Jens Chr. Maniche: *Den radikale historikertradition*, Århus 1981, s. 3–23.

Det drejer sig for det første om Knut Kjellstadli *Fortida er ikke hva den en gang var*,³⁴ der benyttes til en indkredsning af Steensgaards historiesyn som relationistisk, hvilket vil sige, at historien er objektiv derved, at den er saglig og argumenterende, men at den kan være partisk i den forstand, at den er forpligtet på visse værdier. Ligeledes inspireret af Kjellstadli er det tesen, at Subrahmanyams historiesyn, skønt mestendels relationistisk, er mere relativistisk end Steensgaards i sit forsøg på at nærme sig en større upartiskhed i emnevalg og problemformulering.

For det andet giver det mening at antage, at Steensgaards metode er strukturalistisk, mens Subrahmanyam har en hermeneutisk tilgang til sit emne.

For det tredje er det, inspireret af Niels Brimnes' artikel »Udvikling, kultur, civilisation«,³⁵ meningsfuldt at antage følgende: Steensgaard opererer med en art skeptisk modernistisk strategi i sin forestilling om historisk udvikling, hvorimod Subrahmanyam har en overvejende kulturrelativistisk strategi i en fremhævelse af, at der findes flere, principielt ligeværdige perspektiver på den fortidige virkelighed.

Analysen vil være koncentreret dels om Steensgaards og Subrahmanyams uenighed vedrørende de centrale aktører og strukturer, dels om de to forfatteres statsopfattelse og forestilling om voldsanvendelse, idet disse faktorer forekommer illustrative for deres respektive historiesyn. Den skal dog også komme ind på spørgsmålet om valget af kilder og om fortælleteknikken, der hænger sammen med historiesynet.

Aktører og strukturer

Hvad angår valg af emne, er der selvsagt et stort sammenfald mellem Steensgaards og Subrahmanyams historiske fremstillinger. Der er tre helt centrale aktører i de to forfatteres fremstillinger, nemlig portugiserne, hollænderne og hvad man kan sammenfatte som de asiatiske stater. De beskæftiger sig ligeledes begge to med, hvad de opfatter som væsentlige økonomiske og politiske langtidstendenser i det 16. og 17. århundrede. Det er alligevel muligt i valget af undersøgelsesfelt at lokalisere nogle af Steensgaards og Subrahmanyams historiografiske modsætninger, idet eksempelvis spørgsmålet om, hvis historie det er, som skrives, indikerer et forbehold for objektiviteten.

34. Knut Kjellstadli: *Fortida er ikke hva den en gang var*. Oslo 1994, s. 291–303.

35. Niels Brimnes: »Udvikling, kultur, civilisation – tre strategier i studiet af vestens dominans«, *Den jyske Historiker*, nr. 66: Udvikling, kultur, civilisation, 1994, s. 7–18.

Hos Steensgaard er forbeholdene til stede i problemstyringen af fremstillingen, når han siger, at »...the confrontation of the carracks, the caravans and the compagnies – was more than a tale of triumph and disaster, but also constituted a decisive moment in world history, pointing towards that distribution of wealth and power which characterized later centuries and the world in which we live«. ³⁶

Den danske historiker ønsker altså eksplicit at se hændelserne omkring år 1600 i lyset af den måde, rigdom og magt er fordelt på i verden i dag, hvorved Steensgaards spørgsmål til historien giver historien retning, idet bindemidlet mellem fortid og nutid udgøres af strukturerne. Tesen om den strukturelle krise var derudover »...part of the clash between the Catholic Iberian powers and the Protestant Channel powers, and it was part of the confrontation between older and newer entrepreneurial forms – a step towards the development of modern economy«. ³⁷ Undersøgelsesfeltet bliver da tildelt en privilegeret status.

For det første bliver det institutionelle møde fremstillet som særlig væsentligt for at forstå den historiske udvikling. Derved opnår Steensgaard en forklaringsmæssig reduktionisme, hvor der markeres en tydelig forskel på de forskellige strukturer – mens en vis blindhed over for historiske omstændigheder vanskeligt kan undgås.

For det andet har tiden omkring år 1600 forrang som et afgørende tidspunkt i den historiske udvikling. Steensgaard kan da siges at have en emne- og problemstyret subjektivitet eller partiskhed, om man vil.

Subrahmanyam taler Steensgaards prioritering af afgørende faktorer i det historiske forløb midt imod. Med hensyn til problemstyring i *The Portuguese Empire in Asia, 1500-1700* er den indiske historiker umiddelbart mere beskeden end Steensgaard, idet ønsket går på at *lokalisere* kontinuitet og diskontinuitet i den portugisiske tilstedeværelse i Asien ved hjælp af politisk og økonomisk historie. Han betoner dernæst vigtigheden af undgå henholdsvis en eurocentrisk, og hvad han kalder en »ex-centrisk« historie. ³⁸

Den indiske historiker mener da heller ikke, at de behandlede emner er »...neither specific to the history of Portugal and Europe, nor to that of Asia. It might be said with equal truth that they belong to both, even as they belong to neither of the two«. ³⁹

36. Steensgaard, 1973, s. 7.

37. Smst., s. 10.

38. Subrahmanyam, 1993, s. 1f.

39. Smst., s. 277.

Det er altså ifølge Subrahmanyam ikke meningen, at historien er »no-gens«. Han har ikke et ønske om at forklare, hvordan mennesket anno 1993 er kommet dertil, men ønsker snarere at forstå den skildrede periodes mennesker på deres egne betingelser. Ræsonnementet for dette historiesyn må være, at ganske vist gik det, som det gik, men at det lige så godt kunne være gået anderledes, hvorfor vi skal vare os for »...the inherent dangers that lie in hindsight...«. ⁴⁰

Det er derfor vigtigt at rehabilitere portugiserne og asiaterne. Deres historie skal fortælles på lige fod med de sejrende imperialistiske nordeuropæeres, hvorfor det eksempelvis er væsentligt, at de rent numerisk repræsenteres ligeligt i skildringen. At Subrahmanyams bestræbelser herpå opfattes som væsentlige, illustreres af den debat, Subrahmanyams bog affødte om »too-many-portuguese-and-too-few-Asians«. ⁴¹

Samme sted siger Subrahmanyam eksplicit, at Steensgaard skærer alle portugisere over én kam. ⁴² Den indiske historiker pointerer herimod i *The Portuguese Empire in Asia, 1500-1700*, at private portugisiske købmænd fortsatte en livlig handelsaktivitet efter kompagniernes indtog, hvorfor Steensgaards påstand om »decline« kun gælder for Kronen som agent i handelen. ⁴³ Den indiske historiker lægger i det hele taget stor vægt på mangfoldigheden og dynamikken i de portugisisk-asiatiske relationer snarere end at prioritere, hvilke af disse der er de væsentlige og afgørende. ⁴⁴ Dette gør sig eksempelvis gældende i det konkluderende afsnit: »the Portuguese commercial and imperial enterprise in Asia evolved a great deal in its character between 1500 and 1700, and ... this evolution was the result of the interaction of changes...«. ⁴⁵

Subrahmanyam fremhæver dog herpå, at historien ville være forløbet anderledes uden tilstedeværelsen af jesuitterne og det japanske sølv, men kun for at understrege, at disse indgår tilfældigt i »...a complex historical interaction«. ⁴⁶ Den indiske historiker forsøger derfor, i modsætning til Steensgaard, ikke at opstille generelle forklaringsmodeller for det specifikke historiske forløb.

Subrahmanyams mål er i stedet at give en så fyldig og dækkende tolkning af den portugisiske tilstedeværelse i Asien som muligt. Bogen handler

40. Smst., s. 273.

41. Roundtable, 1993, s. 220 og s. 246.

42. Smst., s. 250.

43. Subrahmanyam, 1993, s. 142.

44. Smst., s. 267–269.

45. Smst., s. 277.

46. Smst., s. 277.

derfor om meget andet end årsagerne til, at det lykkedes Verenigte Oostindische Compagnie at fravriste den portugisiske Estado kontrollen med handelen på Asien. Alligevel kan man med en vis ret sige, at mylderet af de begivenheder i tiden mellem år 1500 og 1700, som Subrahmanyam tager op til overvejelse, til sammen udgør en række forklaringer på den ændring i handelsmønstret, der førte til den hollandske triumf. Hos Subrahmanyam danner de begivenhedshistoriske elementer i fremstillingen nemlig en lang række af tilfældigheder, som bestemmer udfaldet over tid. Dette er også en af grundene til forskelligheden i deres respektive udlægninger af periodens økonomiske og politiske langtidssudvikling.

Steensgaards vurdering af årene omkring 1600 som særligt afgørende afvises af Subrahmanyam, der som nævnt mener, at »...the Portuguese commercial and imperial enterprise in Asia evolved a great deal in its character between 1500 and 1700...«. ⁴⁷ Allerede fra 1515 og fremefter var der presionsgrupper og interesser i Portugal, der udsatte det asiatiske imperium for en »...spatial diversification...«. ⁴⁸ altså for stor spredning i interessesfæren. Hollænderne var blot katalysatorer i en større asiatisk sammenhæng, som gjorde, at de selv senere mistede deres status som den førende europæiske handelsmagt til englænderne. ⁴⁹

Hvad Subrahmanyam ser som de mest betydningsfulde ændringer i løbet af den skildrede periode, er i stedet følgende: For det første blev Det indiske Ocean knyttet til Europa og Amerika, og de fundamentale kontakter var etableret inden Verenigte Oostindische Compagnies ankomst omkring år 1600. For det andet foregik der en ændring af den asiatiske statslogik, således at et »intermediate regime« ⁵⁰ blev det typiske, hvilket vil sige en stat, som både virker ved agerbrug og handel. For det tredje oplevede man en mere intens produktion henvendt til markedet. Samlet er det Subrahmanyams opfattelse, at der skete en evolution inden for handel og imperiebyggeri. ⁵¹

Med hensyn til objektiviteten i de to historikers valg af emne og problemformulering kan man konkludere, at Steensgaard udsatte sig for kritik ved at undersøge institutionelle forandringer af global relevans ud fra en primært europæisk konfrontation. De asiatiske stater fungerer nærmest som blind makker i det strukturelle spil, hvilket må tilskrives en systematisk

47. Smst., s. 277.

48. Smst., s. 180.

49. Smst., s. 273.

50. Smst., s. 276.

51. Smst., s. 276f.

blindhed. Det får Subrahmanyam til at rette de førnævnte anklager for eurocentrisme mod Steensgaard. Upartiskhed i emnevalg og problemstilling forekommer derimod nærmest apriorisk for Subrahmanyam. Fra Steensgaards synsvinkel bliver den indiske historikers problemstilling til gengæld ikke særlig skarp, idet den proklamerede rehabilitering af portugiserne i forhold til for eksempel Steensgaards udlægning ikke tjener andre formål. Subrahmanyam præciserer nemlig ikke lokaliseringen af den portugisiske tilstedeværelse som stort andet end mangfoldig, kompleks, dynamisk og omskiftelig. En tilstedeværelse, som udspringer sig i en periode, som præges af økonomisk og politisk evolution.

Emnevalg og problemformulering styrker formodningen om, at Steensgaard har et relationistisk historiesyn, mens Subrahmanyam er mere relativiserende ved at afstå fra at give historien andet end kronologisk retning. Betonningen af mangfoldigheden frem for væsentligheden sætter en kulturrelativerende opfattelse over for Steensgaards erkendelse af udvikling hen imod vor tid. Steensgaard skriver nutidsmenneskets historie. Om han mener, at udviklingen frem mod nutiden er positiv eller negativ, vil blive behandlet nedenfor.

Kildevalget

Begge fremstillinger bygger på dels egne kildestudier, dels den eksisterende, omfangsrige litteratur.

Hvad angår kvantitativ kildeanvendelse, har både Steensgaard og Subrahmanyam opstillet tabelmateriale ud fra regnskaber for Estado'en og Verenigte Oostindische Compagnie samt optegnelser over anløb af skibe i forskellige havne. Steensgaard benytter derudover beregninger af prisfluktuationer for silke og krydderier, mens Subrahmanyam har medtaget overslag på nogle af periodens demografiske ændringer.⁵²

Den kvalitative kildeanvendelse er derimod vidt forskellig for de to forfattere. Da Steensgaards fokus i den første strukturelle del af sin monografi primært er rettet mod Estado da India og Verenigte Oostindische Compagnies institutionelle forskelle, benytter han sig i vid udstrækning af deres officielle korrespondance vedrørende europæisk såvel som asiatisk orienteret handelspolitik. I sin beskrivelse af den traditionelle asiatiske handel har Steensgaard brugt enkelte mere subjektive kildeudsagn, eksempelvis brevbøger

52. Steensgaard, 1973, s. 4 og Subrahmanyam, 1993, s. x-xi.

med rejseskildringer.⁵³ Man kan dog sige om Steensgaards valg af kilder, at han anvender kilder, som efter almindelige kildekritiske normer tillægges en forholdsvis stor troværdighed i deres udsagn om den økonomiske og politiske virkelighed. Desuden er der et fravær af værdiladede spørgsmål direkte til kilderne, som i stedet skal afspejle de førnævnte rekurrense træk.

Han tager hovedsageligt officielle beretninger i anvendelse i anden del af værket, hvor fokus som nævnt er rettet mod diplomatiets utilstrækkelighed i det storpolitiske spil; men han argumenterer for, at den kronologisk styrede andendel af værket er underlagt første dels strukturelle analyse. »Events are dust« citerer Steensgaard den franske historiker Fernand Braudel for at have sagt, hvilket den danske historiker tilslutter sig.⁵⁴ Det væsentlige er i stedet, som ovenfor nævnt, om kilderne som helhed har korrelation til de påståede strukturer.

I lighed med Steensgaard benytter Subrahmanyam sig af handelskompagniernes papirer; men hans undersøgelsesfelt spreder sig både geografisk og socialt over flere forskellige grupper end Steensgaards, og blandt andet derfor tager han flere forskellige typer af kvalitative kilder i anvendelse. Memoirer, asiatiske staters myter i form af overleveret Oral History, missionærers religiøst farvede optegnelser og diverse rejsebeskrivelser citeres i afhandlingen, og selv om den indiske historiker i sin indledning tager forbehold for de forskellige kilders subjektivitet, får man indtryk af, at de tillægges en betydelig sandhedsværdi.⁵⁵ Som et enkelt eksempel herpå kan nævnes Subrahmanyams tolkning af de store, agrar baserede asiatiske staters forhold til handel i middelalderen. Ud fra en religiøs arabisk tekst argumenterer Subrahmanyam på den ene side for, at staterne kunne være fjendtligt indstillede over for handel, idet teksten nævner et modsætningsforhold mellem købmandsskab og ridderlige dyder. Dernæst nævner Subrahmanyam, at det på den anden side forekom, at disse stater var merkantilt interesseret, idet en anden litterær kilde er positivt indstillet over for, at profeten Muhammed »...was a member of a merchant house...«.⁵⁶

Subrahmanyam citerer meget personlige samtidige opfattelser af begivenhedernes gang. Man får indtryk af, at det til dels er et litterært kneb, som skal bibringe en vis nerve i fortællingen; men at det tillige, og måske i højere grad, er et forsøg på at få så mange forskellige historiske aktører frem i

53. Steensgaard, 1973, s. 22–59 anvendes optegnelser af europæiske og armenske købmænd og andre rejsende.

54. Smst., s. 209f.

55. Anvendelse af kilder, som traditionelt betragtes som litteratur: Subrahmanyam, 1993, eksempelvis s. 3–8, 11, 37, 42, 53 og 58.

56. Subrahmanyam, 1993, s. 18.

rampelyset som muligt. Når Subrahmanyam lægger så megen vægt på tilfældighedernes betydning for det historiske forløb, er det nærliggende for ham at pointere, at den virkelighed, som i 1590'erne fik augustinermunken Frei António de Piedade til at argumentere for en erobring af Cambodia, er lige så »sand«, som den historikeren anno 1993 kan skrive om samme. I hvert fald tages blandt andet dette synspunkt til indtægt for, at portugiserne i den sidste del af 1500-tallet gik mere op i at erobre land end i at handle, hvilket Subrahmanyam tilskriver en mentalitetsændring på grund af den spanske hofkulturs indflydelse i Portugal.⁵⁷

Hans brug af Oral History må tilskrives et forsøg på at komme ud over det problem, at det var magtens mænd, som ytrede sig i de traditionelt brugte kilder. Altså et forsøg på at få »de andre« i tale.

Om de to forfatters valg af kilder kan man sige, at Steensgaard benytter traditionelle kilder til at belyse de politiske og økonomiske forhold, mens Subrahmanyam opererer ud fra mere relative kriterier, idet han tillægger subjektive betragtninger en forholdsvis stor troværdighed. Med henvisning til ovenstående hypotese nummer to er det muligt at konkludere, at Steensgaards kilder tjener de historiske strukturer, som fungerer på et andet plan, mens Subrahmanyams tekstnære tolkninger med henblik på at »forstå« fortidens mennesker er udtryk for en hermeneutisk kildeanvendelse.

Eurocentrisme contra universalisme?

Både Niels Steensgaard og Sanjay Subrahmanyam har andetsteds givet udtryk for den opfattelse, at historieforskningen bør arbejde ud fra et globalt perspektiv.⁵⁸ Men lever de hver især op til dette ambitiøse krav i de analyserede fremstillinger?

Steensgaard har i en senere artikel eksplicit forklaret sit forsøg på at formulere teorien om mødet mellem ældre og nyere strukturer, hvor nutiden er alle tings målestok. Han definerer et historisk rum, som skal opnå en objektivitet i forhold til ældre forsknings snærende bånd såsom staten og nationen, hvorved enhver historisk undersøgelse skal forholde sig til totaliteten. Både til det største rum, det universelle, og til det største tidsrum, i princippet hele historien. Der er en erkendelse hos den danske historiker i umuligheden af at sætte sig ud over sin egen samtid. Nutiden og dens problemer bør være styrende for historieforskningen, og da nutiden (i hvert fald i den

57. Smst., s. 122–133.

58. Steensgaard, 1980, s. 99f. og Roundtable, 1993, s. 253.

vestlige verden) gerne betegnes som rationel og moderne, bliver det historikerens opgave at finde de brud i historien, som leder frem til en forståelse af moderniseringsprocessen.⁵⁹ Men hvorfor kalder Subrahmanyam da Steensgaard for eurocentriker?

Det skyldes, at Subrahmanyams forståelse af universalitet er anderledes. I sit forsøg på at tolke europæernes møde med asiaterne nærmer Subrahmanyam sig den strategi, der er blevet betegnet som kulturrelativisme.⁶⁰

Den indiske historiker anerkender nemlig ikke Steensgaards strukturalisme, idet den med sin fokus på historiens endelige udfald, altså nutiden, eller det moderne, nedvurderer de træk i den historiske virkelighed, som var irrationelle og traditionelle. I stedet for strukturernes rekurrente træk vil den indiske historiker hævde, at der på et hvert givent tidspunkt i historien har fundet begivenheder sted, som ændrede historiens gang. Der findes heller ingen totalitet i rumlig forstand, idet enhver oplever sin egen helt specifikke virkelighed, som glemmes i vrirmlen af strukturer. Da de moderne, rationelle strukturer, som Steensgaard forestiller sig, er af overvejende vestlig oprindelse, kan Subrahmanyam ud fra sin egen optik kalde Steensgaard for eurocentriker.

Vindernes historie er angelsaksisk og protestantisk domineret; så for at skrive den portugisiske eller Den tredje Verdens historie på en fair måde er det ifølge Subrahmanyam nødvendigt at sætte sig ud over de vestlige kategorier. Det anses nemlig for at være forkert i vore dages globale virkelighed at vurdere folkeslag eller sociale grupper som umoderne eller gammeltdags.⁶¹ Subrahmanyams universalisme er en relativisering af det totale rum og af udvikling over tid. I bedste historistiske ånd er det i stedet meningen, at historikeren skal forstå fortiden på dens egne præmisser.⁶²

Men spørgsmålet er, om Subrahmanyam selv kan leve op til dette. I Subrahmanyams vel nærmest historistiske forsøg på at »forstå« fortidens mennesker vil han under alle omstændigheder skulle bruge nogle kategorier, som begrænses af, at det er vinderne, som skriver historien. Indledende stiller den indiske historiker sig selv den opgave at beskrive kontinuitet og diskontinuitet i den portugisiske tilstedeværelse i Asien;⁶³ men med Subrahmanyams metode får man indtryk af, at hele perioden var altovervejende kontinuerlig for portugiserne.

Subrahmanyams insisterer nemlig på det evigt dynamiske Asien og de portugisere, som i første omgang ikke udsattes for »decline«, men »reorien-

59. Steensgaard, 1980, s. 82–100.

60. Brimnes, 1994, s. 12–15.

61. Smst., s. 12.

62. Smst., s. 12.

63. Subrahmanyam, 1993, s. 2.

tation«. ⁶⁴ Da nordeuropæerne alligevel triumferede, er det svært for Subrahmanyam at forklare de kvalitative ændringer i den beskrevne periode med andet end den selvindlysende forklaring om den stærkere magts triumf over den svagere. ⁶⁵

Det er en kulturrelativistisk position, at en kulturelt defineret gruppe altid er »in the making«. Det vil sige, at den er i en uophørlig proces, hvorved gruppen får en ringe samfundsmæssig forklaringsfaktor. ⁶⁶ Det synes, som om Subrahmanyam prøver at give indtryk af, at portugiserne i perioden fra 1500 til 1700 kontinuerligt var »in the making«; men samtidigt er han bundet af at skulle definere nogle kategorier, der kan forklare, hvorfor Verden så anderledes ud i år 1700, end den havde gjort 200 år tidligere.

Frem for at kategorisere det portugisiske samfund som traditionelt bruger Subrahmanyam da betegnelsen »...less 'advanced' ...« om det. ⁶⁷ Den territoriefikserede spanske mentalitet betegnes i forbindelse med erobringen af Amerika som »...seemingly seignorial...«, idet den benyttede sig af »quasi-feudal institutions«. ⁶⁸ Alle disse kategorier benyttes traditionelt i relation til mere moderne betegnelser. Der vil altid være kategorier; Subrahmanyam erstatter blot Steensgaards politiske ukorrekte med sine egne, hvorfor han må vedkende sig altid at tale fra en nutidig position.

Med hensyn til den tredje hypotese kan det siges om Subrahmanyam, at han taler fra et kulturrelativistisk standpunkt, mens Steensgaard har en art skeptisk modernistisk historieopfattelse. Fokus hos Steensgaard er ikke som hos Subrahmanyam noget ideal om at se verden i al sin kompleksitet – den hænger nemlig sammen i »la longue durée«, som udgør det globale perspektiv. Omvendt er der fra Subrahmanyams mere relativistiske synspunkt en fare for, at Steensgaard presser egne udviklingstræk ned over »de andre«.

Fortællestruktur

Hos Steensgaard kan man sige, at hele fremstillingen former sig som en påvisning af den fremførte tese. Den stukturelle krise mellem portugiserne og nordeuropæerne er omdrejningspunktet. Således er hele første halvdel af bogen bygget op som en sammenligning af det gamle og det nye, som mødes i midten af bogen og udkæmper det afgørende slag. Det er næsten som en

64. Smst., s. 142f.

65. Smst., s. 214f.

66. Brimnes, 1994, s. 13.

67. Subrahmanyam, 1993, s. 144.

68. Smst., s. 109.

græsk tragedie, hvor skæbnen («la longue dureé») er den egentlige hersker, som dikterer udfaldet i kampen mellem guderne (de sociale strukturer), mens menneskene (de historiske aktører og de enkelte begivenheder) er fanget i et spil, de ikke selv kan overskue. Det udfoldes af Steensgaard i anden halvdel af bogen – »...the actors on the diplomatic and military scene were only players in a drama they themselves were unable to shape«, som Steensgaard selv skriver.⁶⁹ Steensgaard beskriver hele »uvirkeligheden« ved det diplomatiske spil frem mod »The loss of Hormuz«, så man får det indtryk, at *Carracks, Compagnies and Caravans* er Iliaden på prosa med Hormuz som Troja.

Subrahmanyams opbygning er præget af forsøget på at se det historiske forløb så objektivt som muligt. Fortællestrukturen er for eksempel strengt kronologisk, da bogens 10 kapitler er bygget op på følgende måde: I kapitel 1 defineres det asiatiske rum, som udgør den centrale scene for fremstillingen. I kapitel 2 følges det op af en fortolkning af det portugisiske samfund i perioden 1200–1500, og herfra går det derudad fra kapitel 3 til 7 med at analysere det kulturmøde, der finder sted mellem de to parter i perioden fra 1500 til 1700. Hvert af disse kapitler dækker et forløb på mellem 30 og 55 år, således at Subrahmanyam forsøger at undgå at forfordele særlige episoder eller vendepunkter. Kun i kapitlerne 8 og 9 brydes kronologien til fordel for en vurdering af dels den officielle, dels den uofficielle portugisiske tilstedeværelse i Asien.

Mens Steensgaard dramatiserer sin tese om det store brud, kan man sige, at Subrahmanyam rent stilistisk opnår at give indtryk af kontinuitet og stabilitet i den portugisiske tilstedeværelse i Asien ved hjælp af den, i forhold til Steensgaard, monotone opbygning. Fortællestrukturen er da med til at bekræfte de opstillede hypoteser.

Stater og vold

For Steensgaard er det som nævnt væsentligt at finde træk, der peger hen imod det moderne samfund. I *Carracks, Caravans and Compagnies* betoner han derfor kompagniernes rationelle voldsanvendelse i kraft af deres »...internalization of the protection costs«.⁷⁰

For Subrahmanyam er argumentet om rationel voldsanvendelse uacceptabelt, idet kompagnierne optrådte lige så voldeligt som portugiserne.⁷¹ Han

69. Steensgaard, 1973, s. 209.

70. Smst., s. 151.

71. Roundtable, 1993, s. 243-250.

påstår dernæst, at Steensgaard hylder rationaliteten, hvilket er langt fra *comme il faut*, når alle ved, hvorledes nazisterne myrdede jøderne efter bedste anvendelse af knappe ressourcer. Steensgaard ville formodentlig karakterisere dette som en vulgær tolkning og ikke mene, at nutidsmennesket lever i den bedste af alle verdener, blot fordi den er genneminstitutionaliseret.

I en senere artikel, der kan ses som en replik på »Roundtable«, har Steensgaard beskrevet, hvorledes staten som regulerende, distribuerende institution har en nødvendig voldsanvendelse. Heri vedgår Steensgaard, at vejen til det moderne samfund er brolagt med vold. I de moderne institutioner er der imidlertid en mulighed for at minimere volden, idet disse får menneskene til at handle rationelt og økonomisk.⁷²

Der ligger naturligvis en skepsis over for det moderne samfund i brugen af det negativt værdiladede udtryk »vold« som rekurrent træk i den europæiske ekspansion.⁷³ Jeg vil dog vove den påstand, at Steensgaard foretrækker nutidens angelsaksisk prægede verden. I sin artikel om voldsanvendelse sætter han nemlig ord på det moderne samfund: »ejendomsret«, »kontraktssikkerhed«, »legalisering«, »produktiv virksomhedsbeskyttelse« og endelig »rationalitet«. Alle er de udtryk, som tjener til at argumentere for, at »...det engelske kompagni sikrede sig, at retsgrundlaget var i orden i forholdet til de engelske og de asiatiske magter, i deres som regel beskedne voldsanvendelse«. ⁷⁴

Steensgaard angiver således her graden af voldsanvendelse til trods for, at han samme sted har kritiseret Subrahmanyams påstand om de voldelige kompagnier ved at sige, »at både de, der vil se kompagnierne som fredelige og de som vil se dem som voldelige, har let ved at finde eksempler«. ⁷⁵ Jeg opfatter det på den måde, at Steensgaard mener begivenhedshistoriske eksempler, så om det er en passende kritik, må bero på en vurdering af, om det er mest korrekt at argumentere ud fra begivenheder eller strukturer.

72. Steensgaard, 1994, s. 125f. Når voldsanvendelsen er i centrum her, skyldes det vel dels Subrahmanyams kritik, dels en imødegåelse af en ændret forestilling om den politiske korrekthed, for i *Carracks, Caravans and Compagnies* har det negative aspekt af kompagniernes voldsanvendelse en noget mere tilbagetrukket position. Måske var det i datidens postkoloniale politiske klima (hvor Portugal stadig var kolonimagt) ikke nødvendigt at eksplisitere voldsanvendelsen.

73. Aksel E. Christensen opponerede da også mod Steensgaards sprogbrug, idet han foretrak begrebet »magt«; Aksel E. Christensen: »Internationale økonomiske problemer omkring år 1600. Opposition ved Niels Steensgaards disputatsforsvar«, *Historisk Tidsskrift*, 13. rk. bd. 3, 1976, s. 65.

74. Steensgaard, 1994, s. 123.

75. Smst., s. 122f.

Jeg vil ud fra Steensgaards karakteristik af volden konkludere, at hans idé om verdenshistoriens retning overvejende er fremskridtets. Kompagnierne minimerede beskyttelsesomkostningerne, hvilket gav en mindre voldsanvendelse. Steensgaard siger, at han ikke fælder nogen dom over historien; men helt upartisk er han ikke.

Subrahmanyam mener, at volden er mere kompleks, end Steensgaard gør den til;⁷⁶ men derudover ytrer den indiske historiker sig ikke eksplicit om vold. Det må dog formodes med nedenstående in mente, at det er Subrahmanyams opfattelse, at voldsudøvelse er et anliggende, som praktiseres mest intenst af stater snarere end af købmænd, og at øget handel fører til mindre vold.

Ifølge både Steensgaard og Subrahmanyam har handel altså en civiliserende effekt. Men hvad angår statens rolle i handelen, træder forskellene frem. Mens Steensgaard som nævnt roser det innovative i den institutionelle sammenhæng mellem stat og kompagni, hvilket giver en stabil økonomisk politik, er det Subrahmanyams indtryk, at dette var en ulempe: »Besides, a serious problem appears to be that the Dutch in their trade of the period were never too keen on the notion of improving efficiency through competition, but preferred instead to use legislation, state power, and force to promote trade.«⁷⁷ Andetsteds fremhæves de portugisiske købmænd som den ærlige og fredelige merkantile del af den portugisiske tilstedeværelse, der ofte var »...anxious to keep the state at arm's length«.⁷⁸

I sin bog *Den radikale historikertradition* har Jens Chr. Manniche argumenteret for, at det danske historikermiljø i perioden fra 1870'erne til slutningen af 1960'erne var domineret af en videnskabsteoretisk og ideologisk kontinuitet.⁷⁹ Jeg mener i al dristighed, at Steensgaard har en rem af huden i form af en opdateret, mere skeptisk verdenshistorisk version heraf. Jo færre forsvarsudgifter (beskyttelsesomkostninger), jo mindre krig (vold). Velfærdsstaten med sit voldsmonopol er den regulerende store institution, som beskytter erhvervslivet og giver den enkelte en tryk tilværelse med overskuelige fremtidsmuligheder. Dette kan siges at være et socialliberalt synspunkt.

Subrahmanyam opnår i sit forsøg på at være politisk korrekt og objektiv at gøre sine ideologiske ståsteder meget implicite. Jeg mener imidlertid, det er muligt at karakterisere hans synspunkter omkring stat og marked som

76. Roundtable, 1993, s. 247–250 og Subrahmanyam, 1993, s. 270–273.

77. Subrahmanyam, 1993, s. 273.

78. Smst., s. 269 og 276.

79. Manniche, 1981, s. 394–399.

neoklassiske, idet det synes, som om Subrahmanyams optik er æraen efter Den kolde Krig med idealer om frihandel i en multietnisk verden. Det ses eksempelvis i karakteristikken af det senmiddelalderlige Asiens øgede orientering hen imod handel, som blandt andet betegnes som »prosperous and cosmopolitan«. ⁸⁰ Man kan endda tale om, at »...an 'age of commerce' in South-east Asia – represents a phase of far greater elite political mobility without conquest.« – En elite, som udmærkede sig ved fleksibilitet og omstillings-evne. ⁸¹ Opstillingen af disse dyder har et stort sammenfald med moderne idealer for management. Ligeledes blev religiøse strømninger spredt ved hjælp af »kulturindlæring« og handelskontakter. ⁸² Det er muligt, at Subrahmanyam hverken skriver eurocentrisk eller »ex-centrisk«; men det lykkes ikke for ham at skjule, at hans ståsted er den moderne intellektuelles. ⁸³

Vurdering af de to historiesyn

Det er ikke dette essays formål at besvare spørgsmålet om, hvis udlægning af det historiske forløb der forekommer mest plausibel. Til gengæld kunne det være interessant at se på frugtbarheden af deres respektive metoder. Det må være al forsknings mål at frembringe ny viden og indsigt eller omkalfatre den eksisterende inden for erkendelse af den fortidige virkelighed. Med hvilke mål og midler lever de to forfattere da op til disse fordringer?

Man kan sige, at Steensgaard har til hensigt at forstå nutiden, mens Subrahmanyams mål er at forstå fortiden på dens egne præmisser. Hvis dette kan lade sig gøre, er hans metode frugtbar; men analysen af Subrahmanyams historiesyn har vist, at det er omsonst at sætte sig ud over sin egen tid og de begrænsninger, den stiller i tid og rum. Dette problem har Steensgaard gjort sig klart, og han tager fuldt ud ansvaret for sine vurderinger af fortiden. Risikoen ved at mene, at nogle begivenheder og strukturer er mere relevante end andre, er naturligvis, at han kan tage fejl. I jagten på at løse sit historiske problem opstår der andre i stedet. Eksempelvis det strukturalistiske problem, at teorien om den stukturelle krise mellem kompagniinstitutionerne og det traditionelle handelsmønster kan få sit eget liv, som styrer

80. Subrahmanyam, 1993, s. 14f.

81. Smst., s. 24.

82. Smst., s. 29.

83. Om der er en sammenhæng mellem det lidt elitære historiesyn og den sociale struktur i Indien, skal jeg lade være usagt.

empirien længere, end den kan bære.⁸⁴ Ganske vist løses det opstillede problem på de opstillede præmisser; men præmisserne har naturligt deres begrænsninger i kun at være modeller. Inden for det paradigme, man kunne kalde strukturalisme, fungerer Steensgaards tese; men der er, som ovenfor nævnt, altid tale om en objektivitet med forbehold.

Man kan se Subrahmanyams bog som et partsindlæg til fordel for den ikke-vestlige verden samt Portugal, som han mener har haft en status som »the kaffirs of Europe«.⁸⁵ De to forfattere er stort set enige om det begivenhedsmæssige hændelsesforløb; men Steensgaard har en ideologisk interesse i at fokusere på de sammenhængende strukturer mellem fortid og nutid. Subrahmanyam derimod kan siges at have opmærksomheden rettet mod den stadige kompleksitet i det historiske forløb. Derved siger Subrahmanyam indirekte, at det kunne lige så godt være gået anderledes, således at det var Portugal og de asiatiske lande, som havde sejret i tidens løb. Man kan da også dårligt fortænke Subrahmanyam i at mene, at det ville være ærgerligt, om de mentalitetsmæssige forskelle mellem nord og syd er så indgroede, at Verden ikke kan ændres til Den tredje Verdens fordel. For selv om der er nuancer i de to forfatters syn på, hvad der er det moderne, er det det overordnede indtryk, at det optimale for Subrahmanyam er en udvikling efter vestligt forbillede.

Det er et nærliggende svar på spørgsmålet om, hvorvidt de to forfatters historiesyn har indvirkning på deres forskellige opfattelser af den historiske udvikling, at man kan tale om en overordnet forskellighed på i hvert fald to planer. Et videnskabsinternt plan, som udgør diskussionen om strukturalisme over for begivenhedshistorie, samt et videnskabseksternt plan, som har at gøre med deres forskellige ideologiske placering.

Den historiografiske uenighed mellem de to forfattere kan da indsnævres til følgende. Hos Steensgaard udgør det strukturalistiske teorikompleks en forklaringsmæssig reduktionisme, hvor de institutionelle faktorer har en privilegeret status. Subrahmanyams begivenhedshistoriske model lægger i stedet vægt på mangfoldigheden af forklaringer i sin understregning af tilfældighedernes afgørende rolle. I streng forstand er det vanskeligt at forene den videnskabsinterne del af de to forfatters historiesyn (selv om det er det, Steensgaard prøver i 2. del af sin bog), fordi strukturalismen har en ten-

84. Dette er netop en anke mod Steensgaards tese om den strukturelle krise i to anmeldelser. Der sås tvivl om, hvorvidt den danske historikers tabeller for beskyttelsesomkostninger virker overbevisende af R. Davis i *The English Historical Review*, vol. XC, 1975, s. 193, mens Joseph J. Brenning i *Journal of Asian Studies*, vol. 35, 1975-76, s. 515 ikke mener, at der føres bevis for hollændernes prisstabiliserende adfærd.

85. Subrahmanyam, 1993, s. 273.

dens til systematisk blindhed over for fakta, mens Subrahmanyams helgarderinger ikke levner megen plads til samfundsmæssige forklaringsfaktorer ud over vage formuleringer om »evolution« og lignende.

Den videnskabsseksterne del af modsætningsforholdet mellem Subrahmanyam og Steensgaard er ligeledes markant. Her står et relationistisk og modernistisk historiesyn over for et kulturel relativistisk og relativistisk historiesyn. Disse brydninger er ganske vist forbundne med den videnskabelige metode, men det har vist sig muligt at udskille nogle af de to historikers ideologiske forskelle. Steensgaard repræsenterer således et opdateret dansk socialliberalt historiesyn. Subrahmanyams værdier er langt mere implicite al den stund, han gør sig anstrengelser for at give en værdifri udlægning af den fortidige virkelighed. Skal man alligevel vove et øje, må man konkludere, at han i forhold til Steensgaard har en mere klassisk liberalistisk optik med blik på et efter-koldkrigs verdensbillede med en kosmopolitisk og multietnisk frihandel som ideal.

Konklusion

Hvorledes man skal tolke den europæiske tilstedeværelse i Asien i tiden omkring år 1600, afhænger af øjnene, der ser.

Det har været intentionen at argumentere for, at Niels Steensgaards tolkning er præget af et dansk socialliberalt, skeptisk modernistisk, strukturalistisk og relationistisk historiesyn. Dette konfronteres med den indiske historiker Sanjay Subrahmanyams liberalistiske, kulturel relativistiske, hermeneutiske og relativiserende opfattelse af den fortidige virkelighed.

Når de to forfattere derfor er uenige om årsagerne til, at hollænderne erobrede portugisernes status som den førende europæiske magt i Asien, har det i høj grad baggrund i det forskellige historiesyn. For den sandhedssøgende læser af de to historikers fremstillinger bliver løsningen da ikke blot at holde deres faktuelle uoverensstemmelser op mod hinanden og finde en eller anden gylden middelvej. Man må have in mente, hvilke betingelser for produktion af sandhed de to forfattere opererer med. Dette synes mere frugtbart end at slå hinanden i hovedet med kategorier. Med en omskrivning af Helge Paludans sætning om, »at kilder kun er kilder i forhold til en bestemt problemstilling på et bestemt plan«,⁸⁶ kunne man sige, at den historiske virkelighed kun er virkelig i forhold til en bestemt problemstilling på et

86. Helge Paludan, »Cairos røde Rose. Noget om historikernes kildebegreb«, *Den jyske Historiker*, nr. 50: Findes historien – virkelig?, 1990, s. 32.

bestemt plan. Bestemt af videnskabsinterne såvel som videnskabseksterne årsager.

Eller med et citat af den tyske romantiske historiker, Johann Gottfried Herder: »Enhver nation har sin lykkes midtpunkt i sig selv, som enhver kugle sit tyngdepunkt«. ⁸⁷

87. Citeret fra Søren Christensen: »Fra den indfødtes synsvinkel – og andre kulturellevistiske paradokser«, *Den jyske Historiker*, nr. 66: Udvikling, kultur, civilisation, 1994, s. 33.

Menigmands medie

Af Troels Dahlerup

Den 11. juni 1999 forsvarede forskningsbibliotekar, lic.phil. Henrik Horstbøll ved Aarhus Universitet sin afhandling »Menigmands Medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840« (Museum Tusulanums Forlag 1999) for den filosofiske doktorgrad. De officielle opponenter var forskningschef, dr.phil. John T. Lauridsen, Det kongelige Bibliotek, og professor, dr.theol. Troels Dahlerup, Aarhus Universitet. I det følgende gengives en skriftlig version af Troels Dahlerups opposition som 2. officielle opponnet.

I betragtning af, at dette værk i den grad er koncentreret om bøger (skriftlig kommunikation), må det være på sin plads at behandle sproget, og her først da præses' eget, f.eks. s. 477 andet afsnit (jeg skal nøjes med et kort udtog): »Fastfryses inventaret – opstår en retrospektiv konstruktion –.– Fokuseringen – udblænder da den historiske forandring«, ord, der ikke bliver mindre sande af afsnittets konklusion: »Historiernes historiske sammenhæng forsvinder«.

Præses vil naturligvis kunne hævde, at uanset, at værkets emne er *folkebogen*, er hans disputats i sig selv ikke en »folkebog«; men hans stil og valg af ordforråd er mildt sagt uegalt. Mon ret mange læsere vil nå frem til s. 275 (med den pædagogiske illustration af forskellene på folio, kvart, oktav osv.), hvis ikke de på forhånd er fuldt ud fortrolige med disse kendsgerninger, og om end jeg intet har imod et så nudansk udtryk som (s. 176 nederst) »på omgangshøjde« (og det om selveste Rasmus Nyerup), står det stilistisk set ilde sammen med den hyppige anvendelse af »synkron, kumulativ, gensidig titelspejling« oma.

Nok om det – langt vigtigere er selvfølgelig præses' behandling af datidens sprog (således s. 226ff. og igen s. 270ff. samt bilag 11 ad s. 753f.). Et blik på de mange tekstprøver gav mig noget af et chok. Selv har jeg publiceret adskillige tusind sider i 1500-tals skriftsprog (og en hel del 1600-tals) og ville derfor umiddelbart være tilbøjelig til at hævde, at sådan »skrev« man altså ikke dansk i 1500-tallet. Men da jeg har betydelig tillid til præses' faglige integritet, slog jeg op i den faglige autoritet, dvs. i den af præses selv citerede Skautrup 2. bd. s. 178f., og fandt da med historikerens vanlige bagklogskab, at vi minsandten begge to havde ret, idet man århundredet igen-

nem faktisk havde to sæt ortografiske systemer, såvel et egentligt skriftsprog som et tryksprog,¹ og præses fremdrager flere grunde til at formode, at selveste Christiern Pedersen skulle have stået fadder til dette nye ortografiske (typografiske) system. Kort sagt, når præses skriver »skrift«, mener han naturligtvis *tryk*.

Man konstaterer her, hvor forskellige vore »emnekredse« er, idet centreringen omkring bogtrykket ignorerer, at med sortekunstens opfindelse vokser i dens første hundred år antallet af (bevarede) håndskrifter langt stærkere end selve bogtrykket. Men her er der nok i høj grad tale om de juridiske tekster, lovhåndskrifter m.m., der turde være den »emnekreds«, der står præses' hjerte fjernest.

Rejser man så spørgsmålet, hvilket af de to ortografiske systemer der sejrer, nemlig bogtrykket, opnår man en tentativ forklaring, idet kancelliet med flere institutioner vænner sig til gennem det nye medie at få korrektur i typografisproget. Og så opnår man en yderligere sidegevinst ved en sådan betragtning, nemlig en mulig forklaring på den voldsomme centralisering af trykkerierne i København. Thi her lå dels universitetet (på én gang kunde og leverandør), dels og især regeringskontorerne, og i Harald Illsøes prægtige bog om de københavnske bogtrykkere (1992) møder vi konstant en understregning af, hvor vigtig kampen om statstrykket var (jf. det 1711 »druk-nede« flådetrykkeri, der formentlig har taget sig af flådens signalbøger, en genre, der næppe nogensinde har været afleveringspligtig).

Apropos sproget har præses et morsomt kapitel vedrørende at *se, læse eller høre* (specielt s. 232ff. samt bilag 11 ad s. 753ff.). Her er jeg dog i svare tvivl, om ikke præses lægger lidt vel meget i noget rent formelaktigt (jf. at man ikke sælger, men »skøder og afhænder«, man er ikke adelsmand, men »fri og frels« eller »ærlig og velbyrdig« oma.). Det ældste danske diplom, jeg bruger i min undervisning, er fra 1408, og allerede da skriver man »se, hører læset«, hvilket igen blot er en oversættelse af *visuris vel audituris*, som jeg har fundet tilbage til 1340'erne. Og uanset at en sådan formel naturligvis fra først af kan have haft en dybere mening, er det i 1500-tallet blevet ren tradition.²

Præses' grundmateriale er selvfølgelig *Bibliotheca Danica* med supplementer, *Dansk Bogfortegnelse* m.v. frem til nutiden, og man kan kun blive imponeret af den omhu, hvormed han har opledt næsten obskure udgivelser

-
1. Hvorfor der s. 258 (4. linie) skrives *print*, når noten sammesteds har *prent*, er mig ubegribeligt.
 2. På dette punkt enedes jeg med præses om, at det selvfølgelig er en sådan formulars bortfald, der er af særlig interesse.

af diverse ældre småtryk. Et afgørende spørgsmål bliver følgelig repræsentativiteten, dvs. overleveringsgraden, der berøres gang på gang (således allerede i indledningen s. 52ff., og især i det store kapitel 5 ad s. 258ff.), dog med en besynderlig vekslen imellem ren defaultisme og alligevel en tyrker-tro på, at vi trods alt kan bruge overleveringen.

Det er her præses' yderst fornuftige tanke, at »tabsprocenten« ikke er fælles for emnekredse eller formatformer, og det er blandt bogens hovedfortjenester, at den har fremdraget formateringen så konsekvent (jf. konklusionen s. 607f.). Og vi kan uden videre være enige om, at dagliglivets tryk (jf. ABC'ens elendige overleveringsgrad) bliver langt ringere bevaret end folianter, hvor ikke mindst de latinske (til et internationalt publikum) må antages at være langt bedre overleveret.³ Men uanset at der er mange gode fornuftsgrunde, udtrykker præses sig mildt sagt forblømt, således s. 261: »de »huller« i årlig produktion – må være udtryk for – det er en rimelig og sandsynlig antagelse – Det er derfor sandsynligt«, og tre linier senere endnu et »sandsynligvis«, hvorfor der konkluderes, at »det har rimelighed at antage« og følgelig har »en relativ udsagnsværdi«, hvilket ulykkeligvis for mig ligner det klassiske »en sandhed med modifikation«.

Er dette ikke at gå med seler og livrem, en slåen syv kors for sig og alligevel opretholde generelle sandsynlighedsudsagn af en stort set yderst generel karakter?

Måske er det den manglende interesse for den sideløbende almene historie (kort sagt næsten at behandle boghistorien i »et lukket rum«), der forstærker et sådant indtryk. En generel mangel – om end på mange måder yderst forståelig – er den på det nærmeste totale ignorering af samfundets mange andre sprog, herunder ikke mindst det tyske, der dog uundgåeligt stikker »hestehoven« frem gang på gang (hvilket tilmed understreges af de mange tabeller, f.eks. s. 94 og 96, 407 og 409 oma.).

Det er for mig lidt mærkeligt, så lidt Vibeke Winge og ikke mindst Borckling-Clausen (der end ikke er i litteraturlisten) er anvendt, og det især vedrørende bogtrykkets første fase, og specielt ad s. 262 kommer de to »tværsnit« (1508-10 og 1533-35) til at virke mere manipulerende end vist egentlig tænkt. Thi derved overspringes hele Christiern II-perioden med dens enorme vækst i stridsskrifter og det på såvel dansk, svensk, tysk og latin.

3. Her gælder dog, at også folianter kunne være brugslitteratur, således det 1573 udsendte *Graduale*. Selv om det formentlige oplag på 3.000 kan være sat lidt vel højt, er der blot kendt 33 bevarede, og ofte stærkt slidte, eksemplarer. Af andenudgaven fra 1606 haves blot 15 eksemplarer.

Jeg er naturligvis fuldt ud klar over, at de mange tabeller og »statistikker« ikke skal forstås matematisk-eksakt, men primært er »billeder«, der via øjet skal lette beskrivelsen af en udvikling; men er det ikke lidt manipulerende (ad s. 277-284) at lade abscisse- og ordinataxser variere således, at man *ikke* kan sammenholde tabellerne med hinanden? Men i virkeligheden har præses såmænd sikkert set mere på de bogæstetiske krav?

Hvis jeg husker ret, har præses under behandlingen af Moltkes store katalog fundet grund til at formode et ca. 10%’s tab (jf. s. 608), men vel at mærke alene med hensyn til førstetryk, ikke til emnekredsens overlevering i bredere forstand, jf. den lærerige fortælling om den egentlig analfabetiske pige i Vonsild, der 1689 gik på marked for at købe den folkebog, som Det kongelige Bibliotek først besidder et 10 år yngre eksemplar af.⁴

Som realhistoriker studsede jeg og overvejede, om man ikke relativt let kunne skaffe sig et alternativt indtryk af »tabsprocenten«, hvorfor jeg anvendte et par timer, bevares netop med et materiale, som præses ikke viser større interesse for, nemlig love og forordninger. Thi Sechers magnifikke udgave anfører samvittighedsfuldt samtlige (ham kendte) tryk.⁵ Absolut tilfældigt udvalgte jeg årene 1616-21, hvor Secher kendte 42 samtidigt trykte forordninger, medens gode, gamle *Bibliotheca Danica* alene kendte de 20!

Men selvfølgelig må vi inddrage supplementsbindene, hvorved vi kommer op på ca. 30 af *Bibliotheca Danica* registrerede tryk, kort sagt synes her tabsprocenten at ligge på ca. 25%. Det skal dog retfærdigvis tilføjes, at da man også dengang kendte til »Taxalovgivning« (dvs. at man omgående fortrød, ignorerede eller ændrede en velment, men uigennemtænkt forordning), udsendte bogtrykkere gerne et optryk af »femårs forordninger« (dvs. de bevaringsværdige), og jeg antager, at *Bibliotheca Danica* (= Det kongelige Bibliotek) her er solidt dækket ind.⁶

Nu skal jeg jo også forsøge at være lidt elskværdig, hvorfor jeg vil springe frem til kapitel 9 (s. 380ff.), som er et ganske vist lidt morbidity afsnit vedrørende *ars moriendi*. Det fremgår her tydeligt, i hvilken grad præses har ladet sig inspirere af den righoldige og her især franske litteratur, på dette punkt specielt Aries. Men derpå har præses levet sig ind i den bundsolide, rent ud sagt grundmurede danske boghistoriske tradition, og når de nok så

4. Troels Dahlerup: »Den folkelige Danmarkshistories fødsel«, *Skalk* 1986, nr. 6, s. 22.

5. Det er ikke uden interesse, at så mange forordninger omgående opnår et »eftertryk«, måske et vidnesbyrd om de »pirattryk«, som datiden jævnlige klagede over?

6. Præses replicerede her, at *Bibliotheca Danica* ofte placerer forordninger under emne (a la bryggerier se øl), hvilket kan være (i hvert fald en delvis) årsag. Om *Bibliotheca Danicas* systematik se nedenfor s. 321f.

beåndede teorier ikke lader sig bekræfte af den grundige danske empiri, sejrer »materien over ånden«.

Nok vil præses »ikke gå i generel polemik med« Aries; men realiter bliver der ikke sten på sten tilbage, i hvert fald har dennes arbejde ingen som helst relevans for den rette død i Danmark.

Naturligvis kunne man insinuere, at man døde anderledes i datidens Frankrig end i det kernelutherske Danmark; men jeg er i stigende grad i tvivl om, hvorvidt præses (efter de på vore breddegrader herskende forestillinger) ikke simpelthen er en bedre historiker end Aries – men når det er sagt, må jeg retfærdigvis tilføje, at han skriver ikke nær så gudbenådet.

I senere afsnit vedrørende begrebet »folkebog« er den tyske indflydelse evident (Herder og romantikken), hvorfor man spørger sig selv, om ikke værket havde fået en anden karakter, hvis den angelsaksiske tradition (f.eks. repræsenteret af Margaret Spufford) havde været udgangspunktet?

Med hensyn til Luthers eget »dødsskrift« (s. 395f.) er det en prædiken fra 1519, hvor det endnu er tvivlsomt, i hvor høj grad han anså sig for »luthera-ner«. Skriftet blev straks bearbejdet, blandt andet ved Venatorius (selvfølgelig = Thomas Jäger fra Nürnberg), og først i 1538 får Luther sit navn på en dansk bearbejdet oversættelse.

Det er i hvert fald en genre, som har mange fædre, f.eks. den Juon Barschamp, der efter sit navn at dømmes må være en tidlig fransk reformator (først i følgende tid tager sådanne nu til Genève). Præses bruger her (s. 400, især note 33) Krister Gierow (der formentlig støtter sig til Jöcker, som præses end ikke har i sin litteraturliste), men gør udtrykkeligt opmærksom på, at det på flere måder adskiller sig fra den snart traditionelle »dødskunst«. Det er nu ikke så mærkeligt, da Gierow udtrykkeligt gør opmærksom på, at skriftet på det nærmeste kannibaliserer et skrift af Leisetrutt, hvilket ikke er uden interesse, da denne var noget så sjældent som en saksisk katolik (og i øvrigt af folkesprogsinteresse, idet han almindeligt anses for at være den katolsk-tyske salmesangs fader). Alligevel hører skriftet med i den klassiske kategori, idet det i 1600-tallet relanceres af Nørnissum, en mand, der nok vidste, hvad der kunne sælges (se s. 410f.).

Omsider (s. 403ff.) dukker den rette danske død op og viser sig at have en ualmindelig gennemslagskraft. Men karakteristisk nok studser præses ikke et øjeblik over, at man først rigtigt begynder at dø omkring 1570. Havde præses foruden Otte Krumpen⁷ og Johan Friis også bemærket Mogens Gyl-

7. Den i note 39 nævnte præst Hans Jørgensen var vel præst i Raaby, hvor Otte Krumpens gods Trudsholm ligger.

denstjerne (der ganske vist får en lidt atypisk ligtale, men dog af selveste Niels Hemmingsen), ville han formentlig have opdaget, hvorfor man ikke »døde« før 1570.

Som bekendt var der krig 1563-70, hvor samfundet var »totalmobiliseret«, og kongen selv levede på feltfod (uden at holde hof). Da Herluf Trolle (som næppe helt ukendt) døde 1565, fik søhelten vel en mindetale på universitetet, men den egentlige ligprædiken i den med tiden fastlåste form måtte følgelig vente til 1572! I sin sluttelige form indeholdt disse »ligprædikener« såvel personalia (med udførlig omtale af specielt dødslejet), derpå den egentlige (ofte særdeles lange) prædiken og endelig anetavle, dvs. en ret blandet læsning, hvilket kan have bidraget til genrens popularitet. Men når denne »opbyggelige genre« i bilag 4 a (s. 684f.) er placeret under rubrikken »historie«, aner man en gennemgribende indflydelse af *Bibliotheca Danica*s systematik, hvor placeringen af denne genre under personalhistorie vel primært skyldes ønsket om brugervenlighed (idet alt er placeret efter personnavn). Når således de store krigshelte alle dør omkring eller kort efter 1570, er tidshistorien ikke så uvæsentlig, som præses gerne vil gøre den. Men genre var kommet for at blive, og hvis man ud over 1600-tallets fortsatte tryk vil vide mere om sagen, får man gennem de publicerede kirkebøger (Vonsild og Sørbymagle) et tydeligt indtryk af, at selv ganske jævne mennesker – bevares efter kald, rang og stand – havde ganske godt indblik i kunsten at dø ret (evt. at deres sognepræster og penneførere vidste det).⁸

Lejlighedsvis kan bogen virke så overvældende, at en stakkels opponent må have lov til at springe lidt frem og tilbage (som præses selv da også glad og gerne gør det). Det er et ganske overvældende antal tabeller og bilagsmateriale, og selv om værket næppe tilsigter en »statistik« i ordets egentlige betydning, så bliver definitionerne og systematikken af afgørende betydning.

Jeg har således tidligere anvendt bilag 4 a (NB: lille a), som de hjælpssomme »kustoder« over linien dog betegner 4 A (store A). Når man således på s. 405 i note 40 møder en henvisning til bilag 4 C 2, leder man forgæves på s. 689ff. i bilag 4 c. Den nemt oversete forklaring ligger i, at der inden bilag 4 a til k (dvs. s. 683 til 725) findes et bilag 4 (sine literis), og her finder man det længe eftersøgte under gruppen C.2!

Præses bestræber sig redeligt på at overbevise sin læser om formattesens anvendelighed, specielt med hensyn til folkebogen, der kommer til at domi-

8. Kan man (s. 404 nederst) uden videre kalde Otte Krumpen en »overlever«? Var manden, der »kunne kunsten at erobre Sverige«, ikke en person af et sådant format, at vekslende regeringer fandt det klogt at holde sig gode venner med ham?

ner småtrykkene; men at antyde, at det kunne have økonomiske årsager, at »billigbogen« fortrinsvis optræder i oktav og evt. mindre, ligger øjensynligt den meget åndelige forfatter fjernt. Dertil er der placeret så mange digressioner og appendices, at læseren bestandigt må erindre sig såvel indledning som konklusion og summary for at holde tråden.

Naturligvis er bilag 4 a (s. 683) m.fl. et godt grundlag at bygge formateringsteorien på. Men ligesom man kan diskutere placeringen af ligprædikener (her sat under »historie/historier«), aner man, at præses ikke har begreb om, hvad en ordinans er. Placeringen under Bøn og opbyggelse (2 stk.) lader ane, at det er henholdsvis kirkeordinansen af 1537/39 samt ægteskabsordinansen af 1582, der tænkes på. Men medens en reces på nudansk er et »slutdokument« (og dermed forudsætter et møde, f.eks. en herredag), kan så at sige alle andre vigtigere love, søkrigsordinansen, kgl. majæstæts toldordinans oma. betegnes ordinans. Dertil kan man så spørge sig selv, hvor meget opbyggelse der kan ligge i kirkeordinansens udførlige regler om revision af kirkeregnskaber, valg af provster oma., medens ægteskabsordinansen uundgåeligt må beskæftige sig med ikke-ægteskabelige forhold? Dvs. at nok engang er det *Bibliotheca Danicas* ofte brugervenlige systematik mere end et indblik i bøgernes indhold, der er afgørende for placeringen i systematikken her. Måske havde der været mere mening i en særgruppe »love og forordninger«, der dog ses at udgøre ca. 40% (59 af de i alt 136 anførte værker), og så er formattesen fortsat i behold.

Blandt præses' verbale kæpheste er en hyppig omtale af statsmagten for ikke at sige »magtstaten«, hvilket nok er at tage datidens ønsketænkning som en afspejling af »virkeligheden«. Den ofte omtalte *censur* viser sig jo tit og ofte reelt at være datidens måske lidt primitive copyright, dvs. et 5-10 års forbud mod at eftertrykke en nyudkommen bog. Den eneste rigtige censursag, præses omtaler nærmere, er sagen mod Niels Mikkelsen Ålborg (1614), hvor denne (1611) havde udtrykt sig særdeles uheldigt om muligheden af hedningers frelse. Men da manden senere tages til nåde og gerne skal have noget at leve af, bekymrer det tilsyneladende ingen, at han blandt andet udgiver almanakker oma.⁹ Og med hensyn til de talrige kalendere, almanakker m.v. turde pointen være, at man kunne trykke næsten hvad som helst, blot universitetet fik sine afgifter.

Blandt de ofte lidt irriterende småting skal kort anføres præses' omfattende »names dropping«, der sikkert ganske uretfærdigt kan give et indtryk

9. Se nærmere herom i Bjørn Kornerup: *Biskop Hans Poulsen Resen I* (1928), s. 445ff., der påviser, at professor Resen tog alle tænkelige midler i brug i kampen mod sine modstandere.

af en ret overfladisk læsning. Jeg har lært, at hvad der skrives i teksten (brødskriften), skal man stå til ansvar for, medens mere apropos-agtige bemærkninger kan kastes af i noterne.

S. 251ff. får vi en opremsning af historikernavne som Gregoire de Tours (sic) og Geoffrey of Monmouth (c. 1155), Paolo Emili (d. 1529) og Fleury-munken Aimon (ca. 950), der hverken er kronologisk eller alfabetisk; men da ingen af disse findes i det ellers udmærkede navneregister, betyder dette antagelig, at vi netop skal opfatte dem som en art »apropos-noter«.

Den såvel s. 286 som 287 nævnte Vitus Theodorus er dog utvivlsomt identisk med den flittige forfatter Veit Dietrich (der blandt andet har affattet de endnu i den danske højmesse brugelige kollektor oma.). Og at vi af og til lettere kan identificere en Venator som en Jäger, antyder, at præses ikke intenderer at være en ny Magliabecchi.

Bibliografien checker man automatisk, om ikke andet så for at se, om præses har stavet ens navn korrekt, og minsandten om ikke der er lagt stor iver i at oplede bagateller, som en forfatter lykkelig og vel havde glemt (men hvorfor er den femte småting anført, som gjort er?). Der er anvendt en fornuftig inddeling i 1. de almene bibliografier m.v., 2. øvrige håndbøger og 3. »sekundærlitteratur«, et udtryk, der formentlig er en uigennemtænkt anglicisme og næppe ment så nedsættende, som glosen (NB: på dansk egentlig er. Og på den kværulerende opponents direkte spørgsmål erklærede præses, at han har søgt at være ajour, så langt *Dansk Bogfortegnelse* nu en gang rækker.

Når en forfatter har flere værker, er disse søgt alfabetiseret. Her er »De«, »den«, »The« osv. medregnet, men derimod er »en« oversprunget (jf. såvel Erik Dal som H. Ilsøe). J. Görres er selvfølgelig den ikke helt ukendte Johan Joseph von Görres, Loldrup er placeret efter Loewenthal, Olson før Olsen, Weitemeyer efter Wenzel, hvilket understreger, at det selv efter computerens sejrsgang ikke er blevet nemmere at lave register.

Det er næppe menneskeligt muligt at skrive henvend 800 sider og forvente, at en læser vil være lige tilfreds med samtlige afsnit, og især vil muligheden for trykfejl, manglende erindring om, hvad og hvordan man skrev et par hundrede sider tidligere, forøges etc. Men en opposition skal jo ikke mindst give et indtryk af, at opponenterne har gjort deres arbejde alvorligt og grundigt, hvorfor det for udenforstående nemt kan forekomme som det rene pindehuggeri.

Har man slidt sig til vejs ende for omsider at tage fat på det udmærkede summary, får man endelig bekræftet, at hovedsagen er en undersøgelse af formateringen og dermed emnekredsene, der gerne foretrækker bestemte formater, hvilket igen kan have afgørende betydning for overleveringsgra-

den (men til gengæld ikke et ord om den hermed sammenhængende »forlagsøkonomi«). Men hvor kan det ofte være svært at fastholde tråden.

Og heri har præses et betydeligt medansvar; han har svært ved at se en tangent, uden at han vil forsøge at gå der ud af, ikke altid med lige stort held, hvad der blandt andet har medført bogens galopperende appendicitis. Havde en del heraf (f.eks. det bestemt ikke uinteressante Herder-essay) været trykt selvstændigt, kunne værket formentlig være kommet ned på et mere håndterligt plan.

Lejlighedsvis føler man sig som på opdagelse i en veritabel urskov, der genlyder af den rejsendes knasende vej gennem pindene – men med des større glæde, hver gang man opdager, at der er ikke helt få yndige smålunde midt inde i urskoven; men man skal ofte gå gruelig meget igennem inden da. Og nok engang må jeg rose det lovende arbejde om *ars moriendi* – for at slutte med et eksempel, som har mest affinitet til mine egne interessser såvel som til min fremskredne alder.

Debat

På Saxos vilkår

Af Helge Paludan

Læsere af de i 1998 udkomne numre af de historiefaglige tidsskrifter *Historisk Tidsskrift* og *Historie* vil med en vis berettigelse kunne fremkomme med den bemærkning, at fejrlsen af 1999 som »middelalderår« i Danmark da forhåbentlig ikke skal forstås som et ophørsudsalg i den middelalderdanske afdeling af det internationale foretagende CLIO. Den tanke kunne strejfe læseren i betragtning af, at faktisk samtlige forfattere, der i fagtidsskrifternes seneste årgang skriver artikler om emner fra dansk middelalder, så forskellige de i øvrigt er, giver udtryk for en oplevelse af, at selve forskningsobjektet, Danmark og/eller det danske, er ved at smuldre mellem hænderne på dem. Det kan ikke rigtigt holde til mødet med metoder og synspunkter i nutidens forskning.

Årgang 1998 af de to tidsskrifter bringer vedrørende dansk middelalderhistorie bidrag af Thyra Nors, Lars Hermanson, Harald Gustafsson, Per Ingeman, Kurt Villads Jensen og Mette Brønserud Larsen.¹ Desuden bringes anmeldelser blandt andet af to disputater med middelalderligt emne.

Den mest kompromisløse traditionskritiker er Kurt Villads Jensen, hvis indfaldsvinkel er historiografisk, og som blandt andet skriver, at han som middelalderhistoriker har det problem, at dansk historieskrivning siden det 19. århundrede i endnu højere grad end andre lande har været national uden interesse for udviklingen andre steder. Han betragter denne tendens som en dansk særudvik-

ling, der fundamentalt har noget at gøre med en med Erik Arup kulminerende opfattelse af, at det danske folk gennem tiderne altid har boet i Danmark.

Ifølge Arup havde mutationen til den hvide menneske race fundet sted i nærheden af danskernes nuværende tilholdssted, som de aldrig havde fundet grund til at forlade. Arup er »den nye danske historieskrivnings fader«, så man må, selv om der ikke er tale om nazistisk historieskrivning, alligevel »forestille sig, at det har givet en række bevidste eller ubevidste følger for dansk historieskrivning, at Arup lokaliserede den hvide races urhjem i Danmark. Det har sat nogle rammer, som det har været svært at sprænge, og den stædige holden fast ved tanken om danskerne som urbefolkning i Danmark har nødvendiggjort forklaringer på en række fænomener, som ved nærmere eftersyn ikke synes særlig tilfredsstillende.« En følge af tanken om landet som selvgroet og egentlig selvtilstrækkeligt må blive en opfattelse af det middelalderlige Danmark, som er forkert, fordi den ikke gengiver den middelalderlige opfattelse. Kurt Villads Jensen mener, at denne opfattelse har været stærkt medvirkende til, at vi tilbagefører den moderne, suveræne demokratiske stats institutioner på middelalderen. På den måde blev det muligt for Erslev at tale om en statspolitik, som føres af kongen i med- eller modspil med rigets bedste mænd. Det er på grund af kildemangel under ingen omstændigheder let at følge det komplicerede magtspil, hvori

stormænd kunne indgå i forhold til mange andre end kongerne. »Men« konkluderer Kurt Villads Jensen, »pointen er, at der heller ikke er plads til at lede efter det, så længe landet opfattes som en selvberørende politisk enhed på linje med den moderne stat, også i middelalderen«. Man må vel forstå Kurt Villads Jensen sådan, at han i sit arbejde vil sprænge de rammer, som Arups race-tænkning har påtvunget ham, og blandt andet tage udenlandsk historie op, fordi det synspunkt ikke længere holder, at »hvad der foregik andre steder i verden, var i sidste ende blot en videreudvikling af noget, som oprindeligt udgik fra Danmark«.

Thyra Nors genlæser Saxo i lyset af ny udenlandsk forskning, der tilråder en ny opfattelse af fænomenet slægt som dels ideologisk fænomen, dels et praktisk fænomen, som man møder i hverdagen. Dette bringer hende til en ny opfattelse af hensigterne med hans værk. »Saxo vil i konkret kirkeretlig forstand køre konkurrerende grene af kongeslægten ud på et sidespor, når det drejer sig om deres adkomst til kongemagten.« Hun finder, at forsvaret for den kristne monarkiske model spiller en helt central rolle hos Saxo. Hun er klar over, at der ikke just er noget nyt i at se, at Saxo ønsker at støtte den regerende konge og hans gren af kongeslægten. Nej, »det nye i min angrebsvinkel ligger i at læse Saxo på baggrund af tidens kanoniskretslige normer og vurderinger«.

Thyra Nors mener hos Saxo at have afdeknet en skjult dagsorden, som består i at sætte støtten til denne gren af kongehuset igennem i form af støtte til kirkens ægteskabspolitik. Hun må forstås sådan, at Saxo støtter den internationale kirkes familieret i Danmark, fordi den tjener til at styrke kirkens og Valdemarlinjens magtposition i samfundet. Denne læsning flytter da vægten i opfattelsen af Saxo ved at se ham ikke

som rendyrket talerør for kongedømmet i Danmark, men også som varetager af den europæiske kirkes dagsaktuelle interesser.

Ved at relatere sin undersøgelse til den internationale kirkes politik i Norden og hensigterne bag den bevæger Nors sig i retning af Ingesman, der har analyseret rapporten om kristningsprocessen til det nordiske historikermøde i 1997 og udtaler sin anerkendelse af, at man i rapporten har erstattet den traditionelle problematik om forholdet mellem kirke og stat med en bredere problemstilling, nemlig forholdet mellem kirke, samfund og stat. Staten er således ikke længere den helt overordnede faktor. Det er, finder Ingesman, på høje tid, at kirken anerkendes som selvstændig, sideordnet faktor, om end også problemstillingen kirke-stat er blevet for snæver i betragtning af den udvikling, der siden 1970'erne i den almene historie er foregået i social-, kultur- og mentalitetshistorisk retning. Ingesman stiller spørgsmålet, hvad det egentlig er for en religion, der kommer til de nordiske lande i vikingetiden, og kritiserer faghistorien for på dette område stadig at binde sine udøvere til fagets traditionelle emner, politik, økonomi og samfund, medens de troendes religiøse følelser kun registreres som udløser af følgevirkninger på de traditionelle områder. Han efterlyser da en redegørelse for »de særlige karakteristika ved den tidligtmiddelalderlige kristendom«, idet han må gå ud fra, at den sejrede, fordi nogle træk ved den øvede tiltrækning på nogen.

Den unge Göteborgshistoriker Lars Hermanson deler næppe den særlige interesse for kirken, hvis politiske betydning i hans artikel anses for ringe før 1200-tallet. Hans opbrud fra ældre opfattelser gælder synet på staten i skikkelse af kongemagten, om hvis institutionelle udbygning i 1100-årene den hidtidige forskning i hans øjne til gen-

gæld har næret stærkt kritisable forestillinger. Han tilråder, at middelalderhistorikerne under forskningsprocessen bør gå frem med stor forsigtighed og kritisk granske begreber og historieopfattelser, »som i ældre forskning givits legitimitet for att ha ansets ha gällt under hele den period som går under begreppet 'medeltid'. Man bör följaktligen undvika at projicera den högmedeltida staten bakåt i tiden«. For den ældre forskning var det »självklat att den politiska makten har varit koncentrerad till de dominerande maktelementen 'institutionerna' kungamak och kyrka.«

Hermansons projekt er da i Danmark i første halvdel af 1100-tallet at blotlægge en struktur, der på ingen måde kan siges at ligge i hænderne på de såkaldte institutioner, kongemagt og kirke. Han vil i stedet fremdrage et vidt spektrum af magthavere tilhørende et elitekollektiv, inden for hvilket vejen til magtpositioner gik gennem personlige bånd og alliancer. Landet domineredes i begyndelsen af 1100-årene af et »komplicerat maktkollektiv bestående av olika släktskonstellationer«. Et samfund med institutioner kan man snarere tale om i 1200-årene, hvorimod det faktisk er en anakronisme at tale om en kongemagt i 1100-årene. Kongerne har delt magten med lokale stormænd som sjællænderen Peder Bodilsen, der af Hermanson betegnes som en lokal »fyrste«. Ofte har en sådan fyrste haft mere magt end kongen, fordi hans lokale basis var stærk.

Sligt er en tese, der vil noget med hensyn til fornyelse i forskningen, og man afventer i spænding, om afprøvelse af den på det sparsomme og flertydige kildemateriale kan lykkes. Skulle det gå så vel, forekommer det, at såvel ophavsmanden som andre vil være fuldt berettiget til at udtrykke begejstring i »svepande ordalag«. ²

Også Hermanson foretager en ny læs-

ning af Saxo og mener i hans fremstilling af 1100-tallet at finde et samfund med en horisontal magtstruktur, hvor kongedømmet i senere tiders forstand endnu ikke fandtes. Saxo synes i det hele taget efter et århundredes nedfrysning i kildekritisk is igen ved at blive en hovedkilde i dansk middelalderforskning; således søger Hermanson spor af sjællandsk lokal fyrstendømme i Saxos beretninger om Skjalm Hvides krigsbedrifter i Svend Estridsens kongetid. Et afgørende punkt vil dog nok blive at forklare, hvorfor man under en sådan horisontal struktur så konsekvent holdt fast ved, at kun én slægt kunne blive konger. Med mindre spørgsmålet kan anses for endnu et Saxo-produkt i og med, at det frem for alt er fra *Gesta Danorum*, vi kender princippet om den lige linje af Skjoldunger. For Hermanson, der tydeligvis besidder begejstringens nådegave, er kongeslægten vist nok blot en slægt blandt mange andre. Karakteristisk for hans argumentation er den utvivlsomt alvorligt mente formulering: »Källorna talar dock sit entydiga sprog«, som desværre ikke befrier en ældre desillusioneret fagfælle for tvivl ud fra den opfattelse, at de få kilder, vi har, just ikke er entydige, og at problemet i sammenhængen ikke mindst ligger i sproget. ³

De citerede aktive middelalderforskere, hvis fællesskab indskrænker sig til, at de alle har publiceret i samme år, har naturligvis yderst forskellige individuelle karakteristika, som ikke her kan ydes retfærdighed. Vi har her alene fokuseret på, at de tilkendegiver, at de har mødt en middelalderhistorisk fagtradition, som de finder utilstrækkelig, fordi den er ensidig og anakronistisk.

Problemet synes for nogle at være, at de ikke finder det holdbart at søge altings endelige forklaring i indre danske udviklinger, der fungerer på danske præmisser. De foretrækker at søge tingenes

forklaring uden for Danmark og ikke i en danskheden iboende udvikling. Der går nok et skel blandt øjeblikkets middelalderhistorikere: bør man søge efter argumenter for en ændret læsning af de gammelkendte kilder ved til sammenligning at inddrage forskning om, hvordan tingene fungerede i andre europæiske egne? At standpunkterne i diskussionen ikke ensidigt følger aldersskel, fremgår af, at en diskussion af dette spørgsmål ses at være ført mellem opponenter Esben Albrechtsen og doktoranden Niels Lund ved sidstnævntes disputats om ledingen, som Lund ikke længere vil opfatte som hjemmegroet. Argumentationen mellem de to erfarne herrer centrerer sig om, i hvilket omfang man finder, at bevisbyrden må påhvile den anden part: Albrechtsen finder ikke Lunds beviser tilstrækkelige til, at han vil opgive ideen om den af de gamle danske konger skabte leding, mens Lund finder det lettest at forestille sig, at 1100-talsdanskerne havde set sig om i Europa efter forbilleder.⁴

Den formentlig yngste bidragsyder, Mette Brønserud Larsen, der ifølge medarbejderlisten endnu er student, påpeger, at dansk historieskrivning traditionelt har udfoldet sig inden for nationalstatslige rammer, og det gælder også middelalderforskningen. For sidstnævnte områdes vedkommende finder hun imidlertid behov for at diskutere, om indholdet passer til rammen, og stiller spørgsmålet, om det er muligt at tale om en dansk national identitet i senmiddelalderen. Metodisk finder hun det betænkeligt at nærme sig fortiden for at begrebsliggøre den på vore præmisser. Man falder let i den fælde at læse sin egen tid ind i fortiden og kommer til resultater, der er hentet i den verden, man aktuelt er omgivet af. Sin egen problemstilling om identiteten konkretiserer hun ved spørgsmålet: »Hvad ville en fæstebonde fra Århusegnen i senmid-

delalderen svare på spørgsmålet om, hvem han var, og hvor han var fra – at han var dansk, jysk, århusiansk, skandinavisk, kristen eller et medlem af den og den slægt? Ville hans herremand svare på samme måde? Ville biskop Jens Iversen?«. Undersøgelsens hovedkilde er, da undersøgelsesperioden er senmiddelalderen, Den danske Rimkrønike, idet forfatteren dog gør den indledende bemærkning, at Danmark tidligt får en fælles historieskrivning i form af »Saxos store værk«.

I øvrigt indlægger Brønserud Larsen sig fortjeneste ved at relatere sin begrebsundersøgelse til en international forskningsdiskussion. Hun tager afsæt i den nærmest biologiske konstatering, at dette drejer sig om organisationsformen for mennesker. Set på baggrund heraf grupperer historieforskningen vedrørende nationer sig omkring to hinanden udelukkende standpunkter. Det ene, primordialismen, betragter nationen som menneskets naturlige organisationsform, hvorfor nationer antages at have eksisteret til alle tider. Den anden, modernismen, betragter nationen som uløseligt forbundet med en første gang i slutningen af 18. århundrede konstrueret form for myte, hvis formål er i massernes navn at legitimere en elites magt.

Det forekommer at være en af den slags diskussioner, der bringer den svenske Norden-specialist Harald Gustafsson til den erkendelse, at ingen synsvinkel kan eller bør være det eneste mulige perspektiv på historien om et land. Gustafsson udgav i 1997 en – også for så vidt angår de eftermiddelalderlige århundreder – anbefalelsesværdig bog om de nordiske rigers fælles historie. I hans i *Historisk Tidsskrift* optrykte debatindlæg fra det danske historikermøde 1998 påpeges med relevans for vort emne som et anerkendt fælles træk, at »vikingaskeppen går ut samtidigt« fra alle tre nuværende nordi-

ske riger, »och med tillbaka kommer missionsbiskoperna«.

Men hvad kom de med? Kongemagten havde, i en eller anden skikkelse, eksisteret hos germanerne, også hos dem, der boede i Norden. Kirken derimod havde ingen forgængere i Danmark. Det er da nærliggende, men ganske vist ikke bydende nødvendigt, at slutte, at det nye i vid udstrækning kom ind med kirken.

Med europæiseringen af problemstillingerne er det blevet påtrængende nødvendigt tillige at stille Ingesmans spørgsmål: Hvad lå der egentlig i denne kristendom for 1000 år siden, hvor det er iøjnefaldende, at den i hele Vest- og Nordeuropa fra det 9. århundrede trængte andre trosformer tilbage og blev grundpille i en ny slags samfund.

Det vil naturligvis være urimeligt at vurdere den faglige situation i et videnskabsfag på grundlag af et trods alt tilfældigt udvalg af tidsskriftbidrag. Her er kun gjort forsøg på at bedømme dagsformen op til et år, hvor faget har besluttet sammen med andre middelalderdyrkere at udstille sig selv for offentligheden. Det kan da forekomme bekymrende, at et unisont kor af aktive forskere melder at opleve et fag i krise. Som krisetegn kunne det også opfattes, at et par af kritikerne er påfaldende mere artikulerende i deres kritik af det bestående end i formuleringen af nyt. Sådan vil det imidlertid være under faglige opbrud. Samtlige her citerede middelalderforskere synes desuden opsat på at bruge kriseoplevelsen til at finde nye veje eller allerede at have fundet sådanne. Diskussionen omkring ledingen bundet i den mulighed, at betegnelser med gammel hævding sproget under spillet om samfundsinstitutioners og sociale gruppers indbyrdes styrke kan komme til at stå for en ændret social virkelighed. Men hvordan og i hvilken udstrækning? Den slags spørgsmål synes man indstillet på at besvare.

De kritiske middelalderhistorikere har da vist nok ikke så meget at have deres desperation i. Snarere står deres artikler for noget mere epokegørende nyt i dansk forskning, end de selv siger, idet de synes i færd med at gennemføre en dansk version af historiefagets generelle vending til det lingvistiske. De synes at have besluttet sig for, at den på mange måder sørgeligt begrænsede lokale middelalderlitteratur trods alt i Saxos færeland er tilstrækkelig til at kunne lægges til grund for deltagelse i et arbejde med middelalderlige begreber og forestillinger.

I den situation forekommer det særligt opmuntrende, at dansk videnskab nu har fremlagt et værk, som kan byde et kvalificeret svar på spørgsmålet om, hvad middelalderens kristendom var.

Takket være en af dansk forsknings store enere er det nemlig nu muligt for ikke-teologer at tilegne sig den europæiske middelalderkirkes teologiske diskurs, tilmed i et historisk perspektiv, der kronologisk rækker ud over middelalderen og i sit sigte er tværvidenskabeligt.

Talen er om videnskabshistorikeren og fysikeren Olaf Pedersen (1920-97), der før sin død afsluttede et livsværk med bogen *Naturerkendelse og Teologi i historisk Belysning* (1996), et værk, som – det skal være denne artikels påstand – bør anses for Aarhus Universitets væsentligste middelalderhistoriske bidrag nogensinde. Værket kan naturligvis så lidt som noget andet stå alene; men det fortjener at betegnes som dansk videnskabs for tiden bedste svar på, hvad det middelalderlige er.

Den, der i middelalderåret vil overbevise sig selv og andre om, at middelalderforskere kan arbejde med noget af almen interesse, kan næppe foretage sig noget bedre end at pålægge sig selv og andre at læse Olaf Pedersen. Det forekommer i hvert fald at være på høje tid,

at faghistorikerne markerer, at de med respekt har bemærket eksistensen af Olaf Pedersens værk, selv om vi kan have vanskeligt ved til fulde at tilegne os det, da de fleste af os i sørgelig grad mangler forudsætninger i fysik, matematik og middelalderlig teologi. Læsere af Olaf Pedersen kommer på ganske hårdt arbejde under læsningen af bogen, der dog, skal det udtrykkeligt siges, udmærker sig ved et særdeles smukt dansk og i det hele taget nyder godt af forfatterens store formidlingstalent.

Den sprænglærde fremstilling rummer synspunkter, som tillige burde skaffe den en central placering i den løbende debat om videnskabens karakter og dens rolle i samfundet. At den ikke for længst har fået det, kan tænkeligt hænge sammen med, at Olaf Pedersens kontroversielle påstand er, at op igennem videnskabernes historie har forholdet mellem den videnskab, der udforsker det guddommelige, teologien, og den videnskab, *science*, der udforsker naturens fænomener, grundlæggende været karakteriseret af samarbejde. Forekommende stridigheder har været af overfladisk karakter og til skade for mange, men sjældent til gavn for nogen.

En hovedgrund til denne overensstemmelse finder Olaf Pedersen allerede i videnskabens herkomst. Den opstod i Hellas, fordi de ioniske filosoffer begyndte at stille spørgsmål ved de traditionelle forestillinger om naturgudernes frihed: Hvis det bliver vinter, fordi solguden er på ferie i Æthiopien, hvordan kan man da være sikker på, at han vil vende hjem i rette tid til, at sæden kan komme i jorden, kornet blive modent til at høstes og samfundet dermed overleve?

De mange græske guder udmærkede sig ifølge mytologien ikke udpræget ved en livsførelse, der i stabilitet tålte sammenligning med årstidernes skiften. Filosofferne famlede sig derfor frem til

at stille det afgørende spørgsmål: Hvad om naturfænomenerne styres ikke af guderne, men af noget, der bor i naturen selv, og som med tvingende nødvendighed fremkalder fænomenerne, hver gang de rette betingelser er til stede?

Resultatet blev en intellektuel revolution, som Olaf Pedersen betragter som den mest afgørende begivenhed i den menneskelige tankes historie. Thi på den ene side har vi her begyndelsen til den videnskabelige naturbeskrivelse, der, som han siger, med tilsyneladende uimodståelig kraft har bredt sig ud over hele kloden. På den anden side har vi i afsættelsen af naturens guddomme tillige starten på en krise for den religiøse verdensforståelse, hvis efterdønninger har virket op igennem historien.

De græske tænkere stod ikke alene med deres fornemmelse af krise omkring den gamle naturreligion. Ved Middelhavets østende var jøderne i Israel nået til en lignende afmytologiseret naturopfattelse. Den jødiske religion, som i noget ændret form i skikkelse af kristendommen blev dominerende i det sene romerrige og i det middelalderlige Europa, skilte sig først og fremmest ud fra middelhavskulturernes øvrige religioner ved at være monoteistisk. Jahve er jødernes eneste gud. I læ af de monoteistiske verdensreligioner kunne der opstå et åndeligt klima, i hvilket en sammenhængende opfattelse af verden gjorde det muligt at udforske den rationelt. Hvis naturen skulle fremtræde som et ordnet og regelbundet kosmos, kunne man ikke have modstridende højere magter. Det fastslog den græske filosof Xenofanes, født omkring 480 f.Kr.⁵ Det var og er til gengæld til i dag det problem, som naturforskere har haft at tumle med: Vil menneskene have sådan et kosmos?

Olaf Pedersen udreder, hvorledes mange ideer rørte sig hos teologerne op igennem den tidlige middelalder. Det

lykkedes allerede i 400-årene bemærkelsesværdig godt for de lærde kirkefædre at integrere græsk filosofi og jødisk/kristen tænkning. Men diskussioner om den slags førtes i samfundenes intellektuelle overklasse. For de store masser var naturreligionerne ingenlunde døde. Den monoteistiske kristendom og naturforskningen stod til stadighed over for folkelige forestillinger om de gamle guder. Om videnskabernes forhold til disse forestillinger anvender Olaf Pedersen gentagende betegnelsen kamp. Troen på andre guddomme forblev op igennem middelalderen et problem. Det blev til en lang strid mellem de lærdes ønske om en modsigelsesfri verden og anskuelse, der overalt var indgroet i befolkningerne. Men efterhånden som det lykkedes, fremtrådte hele universet som »Guds gode skabning, fra hvilken mennesker ikke havde noget okkult at frygte«. ⁶ Et sådant syn på naturen med Skabelsen i centrum satte sig fra begyndelsen af 1200-årene endegyldigt igennem hos Europas lærde. Det kunne lade sig gøre, fordi den kirkelige diskussion i de nærmest foregående århundreder kulminerede i en skabelsesteologi, hvis forudsætning var kristendommens monoteisme.

Hos den store befolkning, der ikke kunne læse, stod det imidlertid anderledes til. Og den tidlige middelalders mange århundreder blev da, skriver Olaf Pedersen, »ikke nogen videnskabelig glansperiode i kristenheden, for her var man optaget af andre ting. Europa skulle evangeliseres. Og troen kunne kun udvides under en stadig kamp mod den gamle naturopfattelse, hvis mytologi og overtro stod som forhindringer for den frigørelse fra alle okkulte magter, som missionærerne forkyndte«. En af vanskelighederne var, at kirkens sprog, latinen, ikke forstodes af lægfolk, i mange tilfælde, især i nyomvendte lande, heller ikke ordentligt af præsterne. Derfor skred

man fra Karl den Stores tid omkring 800 til at holde prædikener på folkesprogene. Et kapitularium fra denne tid indskærper, at bisperne bør påse, at »Guds folk ikke praktiserer hedenskab, men at de forlader og forkaster alt det velkendte svineri så som profane ofre til de døde, men også troldmænd, spåmænd og amuletter... eller det offer af hostier, som tåbelige mennesker udfører uden for kirkerne efter hedenske riter i de hellige martyrs og bekenderes navne«. Det pålagdes præsterne at prædike mod disse forestillinger, men tilsyneladende uden virkning. ⁷

I 12. århundrede var imidlertid teologiens udvikling så fremskreden, at det er rimeligt at tale om en renaissance for videnskaben. Kirkens tro havde gennem tusinde år vist sig overlegen, fordi den modsat sine konkurrenter gav plads til en omverdensforklaring, der var undtagelsesfri og overalt gældende, og som satte mennesket i stand til at begribe og bruge sin omverden.

Olaf Pedersens særlige fortjeneste er ikke mindst hans blik for den indre spændingstilstand, der til stadighed hæmmede den kristne videnskabs vækst. I 1200-årene dukkede således astrologien op igen som, hvad Olaf Pedersen betegner som en pseudovidenskab.

Danske middelalderentusiaster ytrer sig undertiden, som om denne indre spænding ikke fandtes i den danske kirke. Det forekommer en dristig slutning. Dens eneste grundlag er den totale mangel på kilder, der kan oplyse spørgsmålet om den brede befolknings forestillinger mellem 1000- og 1200-tallets Danmark. Kildernes tavshed er altid en problematisk kildetype, og egentlige nedslag af den ulærde befolknings tro har vi ikke. Og dog!

Lige før 1200 indtraf i den danske kirkeprovins en litterær blomstringstid. Dansk højmiddelalders tre største skribenter var i 1190'erne aktive på samme

tid på hver sit felt. Abbed Vilhelm fra Æbelholt, ærkebiskop Anders Sunesen og Saxo Grammaticus⁸ var alt andet end menigmænd; men vi vil dog ikke lade det uforsøgt i deres tekster at søge dels anvendelig omtale af folkelige forestillinger, dels udsagn, ved hvis hjælp vi kan drage slutninger om forfatternes egne standpunkter.

De tre forfattere, der alle skrev deres værker på latin, var særdeles forskellige. Abbed Vilhelm var franskmand og så det som sin opgave at lære det underlige folk, han var rejst op til efter invitation fra deres ærkebisp, sand kristelig livsførelse. På dette område lod de meget tilbage at ønske. De drak sig fulde til måltiderne, men alvorligst var det fat med deres måde at praktisere ægteskabet på. Abbed Vilhelms efterladte værk består af et stort antal breve, som han har udfærdiget og villet gemme som mønstereksempler på korrekte diplomer. Emne for brevene er frem for alt kirkeretslige anvisninger vedrørende ægteskabsproblemer. Vilhelm støtter sig til en lignende samling udarbejdet af pavekirkenes samtidige ekspert i sådanne spørgsmål, Petrus Lombardus.

I Vilhelms tekster spiller magiske forestillinger ingen rolle. Han kan næppe bidrage til karakteristikken af danske lægfolks kristendom omkring 1200 med mere end den almene anskuelse, at disse danskere har langt igen, inden de lever op til adfærdskravene til sande kristne. At han støttede sig til Petrus Lombardus, var udtryk for, at han var orienteret up to date om kirkerettens problemstillinger.

Det samme var i ikke mindre grad ærkebiskop Anders Sunesen. Han synes at stå bag nedfældelsen af Skånske lov på skånsk og for udarbejdelsen af en latinsk parafrase af loven, som kommenterer den med henblik på at gøre den forståelig for internationale kirkejurister. Og så skrev han et stort digt, *Hexa-*

ëmeron, om, hvorledes Gud skabte verden på seks dage. Netop tanken om verden som gudsskabt stod i centrum af den teologiske debat i Europa først i 1200-tallet. Ingen udtrykte det ifølge Olaf Pedersen klarere end Frans af Assisi (1182-1226), i en hymne til solen, som tillige er en hymne til skaberen. Hos Europas lærde havde mytologien mistet sin fascinationsevne.

Den skabelsestænkning, der ligger i selve titlen på Anders Sunesens værk, og som er et bærende element i hans tekst, var ikke i kirkelig målestok synderligt original; den lærde ærkebisp bakker som sine internationale forbilleder med den i grunden uløselige opgave at forlige læren om Treenigheden med monoteismen, og en hvas kritik rettes mod astrologien. Værket må ses som et af mange litterære nedslag af tidens teologiske tænkning,⁹ og det er just vor pointe. Den europæiske teologiske debat var til stede i den danske kirkeprovinns, repræsenteret ved selve dens øverste leder.

Det bør ikke forties, at Olaf Pedersens fremstilling af kampen mellem videnskab og magi er et partsindlæg til fordel for den videnskabelige part, og at kampen for en tilstrækkelig visionær opfattelse af videnskabens betydning i samfundet for Olaf Pedersen rakte ud over middelalderen, ja næppe var afsluttet endnu.

For Olaf Pedersen var kirkens og videnskabernes imødekommende samtale med hinanden historien om en succes. Højdepunktet af det vellykkede samarbejde udgøres for ham af astronomernes ændring af verdensbilledet i 15-1600-årene. Det største format tillægges Johannes Kepler, der efter at have præsteret sine epokegørende målinger kunne skrive, at »Eftersom vi astronomer er den højeste Guds præster med hensyn til Naturens Bog, sømmer det sig for os, at vi ikke sigter mod vor egen ånds ære,

men på Guds ære frem for alt andet«. ¹⁰ Keplers indsats blev epokegørende, fordi han brød med det aristoteliske princip om i naturforskningen at søge efter tingenes årsager; han vidste selv, at han havde opstillet sine tre love om planetbevægelser uden at kende disse bevægelser årsag. For hans ydmyge selvforståelse var det nok at have indset, at disse sammenhænge i naturen eksisterede og kunne beskrives matematisk.

Forfaldt *science* og teologi derimod til opslidende indbyrdes kampe, var risikoen hele tiden til stede for, at resultatet blev på den ene side en bornert, fordomsfuld religion og på den anden side en arrogant videnskab, der nærede perspektivløs tillid til rækkevidden af egne resultater. Skræmmebilledet er det 19. århundredes strid om udviklingslæren, der på en ufrugtbar måde gravede grøfter mellem en reaktionær kirke og en selvbevidst naturvidenskab. Kombattanterne i denne strid hører for Olaf Pedersen til de fornuftsbaseerede videnskabers fjender, blandt hvilke førstepladsen i middelalderen ubetinget indehaves af de mytologiske forestillinger om mange guder med tilknyttede magiske ritualer.

Det bedste håb om at danne sig forestillinger om ikke-lærde danskeres forestillinger om kræfterne i naturen må knyttes til Saxo Grammaticus. Modsat sine samtidige skribenter, Vilhelm af Æbelholt og Anders Sunesen, beretter han flere gange om ikke-gejstlige personer, der forholder sig til sådanne ting. Vi løber imidlertid da ind i den vanskelighed, at der fortrinsvis er tale om hændelser i tiden før kristendommens indførelse. Tilbage bliver den mulighed at læse Saxo som levn af sig selv, at prøve ud af hans tekst at lokke forestillinger om verdensbilledet hos en intellektuelt skolet dansker omkring år 1200.

Danske historikeres held var stort, at Olaf Pedersen lige nåede på vort modersmål at lægge sit arbejdes resultater

frem for os. Hans værk fortjener ved siden af Saxo at tages i brug som en af vejene til en middelalderrelevant terminologi i historieforskningen og som grundlag for sammenligninger.

Læst i lyset af mere udviklingsoptimistiske videnskabshistorikere fremstår Olaf Pedersen som en nøgtern tænder. Budskabet i hans nydeligt indpakkede dundertale til vor tids *science* og teologi synes at være en påmindelse om ikke at tænke for snævert og indbilde sig, at man har magten over Guds skaberværk. Det var for ham hovmod at tro, at videnskaben havde vundet, og at videnskabsudøvere risikofrit kunne håne også fornuftssiden af det religiøse.

Thi det forholder sig næppe sådan, at fascinationen af det irrationelle og ikke-konsekvente er et overstået kulturelt stadium. Magien er ikke så langt borte; og Olaf Pedersens partsindlæg må opfattes som aktuel polemik med relevans også i høj grad for nutidens videnskab. For Olaf Pedersen herskede der ingen tvivl: Videnskabens formål er rationel erkendelse, hvad enten man studerer fysik eller til eksempel middelalderens historie.

De middelalderhistorikere, vi har mødt som forfattere til tidsskriftartikler udkommet i 1998, måtte forstås sådan, at de efterlyser et – med rationelle metoder tilvejebragt – møde med det ægte middelalderlige, og de fandt tydeligvis ikke, at det er, hvad den danske fagtradition tilbyder i dag. Kurt Villads Jensens kritik må vist nok forstås som en indsigelse mod en historieopfattelse, der holdes så fast sammen af det nationale, at Danmarkshistorien er en fast størrelse, der så at sige fra sin begyndelse foreligger som et udkast, der blot skal realiseres til det slutresultat, vi alle kender.

At skrive uden at lade sig præge af den nuværende tingenes tilstand, er ganske vanskeligt, fordi den skrivende ved,

hvordan det indtil nu er endt. Slutresultatet bliver nemt til udviklingens formål, beskrevet og formuleret, som Mette Brønserud Larsen påpeger, i vor tids vendinger. Forfatterne synes da alle at være opsat på at trænge ind i middelalderens egne forestillinger, som de gør sig håb om at nå gennem sproglige udtryk for dem; og de synes yderligere at bekende sig til en åben historie, som ikke er teleologisk, det vil sige formålsbestemt af nogen eller noget.

Det indebærer, at de sætter sig et ambitiøst og udfordrende mål. Udfordringen, men også store muligheder, knytter sig til den kendsgerning, at historiefaget har udviklet sig siden den klassiske kildekritiks dage og blandt andet udvidet fagets teoretiske spændvidde. Det er næppe længere indlysende, at menneskelige handlinger udløses af rationelle tanker; derfor er det heller ikke gjort med at gentænke middelaldermenneskers tanker, der efterfølgende kan analyseres som motiver og hensigter. Individuelle intentioner får, selv om de kendes, ofte andre resultater end af individerne tilsigtet, f.eks. ved at udløse økonomiske kriser. En ny kulturhistorie interesserer sig for, at menneskelig adfærd foruden af rationelt gennemtænkte hensigter kan udløses af fænomener på andre niveauer som ideologier, der skaber falsk bevidsthed, eller af førbevidste mentaliteter og instinkter.

Det bliver da ingenlunde let at gennemføre bestræbelserne på at frilægge middelalderlige forestillinger uden at forurene dem med nutidstænkning. At rykke den altid mobile grænse mellem nutid og fortidens efterladenskaber kan heldigvis også være givende.¹¹ Men vi tør nok tage artiklerne fra 1998 som udtryk for, at danske middelalderhistorikere har foretaget deres egen »linguistic turn« og for øjeblikket studerer sprogbrugen i dokumenter og hos Saxo m.fl. i håb om resultater, der er indsatsen værd.

Saxos værk er vor middelalders sproglige og litterære klenodie, men vanskeligt at levningstolke, blandt andet fordi vi ved så lidt om dets sigte og næsten intet om forfatteren. Det forekommer dog en forsvarlig betragtning, at Saxo i hvert fald var historiker og tilmed omgikkes karakteristiske historiske problemer på særdeles professionel måde.

Forholdsvis centralt står i enhver historikers tankeverden hans forestillinger om historiske sammenhænge. Vi vil her som et første forsøg prøve under inddragelse af Olaf Pedersen at profilere et par forestillinger i Saxos univers skarpere, end det hidtil har været sædvanligt. Fremgangsmåden vil være at se på et tilfælde, hvor sammenhængen *ikke* vil lykkes for Saxo.

Danske middelalderhistorikeres ældste fagfælle¹² havde det øjensynlig ikke altid lige let under arbejdet med *Gesta Danorum*. Således synes en påtungen hensyntagen til bevillingsgiveren at ligge bag fremstillingen i hans 11. bog. Her beretter han om kong Sven Estridsen, at denne udkæmpede to af vikingetidens søslag, der typisk foregik i de større vandløbs munding, med sin barske norske rival Harald Hårderåde. De mødtes først i Djursåen med det resultat, at størstedelen af Svens mænd blev dræbt eller druknede. Anden gang sejlede de deres flåder ind i Nisåen i Halland. Her gik det ikke Sven bedre, skønt danskerne havde fundet på at lægge skibene side om side og binde dem til hinanden. »Således mente de at burde styrke deres mandskabs svaghed ved at tvinge dem til at holde sammen«, skriver Saxo, som derpå tilføjer, »her må vi med berømmelse omtale en af Skjalm Hvides rorkarle ved navn Aslak formedelst hans overmåde store tapperhed«. Derpå følger en hel side om denne Aslaks indsats. Han kæmpede ene mand med en sådan vildskab mod nordmæn-

dene, der var i flertal, kun bevæbnet med en trækølle, at hverken nordmændene eller danskerne ville have troet det, hvis de ikke havde set det med deres egne øjne, og »magede det så, at lykken [på latin: *fortuna*] ikke hældede mere til den ene side end til den anden«. Da det blev mørkt, havde han slået alle fjender på skibet ihjel eller stødt dem over bord. Det samlede slag er derfor uafgjort, og kampen må udsættes til næste dag, hvor danskerne taber lige så katastrofalt som i Djursåen. »Denne be-drift ville have været utrolig«, kommenterer Saxo,« hvis ikke Absalon selv havde fortalt den«.

Jo vist. Saxo skrev i ærkebisp Absalons tjeneste og havde næppe andet valg end at medtage historien om krigshelten Aslak, der havde tjent arbejdsgiverens farfar Skjalm Hvide. Men bemærkningen er en noget demonstrativ kildehenvisning og historien indplaceres overhovedet ikke i sammenhængen. Saxo er i gang med at udrede kongens fortsat svigtende krigslykke, og den tråd tager han op igen, da Aslakhistorien er fyret af. Det lyder, som om Absalon er kommet stikkende med noget fra familiearkivet – måske oven i købet på vers – og har forlangt det taget med. Og Saxo tager det med, som det er, indholdsmæssigt distraherende og stilistisk afvigende fra sammenhængen. Det ligner en demonstration.

Et noget mere kompliceret attack på værkets linje har Saxo, aner man i hans tekst, fået at slås med, da han ca. 150 år efter hændelserne skrev om 1040'erne. Det var ikke, fordi han manglede kilde-materiale; for hvad har man sin fantasi til? Tværtimod må problemet have været, at indholdet af det materiale, han lå inde med, forekom ødelæggende for hans værks helhed. Det er den nærliggende tolkning af Saxos højst ejendommelige fremstilling om den konge, som han, øjensynlig yderst modstræbende,

må lade optræde i teksten under betegnelsen Magnus den Gode.

Saxo har to meget særprægede historier at berette om denne nordmand, der uden at høre til de danske kongers slægt blev dansk konge. Den første giver en forklaring på, at Magnus, selv om han i forvejen var konge i Norge og ifølge norske kilder havde gjort sig bemærket i danske farvande som en blodtørstig viking, blev en afholdt konge over danskerne. Han var, fortæller Saxo, godt i gang med at jage sin danske rival Sven Estridsen ud af riget, idet han havde vundet både et søslag og et landslag i Jylland, da han fik besked om, at en stor hær af vendere var faldet ind i Jylland. Denne nyhed bragte Magnus i tvivl, om han skulle fortsætte sin jagt på rivalen Sven, eller om han skulle sætte rigets interesser over sine egne. Han valgte at gå mod venderne først, skønt han var af fremmed herkomst; »og uagtet, at kronen endnu ikke sad fast på hans hoved, vovede han sig i fare for det rige, som det endnu ingenlunde var vist, han ville komme til at herske over.« »Om natten, førend slaget stod, havde han«, oplyser Saxo, »i drømme et syn, der gav ham sikkert varsel om, hvorledes det ville gå. Mens han lå og sov, åbenbarede der sig nemlig en skikkelse for ham og forjættede ham sejr over fjenden, og som vidnesbyrd om, at han virkelig skulle sejre, sagde den, skulle han dræbe en ørn. Da han om morgenen vågnede, fortalte han, hvad han havde drømt, hvorover alle undrede sig såre. Det gik, som drømmen havde varslet, thi da hæren rykkede frem, så han ørnen, der var blevet vist ham i drømme sidde tæt ved, hvorpå han sporede sin hest og trængte hen til den og skyndte sig således med at gennembore den med sit spyd, at den ikke fik tid til at flyve bort. Denne sælsomme tildragelse fyldte dem, der så den, med håb om sejr; hæren greb strax varslet og tydede ørnens død som en

sikker forjættelse om fjendernes nederlag; thi da de så, at det gik, som drømmen havde varslet, tilegnede alle sig lod og del i det gunstige varsel, der var givet kongen om, at lykken [*fortuna*] ville være med ham, og var alle lige hurtige til, at anse det for en given sag, at de ville sejre. Deres tro på varslet gjorde dem så modige, at de uden at ænse nogen fare kappedes om at styrte sig ind i kampen, som om de allerede havde sejren i hænde«. Slaget fik da det udfald, som drømmen havde varslet, og undersåtterne begyndte at kalde kongen ved tilnavnet »den Gode.«

Venderne blev slået fuldstændig, og Magnus genoptog i de følgende år jagen på Sven Estridsen. Mens »denne lykkelige sejr« vandt almuens for Magnus, fik det held, der fulgte ham, rivalens støtter til at falde fra, og Svens sag syntes til sidst så håbløs, at han besluttede at drage til Sverige, hvorfra han stammede på fædrene side. Han nåede dog ikke så langt.

Magnus fulgte efter ham, og under forfølgelsen udspillede den anden mærkværdige historie: Da Magnus passerede byen Alsted, »blev hans hest sky for en hare, der kom løbende imod den, og kongen styrtede over mod en stub med skarpe kanter og slog sig ihjel. Hans lig blev ført til Norge og bisat i kongernes gravsted i Trondhjem«.

Saxo synes, da han skriver om dette, at være mildest talt vrissen. Alt er galt: Han skrev ifølge sin egen fortale, for at andre nationer ikke skulle kunne sige, »at vi danske fra Arilds tid havde ladet vore berømmelige bedrifter gå i glemme i stedet for at optegne dem«. Men intet af det, danerne foretager sig i Saxos fremstilling om Magnus den Gode, er bedrifter. Det meste er direkte vanærende: 1) Den norske konge lægger Danmark under sig, skønt der siden Harald Blåtand var tradition for det modsatte, at nordmændene hørte under

danekongen. Magnus har efter Saxos opfattelse benyttet sig af, at forgængerens på den danske trone, Hardeknud, var lidt dum. Så efter Knud den Stores død i 1035 overtalte den drevne Magnus Hardeknud til en aftale om, at den længstlevende af de to konger skulle arve den andens rige. Så stærk vægt lagde nemlig Hardeknud på, »at Danmark og Norge stod under ét og samme herredømme, at han foretrak, at det ene blev underlagt det andet, frem for at de begge skulle have hvert sin styrelse, og hellere ville, at fremmede skulle herske over hans fædreland, end at dette skulle styre sig selv uden at have de fremmede med.« »Denne overenskomst var selvfølgelig«, slutter Saxo sin beretning, »så meget tåbeligere, som det kom til at bero på et lykketræf [*fortuna*], hvilket af de to riger der skulle opnå et anseligt herredømme og hvilket der skulle have forsmædelige trællekår.« På den måde bliver fænomenet *fortuna* bestemmende for historiens gang; og det er ikke, hvad *Gesta Danorum* hidtil har handlet om. Hardeknud er en konge uden æresbegreber, og en sådan er ikke Saxos kop the.¹³ 2) Den danske kongeslægt, ryggraden i Saxos værk, er sat fra styret, og 3) danskerne gider ikke optræde som heltefolk i den anledning. De går på kompromis og vil hellere holde en indgået aftale. Det begrundes med deres fromhed under den nylig indførte kristendom; men den fromhed er 4) kun overfladisk og forlængst gået tabt igen. Kong Magnus havde vundet sit livs afgørende sejr på Lyrskov hede; men han handler 5) vanærende for en konge ved at praktisere magi til trods for, at kristendommen er indført.

Saxo synes oftest at opfatte kristendommen, »religionen«, som han betegner den, som et sæt regler for passende opførsel; og slagtning af fjerkræ i den hensigt at vinde feltslag er ikke passende for kristne. Det havde Saxo slået fast

allerede i et tidligere afsnit om kong Olav Trygvason, der hånes, fordi han var »så opsat på at tage varsler af fuglenes skrig og anden tegnuldæggelse, at han, som vel havde modtaget den hellige dåb, men kun i ringe grad havde til egnet sig den sande gudsdyrkelses begyndelsesgrunde, ikke ved noget forbillede på fromhed eller nogen lærdom og formaning var til at afholde fra at rette sig efter spåmændenes forskrifter og udforske fremtiden ved hjælp af dem, der gav agt på fuglene. Han var derfor blottet for virkelig fromhed og havde kun fået skyggen af den og gjorde selv det skin af kristendom, han havde påtaget sig, til intet ved sin falske overtro«.

Faktisk er Saxo også irriteret over den nye guds passivitet over for kong Magnus' genoplivelse af fugletøjeriet, og over, at 6) den irriterende nordmand bliver populær, selv om han blot havde været heldig. Saxo bliver nødt til at berette, »at således gav alle ham enstemmig tilnavnet den Gode, og således opnåede han ved lykkens [*fortunae*] gunst, hvad der plejer at blive andre til del for deres dyder«. Det er ikke hædrende og ender med, at kongen bliver begravet i Trondhjem og ikke i Roskilde.

Allermest vanærende er nemlig efter Saxos fremstilling kong Magnus' døds-måde. Til sammenligning kan nævnes, at omtrent samtidig rejstes ved indfaldsgaden vestfra til fæstningsbyen Århus en sten med indskriften »Gunulf og Øgot og Aslak og Rolf rejste denne sten efter deres fælle Ful. Han fandt døden, da konger kæmpede«. Modsat vikingen Ful fandt, ifølge Saxo, Magnus unægtelig ikke døden, da konger kæmpede. Han, der havde været Kattegats behersker med sin flåde og vundet et stort søslag på Århusbugten, så den ifølge hans egne skjælde farvedes rød af blod, døde, da han ikke ikke kunne styre sin hest, og da han mødte en hare. Det var ikke noget at skrive på sten om; men

Saxo kan sit håndværk. Ved at understrege, at Magnus' lig blev ført til Trondhjem, får han gjort endeligt op med den misforståelse, at han skulle være dansk. Skammen må komme over nordmændene.

Store forfattere har ofte ydet deres bedste ved at sætte meningstab og kaos i ord. Og Saxo fandt noget, han kunne bruge sine informationer om kong Magnus til. Hans fremstilling af meningsløshedens regime under Magnus er et litterært mesterstykke, et modbillede af hans idealland. Som total katastrofe må det forstås, at den gamle kongeslægt mister tronen. Den havde været den røde tråd gennem Saxos værk, siden han indledte 1. bog med ordene »Dan og Angel, Humbles sønner, fra hvem de danske har deres oprindelse, var vort folks grundlæggere«, og fortsatte med at oplyse, at »fra Dan nedstammer efter de gamles vidnesbyrd vor kongeslægt, som fra denne ypperlige begyndelse har siddet på Danmarks trone lige til vore dage«.

Det lykkes Saxo efter skildringen af denne elendighed at afrunde sin 10. bog med historien om Magnus den Godes bizarre ridetur som meningsløshedens kulmination og at åbne nye perspektiver i den 11. bog, hvor en konge, der i det mindste på mødrene side hører til kongeslægten, tager over. Som god historiker gjorde Saxo en dyd af nødvendigheden og brugte den situation, kilderne havde sat ham i. Man kan, for at blive i billedtalen, sige, at han tilmed pressede ulykkesthistorien for alt, hvad den kunne give. Haren, der havde skabt kongeskiftet, løb sin vej. Og kong Magnus døde. Men hvad blev der mon af hesten? Den var for alvor kommet i historikerhænder. Først anvendte Saxo den til at give sin øjeblikshistorie dramatisk kolorit; men derpå almengjorde han den til en struktur! Han er i de følgende afsnit stærkt optaget af hestes tiltagende mili-

tære betydning: rytterhære bliver ifølge Saxo en ny tids afgørende militære teknologi. I kong Niels' første år førte man, skriver han, under stort besvær en dansk rytterhær om ad Slesvig for at få den til vendernes land.

Denne nye militære fremgangsmåde er imidlertid så betydningsfuld, at den kommer til at afgøre det skæbnessvangre slag ved Fodevig i 1134. Bare lyden af modpartens frembuldrende heste satte skræk i kong Niels' folk. Kort derefter, oplyser Saxo, foretager sejrherren fra Fodevig, Erik Emune, et togt mod venderne på Rügen, og »for at kunne føre krigen så meget des kraftigere, lod han, hvad ingen havde gjort før, heste føre ombord på de danske skibe, fire på hvert, hvilken skik siden flittig er blevet fulgt...«.

Saxo har dog yderligere et par tilføjelser til »reportagen« fra 1134. Ved Fodevig blev, siger han, Niels og Magnus' hær slået, ikke i kamp, men af skæbnen (på latin: *fortuna*). Afsluttende tilføjer han: »For resten tror nu jeg, at denne sejr kun i ringe grad skyldtes menneskelige kræfter, men at det var Gud som hævnede den fromme Knuds død.« Saxos besvær med begrebsapparatet synes overstået. Nu kan han igen løse sin opgave og legitimere det sidende regime, Knud Lavards efterkommere, historisk.

1040'erne synes imidlertid at have været en udfordring for Saxo. Den nye konge Sven Estridsen udsætter i det mindste ikke danskerne for den tort at være nogens skatskyldige undersåtter. Herom skriver Saxo som indledning til sin 11. bog, at »forholdene i Danmark efter Magnus' død var meget usikre og udsatte for tilfældets omskiftelser. Thi Svend, som mere var kommet til magten ved et lykketraf end i kraft af sin dygtighed, var ikke mand for at bringe danerigets lykke [*fortunam*] på fode igen«. Det må forstås på baggrund af, at

10. bog lige er afsluttet med denne karakteristik af den nye konge: »Således hjalp Himlen i sin miskundhed Svend, som hidtil havde haft så krank en lykke [*fortunam*], og som al menneskelig hjælp svigtede, og viste ham den velgerning at skænke ham riget, som lykvens [*fortunae*] ugunst havde frataget ham«. Lige forud havde Saxo om den levende Magnus skrevet, at han uden egen indsats ved *fortunas* gunst opnåede den yndest hos folket, som andre fik for deres dyder. Det er det samme folk, der før slaget på Lyrskov hede af kongens drøm om en ørn, der skal miste hovedet, lader sig overbevise om, at *fortuna* den dag vil være på danskernes side. Og nogle år før havde Hardeknud demonstreret sin mangel på begavelse ved at acceptere en tronfølgeordning, der gav *fortuna* indflydelse. Det er tydeligvis Saxo magtpåliggende at forklare, hvor frygtelig dum Hardeknuds handling er. Han griber da til et begreb, nemlig forestillingen om skæbnen eller lykken, på latin *fortuna*. Hardeknuds fejl synes at være, at han ikke frygter dette fænomen, der i hans tilfælde må stå for det vilkårlige og totalt uberegnelige. *Fortuna* er noget, man bør frygte og prøve at undgå. Det må opfattes som det centrale i Saxos forestilling om fænomenet. Vi har hørt, at Saxo senere udtrykker sig sådan, at udfaldet af Fodevigslaget skyldtes *fortuna*. I en sådan sammenhæng synes det latinske femininumord på vej til at omtales som et levende væsen af hunkøn, en personifikation af den ubegrænsede tilfældighed.

Vi har i det foregående hørt om den græske filosof Xenophanes, der formulerede tre krav til en forestilling om en evt. gud: denne skulle være én og kun én, være uden antropomorfe træk og forbundet med det moralsk gode,¹⁴ men Olaf Pedersen tilføjede, at et sådant kosmos vakte menneskers uvilje.

Fortuna kan vi opfatte som en meta-

for oplevelsen af den totale tilfældighed. Et første skridt i retning af at nedlægge uhyret kan ofte tages ved at give den totale meningsløshed et navn. Så får man for en antropologisk betragtning allerede lidt styr på den. Sådan kan det forklares, at glosen *fortuna* forekommer så mange gange på ganske få sider hos Saxo. Har fænomenet først fået navn, er der ikke langt til at menneskeliggøre det, og mennesker kan man tale til. Romerne gjorde *Fortuna* til en kvindelig guddom. I 1500-tallet omtalte florentineren Niccolò Macchiavelli på lignende måde *Fortuna* som uberegnelig, men mente dog, at da *Fortuna* er hunkøn, »er hun altid de unges ven, da disse er mere heftige og befaler over hende med større dristighed«. Om galanteri var der ikke tale fra hans side, thi han mente tillige, at *Fortuna* var at ligne med en kvinde, »der hvis hun skal bevinges, må have hug og slag.« Saxo udtrykte sig ikke så voldeligt; men antropomorfismen i hans personliggørelse af *Fortunas* væsen forekommer ellers fuldt ud så subtil som Macchiavellis i det verdensberømte kapitel 25 af *Il principe*. Og så er Saxo altså tre hundrede år ældre.

Den danske historiker Poul Bagge var midt i det 20. århundrede inde på, at tilfældigheden af hans fagfæller afskyedes som et uhyre, der ødelægger deres metiér, men som de tillige fascineres af og bestandig må bekæmpe ved at bortforklare forekommende tilfælde af den som produkter af langtidstenser.¹⁵

I den filosofiske verden, som det er lykkedes Olaf Pedersen at trænge ind i, sker ting i naturen, fordi en undtagelsesfri regel kræver det. Saxos *fortuna* står for det stik modsatte. Ligesom guderne i den gamle tros polyteistiske verden kan hun påvirkes til at fravige naturens og historiens regler til gunst for eller til skade for enkeltpersoner. Dermed afdækkes på dette punkt en fundamental

forskel på Saxos forestillingsverden og Anders Sunesens kirkelige verdensopfattelse.

Det er imidlertid nogenlunde enkelt at fastslå, at *fortuna*-forestillingen også afviger fra Saxos egne forestillinger om kristendom, der atter ligger fjernt fra Anders Sunesens skolede teologi. Saxos gudsforhold er yderst pragmatisk. Det er nok rigtigt med Inge Skovgaard-Petersen at antage, at Guds kirkes tro har bidraget til Saxos værk med et historiesyn og en disposition efter de helt lange linjer.¹⁶ Men når det kommer til mennesker af kød og blod, synes Saxo snarere, som den klassiske filolog Franz Blatt bemærker i indledningen til sin imponerende Saxoordbog, præget af en vis antiklerikalisme, selv om et middelalderligt menneske ikke har kunnet undrage sig den kristne verdens indflydelse. I Saxos tilfælde gælder det i udtalt grad, at det sete afhænger af øjnene, der ser!

Saxos Gud er også lidt af en kræmmer, men en velstående kræmmer, der, som det udtrykkes i en tankegang, som Saxo tillægger den jyske biskop Odinkar, »gengælder fromme gaver med varige goder«. Derudover sørger Saxos Gud som i tilfældet Fodevig for, at drab ikke lades uhævnede. Om nødvendigt, som det var tilfældet, da Sven Tveskæg faldt fra troen og gjorde oprør mod sin gamle far Harald Blåtand, »hidser Herren Sverige til fjendskab imod Danmark«. Det var svenskekongen Erik med på, fordi Sven »for det meste kun havde en krank lykke [*fortunam*]«, mens han selv »bestandig i højeste grad havde haft lykken [*fortunam*] med sig«. Sven Tveskæg klarede sig da også så dårligt, at han måtte sejle til Skotland, hvor han blev venligt modtaget af de vilde barbarer. »Så ustadig og foranderlig plejer lykken [*fortuna*] gjerne at være,« tilføjer Saxo, »at mennesket undertiden, når han er gået glip af, hvad

han håbede, lettere opnår, hvad han ikke håbede«. Da Sven selv skønnede, at hans to forsyndelser, nemlig fadermord og helligbrøde, var blevet straffet med to tilsvarende hårde straffe, fangenskab og landflygtighed, tog han imod dåbens sakramente. »Gud var da heller ikke sen, til at lade sig formilde« og »beredte ham strax vej tilbage til riget«, idet kong Erik af Sverige meget belejligt døde. Den Gud er det let at blive klog på. Han sørger for, at tingene får det for hans tilhængere rigtige udfald. Men somme tider, som under Magnus den Gode, går det anderledes. I afgørende situationer afhænger udfaldet da af tilfældigheder. Så taler Saxo om *fortuna*, som fjolset Hardekud overlod afgørelserne til. Saxo er tydeligvis optaget af *fortuna* og frygter hendes magt, fordi den er uden for regler. I nogle tilfælde som Sven Estridsens tronbestigelse og afgørelsen ved Fodevig prøver Saxo at tilskrive både Gud og *fortuna* resultatet. Det mislykkes: De to er totalt forskellige.

Gud er pålidelig på lignende vis som en god vikingeanfører: Han følger sine egne interesser, men tager samtidig hånd om sine egne folk. *Fortuna* derimod er uberegnelig. Snarest er hun det sproglige udtryk for noget, der altid havde indgivet folk frygt, en frygt, som selv hos de tænksume var indlejret i et bevidsthedslag så dybt, at det forblev en realitet også under »religionen«. Poul Bagge havde nok ret i, at historikere frem for nogen er utilpasse ved det, hun står for. For historikeren Saxo er hun mindst lige så mægtig som den nye Gud. Som han skildrer hende i sin 10. og 11. bog er hun reelt en gudinde. Han er simpelthen ikke monoteist.

De historikere, vi til indledning citerede, efterlyste en terminologi fra middelalderen, hvis vi skal tale sandt om middelalderen. I det foregående har vi troet at finde ægte middelalderlige forestillin-

ger i Anders Sunesens værk og i Saxos værk. De synes begge at leve op til ægt-hedskravet, men viste sig uforligelige: Den danske kirkes leder og rigets førende historiske skribent havde, når det kom til stykket, næppe overensstemmende forestillinger om verdens sammenhæng.

Saxos *fortuna*-forestilling er en flot poetisk metafor. At lodde dybden i den kan være svært; vi må ty til nutidssprog for at gøre begribeligt, hvad vi tror, det drejer sig om. Vi kan evt. kalde problemet antropologisk vel vidende, at det ikke bliver løst af den grund. Men stiller vi det over for den filosofi om naturen, som mere end tusinde års videnskab havde skabt, og som Olaf Pedersen har bragt til udtryk, afdækkes en afgrundsdyb forskel: Forestillingen om skæbnens magt må høre til i et miljø, som endnu ikke har gennemløbet den intellektuelle revolution, som Olaf Pedersen betragter som den afgørende hændelse i den menneskelige tanks historie. *Fortuna*-begrebet hører til i en verden, hvor naturens guddomme endnu ikke er sat fra magten. Men selv Saxo, der så ned på analogier af det menige folk og på bisper, der som den norskfødte Svend i Roskilde kludrede i latinen, havde brug for to guder. De ulærde, der troede på blandt andet fuglevarslere og således besjælede naturen, nok for endnu flere.

Middelalderkirkens monoteistisk baserede verdenssyn er interessant at studere; men det var næppe middelalderdanskernes syn på verden. Folk kunne endnu omkring 1200 ikke nøjes med én gud. Det er konklusionen af vor tolkning af *fortuna*-begrebets funktion som bærende konstruktion i Saxos 10. og 11. bog.

Naturen er ifølge den tænkning, der blev overleveret fra Hellas, orden. Sådan var det ikke med Saxos historie. Historien var for Saxo en uorden, som den enkelte historiker måtte kæmpe med at

omskabe til en slags orden. Som internationalt skolet intellektuel var han sig sit behov bevidst og konstruerede til sit formål sin egen version af den klassiske forestilling om *fortuna* og den nordiske om lykken. Det hjalp ham ikke nok at være i kirkens forstand monoteistisk kristen, når kilderne ikke stemte med hans historieteoretiske model af en ubrydelig række af kong Dans efterkommere. Så kunne han bedre bruge forestillingen om den uberegnelige *fortuna*.

Det hang sammen med, at han tumlede med historiske problemstillinger, der nok er så gamle som faget selv. Bedst som historikerne har fået ordnet deres verden, har hun det med at dukke op. Hun lever af, at ting kan ske, uden at nogen har tilsigtet det. Så kan historikerne ikke gøre det, der sker, til nogens skyld. Så gælder det om at kunne udtrykke sig og anskueliggøre den ikke-sammenhæng, der er i tingene. Sådan som Saxo magtede det med hændelserne i 1047, da der kom et resultat ud af det hele, som ingen tilsigtede:

Norge og Danmark ophørte med at have fælles konge, og sådan forblev det i de tider, som Saxo nåede at høre om. Saxo fandt på billedet af haren, der ikke havde villet noget, i hvert fald ikke vælte hverken heste eller konger. Alligevel fik dens adfærd følger i menneskenes verden. Vor første og største middelalderhistoriker viste sit format og satte det fænomen, der stred mod hans medbragte tankesæt, i billede og på begreb.

Saxo løste opgaven. Så kan man spørge sig, om den kriseoplevelse på sit livsværks vegne, som Saxo bringer til udtryk i sin 10. bogs slutning, er andet og mere end koketteri med henblik på at sætte gennembruddet til en genrejst fremstilling i relief. Har han mon ikke hele tiden stølet på, at han magtede at tage udfordringen op?

Og er mon noget lignende tilfældet, når middelalderhistorikere i dag beklager

sig over, at fagets overleverede værktøj i form af et begrebsapparat er anakronistisk og vildledende? Der synes blandt de skribenter, vi mødte i de nyeste tidsskriftnumre, at være udstrakt tilslutning til at arbejde videre og som en god begyndelse at oplede de ægte middelalderlige forestillinger. Derom kan der kun være godt at sige; men den, der med Niels Steensgaards udtryk vil anskue historisk forskning som en dialog mellem nutidens og fortidens verdensopfattelse, kan forfalde til den bekymring, at en og anden forsker i misforstået kildekritisk kyskhed vil undlade at vedgå sit startsted for dialogen i sin egen tid. I bedste fald oplever vi i disse år intet mindre end udviklingen af et nyt værktøj.

Thi uden et eller andet fælles udgangspunkt er næppe nogen forståelse mulig. Således som jeg simpelthen savner en indfaldsvinkel, hvorfra jeg kan forstå Kurt Villads Jensens behandling af Erik Arup. Det er sikkert en mangel ved mig, men jeg forstår slet ikke, hvad han vil have mig til at tænke. Mit problem kunne uden tvivl løses ved en god samtale, hvor parterne lyttede sig frem til forestillinger om Arup, som de er fælles om. Pointen er blot at give et eksempel på, at dialogen om det ukendte må starte i det kendte.

Af samme grund forekommer det ønskværdigt, at den af forskerne udtalte krisefornemmelse er alvorligt ment, thi vi trænger til at diskutere den. Låget synes faktisk røget af middelalderhistoriens syltekrukke for religiøse og nationale problemer, ikke fordi nogle middelalderhistorikere har kludret med kilderne, men fordi levende mennesker ude i virkeligheden har så meget besvær med det religiøse og nationale, at mange gerne vil vide, hvordan, hvornår og hvor fænomenet er opstået. Behovet er at få svar på en anden slags spørgsmål end dem, der gik på, hvordan man kun-

ne legitimere det 19. århundredes stater som tingenes bedste orden. Problemet trænger sig, når der i dag skal skrives danmarkshistorie,¹⁷ især på for middelalderhistorikerne, for det var i deres tid, det meste begyndte. Eller var det senere eller måske før? Også af simple medmenneskelige hensyn vil det da blive nødvendigt, at historikeren forbliver i sin nutid og lærer sig at bruge både nutidens og fortidens begreber og ord til at ordne tilværelsens kaos med.

I så fald kunne der være grund til for den, der vil middelalderforskningen det vel, at udvise overbærenhed med knubbede ord, men også til at advare det fremstormende historikerkavalleri mod at forestille sig, at *Fortuna* vil give dem sejren, blot de taler ilde om de gamle og i øvrigt bruger kilderne fra den sande middelalder. Thi hverken musen eller gudinder kan forventes at ville lære nogen kunsten at flytte sig selv til middelalderen.

Saxo arbejdede hårdt med at fremskaffe, bearbejde og nedfælde informationer om mennesker, af hvilke de fleste var døde længe før hans tid. At iscenesætte mødet mellem tidsaldrenes forestillinger, at lytte sig til det mindst ringe resultat og at få det udtrykt, så nogen forstår det, bliver den enkeltes opgave og ansvar.

I den forstand er vi alle historikere på samme vilkår som Saxo.

1. Følgende artikler inddrages i diskussionen: Thyra Nors: »Ægteskab og politik i Saxos Gesta Danorum«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 98, 1998, s. 1-33; Lars Hermanson: »Släkt, vänner och makt i det tidiga 1100-talets Danmark«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 98, 1998, s. 241-275; Harald Gustafsson: »Dansk historia i nordiskt perspektiv – eller tyskt?«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 98, 1998, s. 359-371; Kurt Villads Jensen: »Den hvide race og den danske jord«, *Historie*,

1998, s. 91-103; Per Ingesman: »Kristianiseringsprocessen i Norden«, *Historie*, 1998, s. 142-146; Mette Brønserud Larsen: »National identitet i dansk senmiddelalder?«, *Historie*, 1998, s. 320-332.

2. Den misvisende ældre forskning finder Lars Hermanson, når det gælder 1100-tallets Danmark, frem for alt udtrykt i en artikel, som nærværende forfatter skrev i 1967. Den opfattes som udtryk for tankegangen hos en forskerretning, der til lige siges at omfatte Lauritz Weibull, Aksel E. Christensen og Ole Fenger, og kritiseres ganske vidtløftigt. Jeg må ydmygt takke for det fine selskab, hvori min ringhed anbringes, men finder det i øvrigt i betragtning af, at der, siden jeg skrev artiklen, er gået mere end 30 år, hvor væsentlige nye forskningsresultater er kommet til, uden mening at kaste mig ud i et forsvar for den.

Som »ældre« må man påtage sig rollen som fjendebillede, og jeg vil bestræbe mig på ikke igen at støde nogens finfølelse ved at udtrykke mig i »svepande ordalag, vilka ibland grunder sig på direkt felaktiga uppgifter (se not. 41)«.

Det har været mig en trøst i det nævnte tilfælde at kontrollere noten og opdage, hvad det drejer sig om. Lars Hermansons ret lange note 41 begynder således: »Paludan skriver, att Ubbe, Hakon Jyde och Erik av Falster var söner til Harald Kesja«. Det skrev jeg faktisk *ikke!*. Sætningen er fabrikeret af Lars Hermanson. Opslag i *Historie. Jyske Samlinger*, ny række VII,4, s. 515, vil vise, hvad jeg den gang i 1967 i en kort opremning skrev om disse genealogiske forhold og deres eventuelle politiske betydning. De »direkt felaktiga uppgifter« er da vist ikke i dette tilfælde på min side. De ledsagende ringeagtstytringer vil jeg se bort fra og indskrænke mig til at drøfte Lars Hermansons interessante tese anno 1998.

3. Diskussionen drejer sig på pågældende sted om berettigelsen af at betegne Peder Bodilsen som »bondehøvding«, hvilket Lars Hermanson finder er en misvisende betegnelse. Det har han ret i, hvis talen er om ordet bonde i den betydning, det fik i tiden efter de store landboreformer sidst i 18. århundrede. Problemet er imid-

- lertid just, hvordan man styrer fri af sådanne anakronismer i sin søgen efter betydningsindholdet i det latinske ord *bondo* i 1100-tallet. Jf. herom Helge Paludan: *Familia og familie. To europæiske kulturelementers møde i højmiddelalderens Danmark*, 1995, især kap. 7. Lars Hermanson og jeg tænker vist temmelig ens om sagen; blot ligger min metodeopfattelse så fjernt fra Lauritz Weibulls, at jeg ikke finder det hverken muligt eller ønskeligt at erklære kilderne for entydige.
4. Esben Albrechtsen: Anm. af Niels Lund: *Lid, leding og landeværn. Hær og samfund i Danmark i ældre middelalder. Historisk Tidsskrift*, bd. 98, 1998, s. 395-401.
 5. Olaf Pedersen, *Naturerkendelse og Theologi i historisk Belysning*, 1996, s. 91.
 6. Olaf Pedersen, 1996, s. 209.
 7. Olaf Pedersen, 1996, s. 201.
 8. Abbed Vilhelms brevsamling, *Diplomatarium Danicum* 1. række bd. 3,2, 1977; Anders Sunesen: *Hexaëmeron*. Gengivet på danske vers af H.D. Schepelern, 1985; Saxo Grammaticus: *Danmarks Krønike*. Oversat af Fr. Winkel Horn, 1984; *Saxonis Gesta Danorum*, ed. Jørgen Olrik et Hans Ræder, 1931-57.
 9. Om Anders Sunesens forbilleder jf. Sunesen, 1985, s. 292ff.
 10. Olaf Pedersen, 1996, s. 310.
 11. Om at være henvist til både fortidens og nutidens terminologi jf. Niels Steensgaard: »Set fra 1984. En model for nyere tids verdenshistorie«, *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj*, 1984, s. 413-435, og Helge Paludan: »Cairos Røde Rose. Noget om historikernes kildebegreb«, *Den Jyske Historiker*, nr. 50, 1990, s. 29-40.
 12. Der findes mange, begrundede, gisninger om Saxos egentlige profession. Var han hirdmand, sekretær hos Absalon, gejstlig eller verdslig? Det forekommer mig, at tiden er moden til at betragte ham, som det, han i hvert fald var: historieforsker. Han skrev ikke en primitiv krønike, men distancerede sig fra sit stof og diskuterede i reflekterende indskud i teksten historiske problemstillinger og kildeproblemer, som i betragtning af, at 800 år er gået, virker forbavsende lig vore egne.
 13. Det er muligt, at Saxos principfasthed i spørgsmålet hænger sammen med, at muligheden af dansk-norsk samkongedømme var oppe at vende igen i hans egen tid. Inge Skovgaard-Petersen: *Da Tidernes Herre var nær. Studier i Saxos historiesyn*, 1987, s. 206ff.
 14. Olaf Pedersen, 1996, s. 66.
 15. Povl Bagge: »Skæbne og tilfældighed i historien«, *Dansk Udsyn*, 44, 1964, s. 9-19; Helge Paludan, 1995, s. 182f, 197ff.
 16. Inge Skovgaard-Petersen, 1987, s. 25ff.
 17. To ting bør nok oplyses: 1) at nærværende refleksioner er blevet til under forfatterens medarbejderskab ved middelalderafsnittet af en kommende danmarkshistorie, og 2) at den smukke antologi *Middelalderens Danmark. Kultur og samfund fra trosskifte til reformation*, red. Per Ingesman m.fl. udkom umiddelbart efter manuskriptets afslutning. Dens 22 artiklers bidrag til billedet af forskningen har derfor ikke kunnet tages i betragtning.

Større anmeldelser

Danmark-Norge 1380-1814

*Af Poul Enemark, Knud J.V. Jespersen,
E. Ladewig Petersen og Dan Charly Christensen*

Danmark-Norge 1380-1814, bind 1: Esben Albrechtsen: *Fællesskabet bliver til 1380-1536*; bind 2: Øystein Rian: *Den aristokratiske fyrstestaten 1536-1648*; bind 3: Ståle Dyrvik: *Truede tvillingriker 1648-1720*; bind 4: Ole Feldbæk: *Nærhed og adskillelse 1720-1814*. (Universitetsforlaget, Oslo og Akademisk Forlag, København, 1997-98). 1.768 s., 1.696 kr.

Esben Albrechtsen: Fællesskabet bliver til 1380-1536

Det må hilses velkommen, at man omsider realiserer ideen om at skrive Danmark-Norges historie i fællestiden, en tanke, der først blev fremsat af Knut Mykland i et foredrag i Det kgl. Danske Videnskabs Selskab i København i november 1985. Dobbeltmonarkiet med dets indbyrdes relationer har aldrig fået en helt tilfredsstillende skildring i de generelle Danmarks- og Norgeshistorier, hvor mange problemstillinger er blevet uheldigt beskåret ved at blive betragtet i nationalhistorisk og ikke i unionshistorisk synsvinkel.¹

Bind 1 er en ganske vellykket begyndelse, der på rimelig vis afvejer skildringen af de to rigers udvikling og forudsætningerne for et unionsfællesskab. Hovedvægten er lagt på den politiske historie, hvor pendulet svinger mellem dominerende kongemagt og aristokratisk medindflydelse med udgangspunkt i Lönnroths magtideologi om spændingen mellem et *regimen regale*, baseret

på det uindskrænkede arvelige kongedømme, og et *regimen politicum*, hvor kongen efter valget blot forvaltede regeringsmagten delegeret til ham fra folket og under ansvar for det enkelte riges love.

Men store afsnit af bogen beskæftiger sig også med andre dele af rigernes udvikling: pest- og befolkningsforhold, godsfordeling og lensvæsen, handel og hanseprivilegier, samfunds- og retsvæsen, koncilier, pave og kirkepolitik. Konkrete generelle spørgsmål rejses: Var dansk-norsk union uundgåelig? Var hanseatisk handel til skade for Norge? En række generelle henvisninger gør rede for, hvilke opfattelser de enkelte afsnit hovedsageligt bygger synspunkterne på. En række dokumenter, fortrinsvis håndfæstninger, recesser, love og traktater er direkte analyseret i teksten. Alt sammen vidnesbyrd om forfatterens omhyggelige bestræbelser på at bygge fremstillingen af rigernes udvikling på den foreliggende specialforsknings resultater og en nøje kildeanalyse af aktuelle hoveddokumenter. Sideløbende redegøres for hertugdømmet Slesvigs og grevskabet Holstens forhold til dobbeltmonarkiet, og her er forfatteren virkelig på hjemmebane.

Enkelte svipsere kan fanges i mange, ellers gode økonomiske oversigter. Husum var ikke et betydningsfuldt okse-drivertoldsted i 1490'erne (s. 254), og kvægmarkeder ved Elben kendes næppe før 1500 (s. 153); men for helheden er

disse korrektiver underordnet. I en i øvrigt tankevækkende rekonstruktion af indtægtsfordelingen under kong Hans skriver forfatteren, at »den samlede oksetold formentlig var lige så indbringende som Øresundstolden« (s. 256). Denne formodning kan efterkontrolleres. C.F. Allen har beregnet indkomsten af det ældst bevarede Øresundsregnskab fra 1497 til ca. 2.500 rhinske gylden. Til sammenligning passerede i 1498 18.700 okser Gottorp toldsted. Med en toldtarif på 2 skilling lybsk andrager de i told 1.500-1.600 rhinske gylden. Allen har for 1503 beregnet Øresundtolden til ca. 3.700 rhinske gylden. I 1501 gik 28.300 okser forbi Gottorp toldsted svarende til en oksetold på 2.300-2.400 rhinske gylden.² Begge år ligger Gottorptallene betragteligt under Allens beregnede indkomster af Øresundstolden. Men Øresundstoldregnskaberne fra 1497 og 1503 har vist sig at være ukomplette, så Allens beregnede tal bliver for lave. Indkomsten for 1497 skal hæves fra Allens 2.500 til ca. 4.700 rhinske gylden og for 1503 fra Allens 3.700 til ca. 6.000 rhinske gylden.³ Med al respekt for oksetolden i årene omkring 1500 tålte den altså på ingen måde sammenligning med Øresundstolden.

Det er mildest talt ikke nogen let periode, Esben Albrechtsen har fået til opgave at skildre. I lange tidsrum er der tale om en trestatsunion, hvor relationerne til Sverige i alt fald var mindst lige så væsentlige som relationerne mellem Danmark og Norge. Og selv om man i sidste del af perioden vil begrænse trestatsunionen til årene 1457-63, 1497-1501 og 1520-23 med klart anerkendt fælles kongestyre, så dækker denne begrænsning i alt fald slet ikke kongemagtens opfattelse, og den lancerede politik i de mellemliggende år bliver derfor kun forståelig ved vidtgående inddragelse af svenskprægede synsvinkler og svenskrelaterede problemstillinger. Lad

det være sagt med det samme: Forfatteren har virkelig haft blik for disse vanskeligheder og har tydeligvis bestræbt sig for at løse dem uden dermed at tabe sin overordnede dansk-norske helhedsbetragtning af syne.

Enkelte steder svigter overblikket lidt netop i forholdet til Sverige. I 1434/35 omtales blandt Erik af Pommerns modstandere i Sverige »folkeførereren Engelbrekt og en radikal rigsrådsgruppe under marsken Karl Knutsson« (s. 177). Indtil julimødet i Kalmar 1438 holdt Karl Knutsson dog fast ved Eriks tronret, men på regentbetingelserne fra Kalmarmødet 1436. Først da Erik udeblev fra mødet, fulgte Karls brud med kongen, og i oktober 1438 lod han sig vælge til svensk rigsforsender.⁴ Det er forkert, når Erik Akselsen Thott kaldes rigshofmester under Karls første svenske kongedømme (s. 216). Denne post beklædtes af Karls svigersøn Erik Eriksson Gyllenstierna.⁵ Det er også misvisende, når der tales om »Erik Akselsens fratagelse af sine finske len« (s. 263). Først efter, at Erik Akselsen ved sin død marts 1481 havde overdraget sine finske len til brødrene Iver og Laurens, opstod der konflikt om disse len.⁶

Det kan også give anledning til misforståelse, når der står, at »unionsvenlige, svenske rigsråder brugte den dansk-russiske traktat til at lægge pres på Sten Sture for at få genoptaget forhandlingerne om Sveriges tiltrædelse af unionen« (s. 264). Traktaten var hemmeligholdt. Man vidste i Sverige strengt taget slet ikke, om der var indgået nogen traktat. Man havde opdaget, at der åbenbart fandt dansk-russiske forhandlinger sted.⁷ Disse mindre træffende formuleringer må dog nok betegnes som knap så betydningsfulde støberande i forsøget på at afrunde forholdet til Sverige.

Større betydning har det, hvor centrale unionsspørgsmål fortolkes. Det om diskuterende unionsbrev fra Kalmarmø-

det 1397 ser forfatteren med Aksel E. Christensen ikke som vidnesbyrd om, hvad man enedes om, men blot, hvad der blev forhandlet om på mødet. Men da man netop ikke blev enige, er brevet blot opbevaret uden nogen form for retsgyldighed (s. 103). Dette synspunkt kan vist diskuteres. Hvorfor lod Erik af Pommern i 1425 tage bevidnet afskrift af brevet, hvis bestemmelserne ingen retsgyldighed havde?⁸ En rettelse i brevet stiller udfærdigelse af seks beseglede pergamentsbreve i udsigt, hvilket så vidt vides aldrig er sket.⁹ Hvis mødet mundede ud i dette løfte, som blot aldrig blev indfriet af Margrete, bliver det unægtelig mere forståeligt, at aristokratiet i 1436 formåede at puste nyt liv i det gamle unionsbrev.¹⁰

Forfatteren søger arnestedet for oprøret mod Erik af Pommern i jyske stormandskredse ligesom senere oprøret mod Christian II (s. 168, 303). Men her er han næppe på helt sikker grund. Gyldenstierneslægten havde godsinteresser i Livland, som man ville knytte til Eriks Baltikumpolitik, i april 1437 var Erik Nielsen hos Erik på Gotland, og så sent som foråret 1438 hørte han sikkert til Eriks trofaste støtter.¹¹ Brevet til Kristoffer af Bayern af 27. oktober 1438, det første sikre tegn til brud med Erik, afgik fra et rigsrådsmøde i Korsør og var ikke af ensidig jysk observans. Forrest blandt udstederne figurerer ærkebiskop Hans Laxmand og fem af rigets seks bisper.¹² Kristoffer, hvis fader hørte til Baselkonciliet faste støtter, var utvivlsomt en kærkommen tronprætendent for den koncilieorienterede danske og svenske kirke.¹³ Bag Korsørbrevet og det danske opsigelsesbrev til Erik juli 1439 stod formentlig en alliance ledet af Hans Laxmand, kirken, Oluf Akselsen Thott og en fløj af den skånske adel med kontakt til svenske kirke- og adelskredse. I efteråret 1438 må de have taget kontakt til Erik Nielsen Gyldenstjerne og den

jyske stormandskreds. Alliancen befæstedes med to ægteskaber mellem Hans Laxmands niecer og Erik Niensens søn Anders Eriksen Gyldenstjerne og Oluf Akselsens yngre halvbroder Iver Akselsen Thott.¹⁴ Det blev netop Hans Laxmand, Erik Nielsen og Oluf Akselsen, der fik en fremtrædende position i Kristoffers tidlige danske regering.

Svagest i bogen står nok fremstillingen af begivenhederne efter Kristoffers død 1448. At det endte med et svensk og et dansk kongevalg, ved jo alle; men forfatteren opgiver tilsyneladende at tage stilling til, om den oprindelige plan sigtede mod unionsvalg eller mod et rent dansk kongevalg uden hensyn til de øvrige riger. »Unionstanken var ikke skrinlagt, men begivenhedsforløbet ... i Norden er dunkelt belagt og årsagssammenhængene uoverskuelige« (s. 201). Hvis lanceringen af Christians kandidatur lettedes ved udsigten til et ægteskab med Kristoffers enke, hvilket ville spare regeringen for en affindelsessum på 45.000 rhinske gylden (s. 202), så opererer forfatteren jo alligevel selv indirekte med en unionsløsning, for den danske del af morgengaveforpligtelsen androg kun 15.000 rhinske gylden. Selv forfatterens meget forsigtige og lidt uklare fremstilling kan altså kun forklare kildeudsagnene i lyset af en oprindelig plan om en unionsløsning af tronfølgen. Det danske rigsråds ihærdige bestræbelser for at holde liv i unionstanken i årene fra 1448-57 må vel også styrke denne opfattelse.

Når forfatteren i omtalen af Halmstad- og Bergenunionsakterne i 1450 konkluderer, at »trestatsunionens bedste dage var forbi«, er han vel lige lovlig tidligt ude. Da Christian i 1457 tiltrådte sin svenske regering, var der bestemt intet, der tydede på, at trestatsunionens bedste dage var forbi. Tværtimod stod kongemagten med tronfølgervalget i Skara 1458 nok stærkere, end forfatte-

ren lader komme til orde (s. 215). Selv om den norske kirkes tilslutning måtte købes ved indrømmelser (s. 240) og ved Hartvig Krummediges politiske fald (s. 238). Begivenhederne er alle omtalt, men den unionspolitiske sammenhæng går desværre i nogen grad tabt. At tronfølgervalget i Skara »ikke kom til at betyde, at rigsrådet efter Christians død afstod fra at stille betingelser for tronfølgen« (s. 215), hænger jo sammen med kongemagtens position i 1481-83, ikke med dens position i 1458. Først efter fængslingen af ærkebiskop Jöns Bengtsson Oxenstierna i 1463 og bruddet med Akselsønnerne i 1467 blev der for alvor sat spørgsmålstegn ved en trestatsunion under Christian.

Det fremgår af Kalmarunionsdokumentet 1476, som først blev fremdraget i 1955 af Gottfrid Carlsson, og som satte stramme grænser for kongelige overgreb og magtbeføjelser som betingelse for at genantage Christian i en trestatsunion.¹⁵ Desværre figurerer Carlssons lille bog om Kalmarreces 1483 og baggrunden for dette dokument ikke i bogens litteraturliste. Også kildesamlingerne *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Medievalis*, *Diplomatarium Christierni Primi* og *Missiver fra Kongerne Christiern I.s og Hans's Tid* søger man forgæves efter, hvilket unægtelig forekommer besynderligt, når man bemærker, hvad der ellers er blevet plads til af kildesamlinger.

Carlssons lille bog savnes s. 248, hvor unionsaftalen 1476 omtales – øjensynligt på anden hånd – siden der står, at Christian tilbød »en svensk håndfæstning som indebar fælles kongevalg efter hans død». Det gjorde Christian bestemt ikke. Kravet stod ganske vist i Kalmar-dokumentet, men i Christians Ronnebyforsikring af 30. august 1476 var bestemmelsen ændret til, at valg af tronfølger skulle finde sted efter Christians regeringstiltrædelse i Sverige, altså mens

han selv var i live og kunne indvirke på valget.¹⁶ Forskellen mellem Kalmar-dokumentets krav og, hvad Christian ville gå med til i Ronnebyforsikringen, kommer slet ikke frem i bogen. Oprørsparagraffen, der først omtales i forbindelse med Hans' håndfæstning februar 1483 (s. 250), har sin rod i Kalmar-dokumentet august 1476, men afvises blankt af Christian i Ronnebyforsikringen, der tværtimod kræver undersåtternes bistand i tilfælde af oprør. Unionsudkastet fra de dansk-svenske Kalmarforhandlinger august 1482, der fik så afgørende betydning for udformningen af Hans' håndfæstning, er trykt i Carlssons bog, grundlaget var Kalmarudkastet august 1476.¹⁷

Emnet er jo ikke uden betydning for vurderingen af bogens hovedtema, magtkampen mellem konge og aristokrati, og selv om de snærende bånd på kongemagten i Hans' håndfæstning naturligvis er udtryk for aristokratisk engagement, der altså var grundlagt i Kalmar-kravene fra 1476, så afspejler bestemmelserne jo ikke just nogen svag kongemagt, snarere et forsøg på at opbygge en barriere mod en truende kongemagt og dens mulige retsløse overgreb. Oprørsparagraffen ville netop blive aktuel i tilfælde af kongelige overgreb på personers frihed, liv eller gods uden forudgående dom. Den kunne ikke bruges til at »fastholde kongen på hans løfter«, som forfatteren mener (s. 250).

Forfatteren finder landsforræderidommen over Knut Alvsson efter norsk lov uberettiget, da oprøret var legalt ifølge håndfæstningen (s. 268, 266). Dommen var politisk, ingen tvivl om det. Men oprørernes tolkning af oprørsparagraffen holdt nu heller ikke vand. Ingen af dem var truet af »overgreb på frihed, liv eller gods«. Mere interessant end det moralske spørgsmål ville det vel være at følge, hvorledes oprørsparagraffen uundgåeligt måtte influere på de politiske og

juridiske midler, parterne tog i anvendelse i magtkampen mellem konge og aristokrati, og en sådan undersøgelse foreligger faktisk.¹⁸

Landsforræderdommen mod den afdøde Knut Alvsson var nødvendig for Hans for at hindre oprøret i at brede sig til Norge. Det ville have været interessant med et par overvejelser over tilsvarende perspektiver i forbindelse med omtalen af den omtrent samtidige forræderidom over den afdøde Poul Laxmand. Henry Bruun lægger op til en unionshistorisk betragtning af retssagen, hvilket forfatteren dog lader ligge.

Et uafklaret unionssspørgsmål har længe været, hvorfor Hans ikke i 1484 blev anerkendt som svensk konge, således som dokumenterne lagde op til. Når forfatteren skriver, at unionsforhandlingerne brød sammen på et svensk krav om rettergang om Gotland forud for Hans' kongevalg (s. 251), så er det nu ikke helt rigtigt. Den opfattelse er fremført af Hugo Yrwing, der imidlertid ikke findes i litteraturlisten, så synspunktet er vel hentet i Hørby's fremstilling i Gylvendals Danmarkshistorie. Det er imidlertid blot en formodning, der ikke kan læses ud af dokumenterne.¹⁹

Den seneste undersøgelse af forhandlingerne 1484 peger på, at de danske forhandlere ikke havde fuld magt til kongevalg på de svenske betingelser, og det danske rigsråds krav til Iver Akselsen af 1. oktober 1483 viser, at Hans og det danske rigsråd var enige om at fordre en afklaring omkring slotsloven til Gotland, før der kunne blive tale om en retskendelse om øens tilhørsforhold. Et bursprog af 12. september 1484 dokumenterer, at forhandlingerne ikke brød sammen, men kunne genoptages ved en senere lejlighed.²⁰ Det ønskede Hans, da han havde sikret Danmark besiddelsen af Gotland ved Iver Akselsens fald i 1487. Da Hans i 1484 havde undladt at besegle Kalmarreces, måtte tiden vise,

om man havde magt til at binde ham dertil. Denne nye afklaring omkring forhandlingerne i 1484 stiller unægtelig magtforholdene i unionspolitikken i et ganske andet lys.

Trods de anførte indvendinger skal det understreges, at unionspolitikken i det nye bind om dobbeltmonarkiets historie har fået en langt mere central placering, end tilfældet har været i de nyere Danmarkshistorier, hvilket må betegnes som en væsentlig gevinst for forståelsen af tidsperiodens udvikling. Der kan dog stadig peges på centrale unions-spørgsmål – måske navnlig omkring forholdene til Sverige – og tillige udenrigspolitiske spørgsmål, især set i en bredere Baltikumsynsvinkel, der savner en nøjere afklaring.²¹ Det er vel også et spørgsmål, om kongemagtens styrke og hele politiske position så ensidigt lader sig afveje af omfanget af aristokratiets medindflydelse i regeringen, således som Lönnroths magtideologi lægger op til. Mon ikke kongen formåede at isolere enkeltpersoner og få et rådsflertal med sig i adskillige sager: ærkebispefængslingen i Sverige 1463, bruddet med Akselsønnerne i 1467 og med Eggert Frille i 1468.

Poul Enemark

Øystein Rian: Den aristokratiske fyrstestaten 1536-1648

I Øystein Rians bind behandles perioden 1536-1648, dvs. fra reformationen og undertegnelsen af Christian 3.s håndfæstning til Christian 4.s død – i øvrigt en temmelig traditionel, og i dette tilfælde vel næppe heller ganske oplagt, periodisering. Eftersom der er tale om en integreret Danmark-Norges historie, havde det måske – uanset Rians understregning af, at Norgesparagraffen i Christian 3.s håndfæstning aldrig fik større praktisk betydning – været nok så nærliggende at slutte bindet i 1660, hvor Norge ved statsomvæltningen atter

opnåede formel ligestilling med Danmark. Til overflod peger Rian selv (s. 208) på norsk traditions ambivalente forhold til Christian 4., hvilket blot kunne være et yderligere argument for at bryde med denne traditionelle danske bindafgrænsning.

Rians hovedtema er »utviklingen av maktforholdene« 1536-1648 (s. 11), hvormed han især sigter til en sammenlignende analyse af forholdene i Danmark og Norge. Han stiller i fortsættelse deraf problemet skarpt op i spørgsmålsform: »I hvilken grad ble landene ensrettet av den felles øvrigheten, og i hvilken grad ble samfunnsordningene påvirket av ulikhetene i Danmark og Norge? Hvem vant og hvem tapte på den politikk som ble ført?« (s. 13). En sådan komparativ indfaldsvinkel er grundlæggende interessant og frugtbar. Og få er bedre rustet til at gennemføre den end netop Rian, som i en årrække var hovedansvarlig for det nu afsluttede nordiske magtstatsprojekt. Den modstilling af Danmark og Norge, som implicit også ligger indbygget i de ovenfor citerede spørgsmål, viser sig imidlertid at have en uheldig tendens til at trække fremstillingen lidt for langt i retning af en traditionel norsk – og ikke specielt frugtbar – diskussion af, i hvilken grad Norge var genstand for udbytning under danskevældet. Denne dagsorden træder især tydeligt frem i de økonomiske og finanspolitiske afsnit (s. 173-203 og 285-318), hvor Norge i særlig grad anbringes i offerrollen, mens Danmark beskrives som udbytende kolonimagt.

Der er i og for sig ikke anledning til at anfægte Rians talgrundlag – han er en mand, der som regel har god orden i papirerne. Men til gengæld er der god grund til at sætte spørgsmålstejn ved det hensigtsmæssige i at knytte analysen til kategorierne Norge og Danmark i denne sammenhæng. Midt i de mange vidtløftige beregninger er Rian nemlig

tilbøjelig til at glemme, at ressourceoverførslerne fra Norge ikke skete til »Danmark«, men næsten udelukkende til den oldenborgske stats centrum, København. Og hovedstaden i den store konglomeratstat var i fællestiden netop ikke en dansk by, men et multinationalt tyngdepunkt i den dansk-norsk-tyske oldenborgstat. Det billede, der i fremstillingen fremmanes af Norge som udbytningsobjekt for den ekspanderende statsmagt, ville eksempelvis også datidens jyder udmærket kunne nikke genkendende til.

Udgangspunktet for fremstillingen er en kort og klar redegørelse for situationen i 1536 (s. 15-40), herunder en drøftelse af Norgesparagraffen i Christian 3.s håndfæstning, der dog nærmest karakteriseres som grå teori uden synderlig praktisk politisk betydning. Derfra udfolder fremstillingen sig i to store hovedafsnit, nemlig tiden frem til Christian 4.s kroning i 1596 (s. 43-208) og dernæst Christian 4.s lange regeringstid 1596-1648 (s. 207-382). Inden for hvert af hovedafsnitene behandles tematisk indre- og ydrepolitiske forhold, statsfinanser, økonomi og erhvervsforhold samt social og mentalitetshistorisk udvikling. Resultaterne sammenfattes håndfast i en kyndig konklusion (s. 385-402), efterfulgt af en meget udførlig litteraturliste, der demonstrerer Rians store belæsthed i den relevante danske, norske og internationale litteratur, samt et nødtørftigt noteapparat.

Der er som helhed tale om en særdeles kompetent og velskrevet fremstilling, hvori der drages fuld nytte af de senere års betydelige forskning i den tidlige moderne statsdannelse i almindelighed og magtstatsprojektets resultater i særdeleshed. Men også de mentalitetshistoriske afsnit (s. 141-171 og 351-382), der blandt andet dokumenterer, at den kirkelige og statslige disciplinering nåede væsentlig videre i Danmark end i

Norge, er givende. Det samme må siges om analysen af Christian 4.s udenrigspolitik (s. 227-256), hvor konflikterne på nordkalotten endelig behandles med den vægt, der retteligt tilkommer dem. Tankevækkende er også påvisningen af, at der i formynderregeringens funktionsperiode 1588-96 skete et ganske markant skred i retning af at bringe det norske system i bedre overensstemmelse med det danske såvel administrativt som skattemæssigt. Den danske rigsrådsregering repræsenterede derved i flere henseender en tidlig helstatstankegang, som lå Christian 3., Frederik 2. og Christian 4. fjernt, og som først for alvor kunne realiseres, da rigerne formelt blev ligestillede under den enevældige kongemagt efter statsomvæltningen i 1660.

Med få undtagelser har Rian ganske godt styr på sine analytiske begreber. En af disse undtagelser – sammenblandingen af »Danmark« og »København« – er allerede nævnt. En anden, som kan fortjene en kort kommentar, er hans manglende blik for, at der med håndfæstningen i 1536 faktisk blev introduceret et nyt permanent suverænitetsbegreb i dansk statsret, nemlig begrebet »Danmarks krone« bestående af kongemagt og rigsråd i forening. Dette permanente organiske statsbegreb – personificeret ved skiftende konger og rigsrådssammensætninger – repræsenterede helt frem til systemskiftet i 1660 statsmagten, dyarkiet. Og det var inden for denne begrebsmæssige ramme, forfatningskampen mellem de to konstituerende statsorganer udspillede sig og rettelig må anskues.

Den manglende opmærksomhed på dette forhold bringer Rian til i for høj grad at betjene sig af udtrykket kongen, hvor han retteligt burde have skrevet regeringen. Konsekvensen er, at kongemagtens rolle nok overbetones noget i fremstillingen på bekostning af de ade-

lige rigsrådsmedlemmers. Og det har yderligere den følgerkning, at han i konklusionen (s. 394) føler sig foranlediget til at betegne periodens generelle styrkelse af statsmagten som paradoksalt med henvisning til, at rigsråd og kongemagt jo lå i heftig indbyrdes strid. Med 1536-håndfæstningen i tankerne er der imidlertid intet paradoksalt i denne styrkelse. Striden drejede sig jo ikke om mere eller mindre stat – begge parter gik ind for mere – men derimod om, hvem der skulle kontrollere den ekspanderende statsmagt. Og det er unægteligt en lidt anden diskussion.

Bindet, som fremtræder i fornemt typografisk udstyr og til overflod er forsynet med et smukt og velvalgt illustrationsmateriale, har helt åbenlyst været genstand for omhyggelig korrekturlæsning, hvorfor det også er ganske vanskeligt for en krakilsk anmelder at divertere med egentlige fejl. Den mest iøjnefaldende faktuelle unøjagtighed er nok oplysningen s. 322 om, at der skulle have været ikke færre end 3.000 adelige personer i Danmark i første halvdel af 1600-tallet. Hvorfra Rian har dette tal, er uklart. Ifølge Svend Aage Hansens opgørelse,²² der må anses for nogenlunde pålidelig, var der i år 1600 i alt 1.847 adelige i Danmark; i år 1650 var tallet 1.760. Den Carl Heise, der omtales s. 44, må være historikeren Arnold Heise, og den kansler Niels Friis, der optræder i billedteksten s. 360, er rettelig Niels Kaas.

Rians hovedkonklusion er, at Norge ved periodens slutning både demografisk, økonomisk og politisk stod stærkere i det oldenborgske statssystem end ved dens begyndelse. Det skal villigt medgives, at holdbarheden af dette udsagn ikke anfægtes synderligt af de her fremførte indvendinger. Disse skal i det hele taget ikke skygge for den kendsgerning, at Rian har givet os en god og tidssvarende fremstilling, som i det sto-

re hele må siges at leve op til de forventninger, som man med rimelighed kunne stille til det store fællesprojekt.

Bogen kaster på mange punkter nyt lys over både Danmarks og Norges historie i en periode, hvor de to riger på godt og ondt indgik i den samme store statsdannelse, den oldenborgske konglomeratstat. Det er altid en yderst vanskelig øvelse at frigøre sig mentalt fra den nutidige nationalstatslige kontekst og i stedet forsøge at beskrive et områdes historie i andre termer end de nationale – og lettere bliver det heller ikke, når der som her er hele to nationer involveret. Denne frigørelsesproces er, som påpeget, heller ikke helt igennem lykkedes for Rian – og vanskelighederne derved er måske i sig selv en forklaring på, at værket om fællestiden har ladet vente så længe på sig – men han har af et ærligt hjerte bestræbt sig. Resultatet af anstrengelserne har han bestemt ikke grund til at skamme sig over.

Knud J.V. Jespersen

*Ståle Dyrvik: Truede tvillingriker
1648-1720*

Som bekendt vælger historikeren – her redaktionen – selv sin periodisering til strukturering af sit stof; men som allerede påpeget egner Christian 4.s død 1648 sig ikke som udgangspunkt, fordi de to riger da befandt sig i forvandling. Øystein Rian påpegede engang, at det kunne blive utraditionelt at være traditionel, men her blot med fare for at blive for traditionel. 1630 – magtstatens fødsel – eller 1680 – dens fuldbyrdelse – med statskuppet 1660 som mellemstation havde givet en mere hensigtsmæssig ramme.²³ 1720 kan der derimod ikke rejses indvendinger imod. Men lad det være sagt straks: Ståle Dyrviks bind når fuldt på højde med sine forgængere, selv om også forskelle forekommer.

To ting hæfter man sig ved. Først, at Dyrvik i endnu højere grad end forgæn-

gerne inddrager historiografien; ikke fordi denne periode har været mere kontroversiel end de øvrige, men fordi synspunkterne – ofte originale – udnyttes som udgangspunkt for analyse og diskussion; de mange spørgsmålstegn i kapitelloverskrifterne markerer dette. For det andet kan det ved første øjekast på baggrund af Dyrviks hidtidige produktion undre, at han helliger finans- og militærhistorie så megen opmærksomhed. Forklaringen ligger i, at magtstaten og dens konsekvenser nødvendigvis må blive periodens hovedtema. Til gengæld deler Dyrvik sine landsmænds passion for, hvorvidt Norge blev forfordelt eller ej; resultatet bliver afslutningsvis, at det af flere grunde forblev lavskattelands forhold til monarkiets øvrige dele.

I forlængelse af bogens stærkt problematiserende islæt fremlægger Dyrvik – ligesom Esben Albrechtsen og Øystein Rian – sin programmerklæring i indledningen: »Det er netopp forholdet mellom Danmark og Norge, som er satt i fokus i denne boken. Det er gjort ut fra den formodning, at forbindelsen mellom de to hovedlandene dannet den viktigste bærebjelke i den oldenborgske staten ... Bokens tittel antyder et overordnet perspektiv: den utenrikspolitiske og militære trusselen fra Sverige var det grunnleggende og gjennomgående problem, regjeringen i København måtte forholde sig til i denne perioden. Dette satte sitt preg på det meste av politiken for øvrig.«

Netop derfor må det centrale punkt blive den proces, der førte frem til enevælden, men også dennes politiske, administrative og samfundsmæssige konsekvenser: et regime, men to samfund. Norge havde ikke som Danmark hertugdømmerne at tage hensyn til. Uden at begive sig ud i ørkesløse funderinger over, om man fra starten burde have inddraget hele monarkiet eller ej, når Dyrvik sent i bogen frem til den måske

lidt uventede pointe, at monarkiets udenrigspolitik fra 1600-tallets sidste årtier reorienteredes mod Nordtyskland, medens planerne om revanche over for Sverige kun blev aktuel i tilfælde af krig (s. 344, 351-354). Bogens *dramatis persona* bliver regeringen og regeringskredsen i København.

Helt centralt i fremstillingen står da den moderne teori om magtstaten, den statsmagt, der har tilkæmpet – eller her tilegnet – sig monopol på udnyttelsen af rigernes ressourcebasis (skatter), kontrol (bureaukrati) og »organiseret vold« (militær), en tese, som i løbet af de seneste årtier har afløst den mere traditionsbundne tolkning – fra J.A. Fridericia (1894) til Svend Ellehøj (1963) – i skandinavisk forskning; i Sverige blot under etiketten »militærstat« (Sv.A. Nilsson), der ligesom hos Dyrvik især pointerer processens voldelige side og dens samfundsmæssige konsekvenser. Dyrvik understreger – ligesom Gunner Lind – at det baltiske område som konsekvens af konflikterne måtte blive Europas mest militariserede.²⁴

Hvor empirien omkring statskuppet 1660 hidtil har beslaglagt både dansk og norsk forsknings opmærksomhed, træder historiografi og tolkning nu i stedet (s. 85-87). Begivenhederne 1660 bliver da en etape i den udvikling, Christian 4.s egenrådige udenrigspolitik indledte 1625, og som førte til den ny statsmagts – og det ny samfunds – endelige udformning i 1680'erne. I det regime, enevælden afløste – adelsvælden – havde suveræniteten (slotslovmyndigheden) hvilte hos rigsrådet og kongen i fællesskab, under tronvakanse alene hos rigsrådet (Dyrviks fremstilling (s. 24-29) er her ikke helt præcis).²⁵

Helt korrekt betoner Dyrvik adelens afmagt i efteråret 1660 (s. 86), men også, at den stak dybere (s. 26f): adelens splittelse og svækkelse 1648 mellem et rigsråd, der under de givne omstændig-

heder indså nødvendigheden af en »maksimumsstat«, over for den reaktionære menige adels krav om en »minimumsstat« (Leon Jespersen). At Frederik 3. fra første færd stillede mod enevælde, sandsynliggjorde allerede Fridericia, men når samme pointerer rådets og adelens manglende offervilje og dens standsegoisme i efteråret 1660, rammer han forkert under indflydelse af enevældens mytologi. Tværtimod overbød den – med et enkelt forbehold – understændernes tilbud, indtil kongen, hæren, gejstligheden og borgerne sidst i oktober fandt sammen, og Frederik 3. tyede til rå vold, indtil adel og rigsråd måtte kapitulere (C.J. Bryld, A. Svane Knudsen); men forløbet fortøner sig noget hos Dyrvik.

Rigtigt betoner han derimod, at stænderne havde forventet en stænderforfatning (som Sveriges), at de havde indgivet flere forslag, og at arveret ikke automatisk medfører enevælde. Hvad der foregik indtil 10. januar, ved vi ikke, kun at statskollegiet i november fik ordre om at overveje, »hvis til voris regeringes lykkelige fortsættelse allermest fornøden kan eragtes.«²⁶ Ikke desto mindre fastholdt enevoldsarvereringsakten – i pagt med Thomas Hobbes – myten om, at stænderne af egen fri drift havde overdraget majestæten arveret og suveræniteten, fordi de havde indset, at han alene kunne skaffe orden efter fortidens – læs: adelsvældens – kaos.

I det hele taget må man med magtstatsbegrebet i hænde være sig for – som Fridericia – at tage den tidligste enevældes mytedannelse for pålydende værdi. Det gælder også myten om adelens bondeundertrykkelse (s. 174-177); om nogen må den enevældige magtstat – jævnsides slette konjunkturer – bære ansvaret for de danske bønders fornedrelse og pauperisering; i Norge stillede forholdene sig som bekendt noget anderledes. Protester – som Oluf Rosenkrans' *Apo-*

logia nobilitatis danicae (1681) – blev undertrykt med brutalitet (s. 178f). Ingen opposition blev tolereret, specielt fordi kongemagten endnu under Christian 5. og Frederik 4. nærede en panisk frygt for mulige gammeladelige konspirationer. Kun svenske diplomatindberetninger – langt fra den bedste kilde – melder om opposition; Robert Molesworths meget uelskværdige karakteristik af enevælden kunde tyde på det, men har gammeladelige skumlet, har de udadtil nøjedes med at knytte næverne i lommerne. Ingen ville risikere at dele skæbne med Kay Lykke, Gunde Rosenkrans, hans slægtning Oluf eller Leonora Christine.

Hvad den ny samfundsorden angår, har det aldrig været anmelderens mening at antyde, at standssamfundet efter 1660 blev afløst af et rangssamfund (s. 168-170), kun at en ny politisk og social dimension blev føjet til standssamfundet. Som Aksel E. Christensen viste 1963 – og som Dyrvik tilslutter sig – fortsatte standssamfundet og dets kodificerede ulighed til i hvert fald 1800-tallet.²⁷ Som Dyrvik flere gange understreger, ønskede Christian 5. og Frederik 4. – som Ludvig 14. – at være deres egne førsteministre og identificerede sig selv med statsmagten (*l'état c'est moi*); men ingen eksperimenter mere efter Griffenfalds fald 1676. Desværre synes Dyrvik ikke at kende Birgit Bjerre Jensens værk om den kongelige udnævnelsesret; den kongelige flid steg med Christian 5. for at nå en kulmination med Frederik 4., selv om Ernst Sars' bemærkning om, at han kunne være blevet den perfekte renteskriver, overdriver (s. 310-329, 373-375, jf. billedteksten s. 365).

I hvert fald berøvede Frederik 3. alle de tre højere stænder ethvert skær af politiske rettigheder, men lod dem beholde de materielle med forbehold for det kongelige prerogativ, og han liberaliserede adgangen til at besidde privilegeret

gods, gradvis også med adelig frihed, ledsaget af et hierarkisk rangsystem 1661-1717 (s. 153-162). Der må have fundet en vældig social mobilitet opad sted, og fra et socialhistorisk synspunkt giver det ikke rigtigt længere nogen mening at sondre mellem gammel og ny adel, eliteadel (1671) og borgere (undertiden – især i Jylland – endda bønder).²⁸ Men oprettelsen af grevskaber og baronier 1671 blev absolut ingen umiddelbar succes (s. 159f); muligvis kan økonomiske betragtninger have spillet en rolle; men forfatteren glemmer – som kilderne udtrykkeligt nævner – at det skete for at splitte adelen og kaste glans over enevælden. Korrekt nok fremhæves, at enevælden drev bevidst adelspolitik, der strakte sig over en lang periode. Elitetitlernes ringe tilkøkkelse understreges ved, at kun 23% af den jord, der kunne have erhvervet elitestatus, havde fået den; 1714-19 kun 18% på Fyn, Langeland og Lolland 1743/44 dog 28%.²⁹ Der foreligger anmelderen bekendt ingen monografisk behandling af den norske adel fra 1661 til 1821, da værdigheden faldt bort. Men som Dyrvik viser (s. 165-167), fristede titlerne i højere grad her, fordi privilegierne – som Øystein Rian har diskuteret for Vestfold og Bratsberg – her lod sig forbinde med erhvervsengagement, noget der også før 1660 havde været den norske adel magtpåliggende i langt højere grad end dens danske standsfæller.³⁰

På den anden side må det stå klart, at en 17-18-dobling i 1600-tallet af skattebyrden måtte få samfundsmæssige – finanssociologiske – konsekvenser, og at intet samfund kan holde til at bære militære udgifter på to trediedele af budgettet (s. 225-235, 366-370), end ikke moderne diktaturer. Men skattebyrderne kunne også skabe politiske og administrative problemer. Politisk kunde »høgene« i København – Hans Schack, generalkrigskommissær Otto Pogwisch

– fare i harnisk over »duerne«, og blandt dem frem for alt Hannibal Sehested, hvis testamente 1666 viser, at han havde forståelse for bøndernes – danske som norske – trængsler (s. 109-119). Senere også den unge Frederik 4. over for Chr. Siegfried von Plessens sparepolitik 1692-99; Plessen »blev prompte gået« ved tronskiftet 1699 (s. 368, 375f); som den svenske resident indberettede, bøndernes »syv gyldne år« under Plessens administration ophørte, og alle kunne nu forudse deres »evidente ruin«. ³¹

Hvad administrationen angår, har man nu kunnet lægge Knud Fabricius' tese om udelighed og slendrian i kancelliet bag sig (s. 87). I det hele taget skal man næppe undervurdere de adelige – herunder norske og danske – embedsmænds kompetence, hovedparten havde en akademisk uddannelse i ryggen. Lige så lidt bør man rynke på næsen ad bønderne; som tingbøgerne viser, har både de norske og danske bønder meget vel kendt deres ret og deres pligt. Og i øvrigt fremhæver Dyrvik med henvisning til Steinar Suphellen (s. 325f) supplikinstitutionen, som havde gamle aner – overbevisningen om kongens ubetingede retfærdighed – men som før Michael Bregnsbos nye undersøgelse ikke har været systematisk undersøgt i Danmark; men stikprøver tyder på, at indbyggerne i begge riger har benyttet sig af suppliker og petitioner, uanset stand, meget længe. ³² Endelig fremgår det – især af Aage Fasmer Blombergs undersøgelse fra Odense – hvor væsentlig en rolle *the corridors of power* har spillet, ledsaget af intriger og lobbyisme; bekendte, bekendtes bekendte, protektionisme/aversion og patron-klient-forhold fik under de givne omstændigheder væsentlig betydning (s. 315).

Noget andet må være, at man i 1650'erne kom på det rene med, at forvaltningen trængte til modernisering, og man indrettede flere kollegier efter sven-

ske mønstre, et arrangement, der blev gennemført generelt 1660 (s. 106-108). Naturligvis tog justeringen tid, selv om den både før og efter 1670 afspejler politiske og ressortkonflikter (s. 310-312); 1670, fordi godsejerne da afløste de hidtidige embedsmænd. Men efter Griffenfeldts fald og majestætens »kan selv«-doktrin spores den franske indflydelse i institutioner som geheimekonseillet og »kommissionerne for slottet« (s. 117-119, 183-189, 312, 373-376). Når det gælder lokaladministrationen, pointerer Dyrvik flere gange – ligesom Eva Österberg – kontakten og vekselvirkningen mellem centrum og periferi og utvivlsomt med god ret, selv om vi endnu ikke har tilstrækkelig viden om dette. Kongerne rejste jo ikke længere rundt på inspektion og for at afholde retterting, men havde nu normalt residens i København (med efterfølgende metropoliseringseffekt (J. de Vries), som Dyrvik vel nævner, men nok undervurderer). På den anden side overvurderer han til gengæld formentlig den centrale og lokale administrationsekspertise og »bortforpagtningen af statsmagten«, som næppe blot beroede på, at den gav kronen den billigst mulige løsning (s. 121-137, 396). Han kender desværre ikke Birgit Løgstrus undersøgelse, der netop i højere grad betoner den manglende kompetence – endnu – og kronens interesse i at give godsejerne et sagligt og materielt medansvar, især for skatteoppebørslen. ³³

Tilbage står nu kun Dyrviks afslutning, hvor han – ud over en sammenfatning og sine ofte originale synspunkter – vender tilbage til tvillingrige-begrebet og truslen, det sidste fra Sverige, hvor Karl 12. omgikkedes med skumle planer om erobring af Norge. Tvillinger vel nok, men af ulige væsen og placering, med ulige behandling fra regeringens side og sidst eftertidens vurdering (s. 390-395). Især hæfter han sig ved, at

Norge fik lavskattestatus. Grundene kan ikke direkte aflæses i kilderne, men kan have været flere, blandt andet netop for ikke at friste »den onde nabo« (Christian 4. 1603-04) eller at fremprovokere bondeprotester; andre tænkelige grunde kunne f.eks. være det – merkantilistisk begrundede – ønske om at stimulere den velstandsvækst, der kendetegnede Norge, eller Gyldenløves »bondevenlige« synspunkter.

Norge fik under enevælden ingen stærk og godsrig adel, men lidt mere tvivlsomt bliver det, at nordmænd kun oprådte i de lavere embedslag og »naturligvis« aldrig blev repræsenteret i rigsrådet (s. 393). I statholderembedets omdannelse til rigsemede 1646 og rigsadmiral Henrik Bielkes optagelse i rigsrådet 1660 ligger vel en sen anerkendelse af landets status og betydning.³⁴ Af samtidens og eftertidens vurdering må vi standse op ved to meget forskellige: den liberale Robert Molesworths sønderlemmende dom over enevældens despoti (1692) og Gunner Linds betoning af, at enevælden i begge riger skabte en ny og stabil »orden og god politi«, en opfattelse, Dyrvik tilslutter sig. Efter mange års arbejde med magtstatens konsekvenser for dansk godsdrift 1630-1730 må anmelderen bryde sammen og tilstå, at han har mistet adskillige illusioner om enevælden; det ville som Knud Fabricius (1942) nærme sig naivitet at tale om »den unge enevældes arbejde for det danske folk«. Og det får også gælde Norge. Magten begrundede og hvilede i sig selv, og den havde frem for alt politiske og fiskale hensyn at tage efter majestæternes vilje. Da kongeloven 1709 blev publiceret, vakte den bestyrtelse. Meget rigtigt påpegede Montesquieu 1721, at den dansk-norske enevælde kun adskilte sig fra det persiske despoti ved at være lovfæstet; den måtte efterleve sine egne regler selv over for undersåtterne. Trods en række

justitsmord i de første årtier blev den aldrig arbitrær. Selv Molesworth fremhævede som det eneste forsonende moment enevældens hurtige og effektive retspleje.

Pladsen tillader ikke her at gå nærmere ind på enevældens lovgivning og reformer: danske og norske lov 1683-87, gods-, købstads- og lavslovgivningen 1682, matrikuleringen i begge riger osv.; dem behandler Dyrvik forbilledligt og klart. Hvorledes undersåtterne selv oplevede enevælden og dens magtcentralisering, ved vi ikke meget om, men en antydning får vi af et borgerligt hjertesuk fra 1680'erne: *Coram regiae plenitudine potestatis civitatum evanescent libertates*. (Frihederne vil fordampe for øjnene af den fylde, den kongelige magt har over stæderne).

E. Ladewig Petersen

Ole Feldbæk: Nærhed og adskillelse 1720-1814

Professor Ole Feldbæk ridser straks i indledningen bogens grundtema op: konflikten mellem to indbyrdes stridende holdninger, den kosmopolitiske og den nationale. Den første holdning personificeres af historikeren P.F. Suhm, som med sin viv og begges aner inkarnerer de fire hovedlande: Holsten, Slesvig, Danmark og Norge i helstaten, der med sine spinkle tentakler strækker sig ud over alle fire kontinenter med et utal af kulturer og sprog. I pagt med Oplysningstidens tolerance repræsenterer Suhm den kosmopolitiske. Som eksponent for en ny national identitet vælger Feldbæk en anden historiker, Ove Høegh-Guldberg, som gennemtrufede loven om indfødsret og dermed pirkede til et ulmende tyskerhad og lovede at besætte monarkiets embeder med kongens indfødte undersåtter. Det er Feldbæks tese, at Indfødsretten besejrede den kosmopolitiske holdning og dermed underminerede forudsætningen for den multi-

kulturelle helstat, der smuldrede og på længere sigt blev afløst af en række nationalstater. Men desintegrationen skyldtes ikke kun de interne konflikter om nationale identiteter, der blussede op efter Struensees henrettelse i 1772. Lige så skæbnsvanger blev året 1772 i kraft af svenskerkongen, Gustav 3.s tronbestigelse. Han nærrede en glubende appetit efter Norge, der som følge af Frederik 6.s fallit i stormagtspolitikken blev indlemmet i en union med Sverige i 1814. Således endte tvillingerigernes 434-årige samliv med skilsmisse.

Hvad betød mest: de indre, nationale modsætninger eller stormagternes overgreb? Det sidste, for den danske og – mildere – norske nationalfølelse var ifølge Feldbæk bestemt ikke rettet mod hinanden. Tværtimod bidrog Danmark – og navnlig prins Christian Frederik, hvis kontrafej heroisk pryder bindets omslag – til, at Norge ikke blev opslugt af Sverige, men fik udarbejdet og vedtaget sin demokratiske Eidsvoll-forfatning og derigennem sikrede sig en betydelig uafhængighed i unionen med Sverige. Skilsmissen var påtvunget udefra.

I selve fremstillingen udbygges konstruktionen af helstatens historie på det fundament. Strukturen er kronologisk (i dele) og tematisk (i kapitler). Første del 1720-1772 kaldes Helstatens Højsommer, anden del 1772-1807 Helstaten under (nationalt) pres. Tredje del 1807-1814 handler om Englandskrigen, Kielerfreden, Eidsvoll-forfatningen og Unionen med Sverige. Disse tre dele er indrammet af en indledning og en sammenfatning, hvortil kommer et afsluttende kapitel, der drejer sig om den historiske erindring hos nordmænd og danskere i spændingsfeltet mellem et idyllisk fostbroderskab og en traumatisk firehundredårsnat. De tre dele er underopdelt tematisk i hver fem kapitler, der omhandler indenrigspolitik, udenrigs-

politik, økonomiske forhold, kulturelle forhold og nationale identiteter.

Det er et imponerende arbejde. Bogen er klart disponeret. Forfatterens belæsthed, både hvad angår samtidige kilder og historiske fremstillinger, er formentlig *second to none*. Det betyder ikke, at bogen fremstår som en rapsodi over andres forskningsresultater. Tværtimod. Bogen udtrykker i høj grad forfatterens egne synspunkter, hvoraf nogle, f.eks. om de danske landboreformer og om udviklingen af nationale identiteter, er velkendte fra hans tidligere fremstillinger.³⁵ Dens overblik er virtuost, og det er beundringsværdigt, hvor meget stof der fremlægges og indordnes i denne syntesedannende konstruktion. Fremstillingen er spækket med informationer, ja det er betagende at se, hvor meget historisk viden der kan komprimeres til de relativt få sider, der er tilbage til tekst, når pladsen til de mange billeder, navnlig portrætter, skæres fra. Det er også velgørende, at personer tillægges betydning som aktører, i stedet for at fremstillingen udelukkende er baseret på de anonyme vilkår, de agerede på. Teksten er velskrevet – dog er syntaksen undertiden manieret. Stilen med ultrakorte sætninger uden verbum ville have større effekt, hvis der var sparet lidt på dem. Men stil er jo en smagssag, og læseværdigheden er som helhed høj. Der er sluppet trykfejl gennem korrekturen, men ikke mange.

Bogens kvalitet imponerer især på det udenrigspolitiske område – relationerne til England, Frankrig, Sverige og Rusland. Stormagtsinteresser, alliancemuligheder, det gottorpske spørgsmål og styrkeforhold mellem flåder og arméer er klart beskrevet. Men fremstillingens klarhed har sin pris. Når bogens pointer formuleres uden vaklen, får teksten et autoritativt præg, som muligvis ikke er tilsigtet, men som kunne være nuanceret. Nogle temaer beskrives næ-

sten for lysende klart, og man savner diskussioner af alternative fortolkningsmuligheder. Andre temaer, hvor forfatteren ved, han fremsætter synspunkter, som strider mod andres mere eller mindre knæsatte forskningsresultater, fremstår éndimensionalt. Nogle eksempler:

1) Det dilemma, stormagtspolitikken anbragte kronprins Frederik i i 1807, fremstår ikke som en valgsituation, men som et *catch-22* uden manøvrerligheder (s. 314ff). Hvordan kan det da gå til, at de øvrige medlemmer af Det væbnede Neutralitetsforbund valgte ikke at blive Napoleons allierede, men enten at træde op imod hans arméer eller at lade sig besætte som fjender? Endvidere skildrer Feldbæk udelukkende den egenrådige kronprins' udenrigspolitik ud fra en dansk (kontinental, landmilitær) synsvinkel, ikke ud fra en norsk (skandinavisk, maritim). Som eftertænkning ville helstatens bevarelse have kunnet betales med Napoleons kortvarige besættelse af hertugdømmene og Jylland. I stedet for at alle tænkelige ulykker haglede ned over os både til lands og til vands, både fra allierede og fjender og både i krig og i fred.

2) Feldbæk skildrer enevældens skolepolitik og alfabetiseringen i Danmark og Norge som et af få eksempler på styrets nederlag. Først bedømmer han den statslige kirkepolitik som konsekvent og nævner (s. 121) konfirmationsforordningen af 1736 om læsekyndighed som forudsætning for konfirmation og påstår så med henvisning til den store skolekommissions (1789) høringsvar (s. 125), at denne forudsætning ikke blev opfyldt. Denne skildring, som resumeres s. 382, strider eklatant mod den uddannelseshistoriske forskning. Ingrid Markussen når til det modsatte resultat.³⁶ Forordningen af 1736 krævede bekræftelse af dåbspagten som forudsætning for indgåelse af ægteskab og gårdfæste, hvorfor der var lagt et kraftigt

pres på gejstlighed og bondebefolkning for at lære børnene at læse – i hvert fald nødtørftigt – inden de trådte ind i de voksnes rækker. Ydre pres og indre trang – hvem vil ikke gerne have hjem og familie? – bevirkede, at befolkningen faktisk havde lært at læse omkring 1780.³⁷ Læseren kunne derfor forvente, at Feldbæks påstand om, at det på dette tidspunkt stod skralt til med læsekyndigheden i Danmark sammenlignet med Norge (s. 127), blev fremsat ikke som en ukontroversiel kendsgerning, men som en udfordring af velbelagte forskningsresultater.

3) På enkelte punkter modsiger forfatteren sig selv. Det gælder f.eks. universitetspolitikken. Feldbæk argumenterer både for, at den manglende indrømmelse af de norske universitetskrav var helstatspolitisk begrundet (s. 137 og 304), og at den sene given efter havde til formål at tage brodden af separatistiske ønsker (s. 342 og 382). Begge begrundelser kan ikke holde stik. Desuden negligerer Feldbæk Universitetets kvalitative mangler og Rentekammerets inkompetence på de faglige felter, der især motiverede de norske krav: naturvidenskab og teknologi, der kunne blive til nytte for de bærende norske erhverv.

4) Den økonomiske balance mellem helstatens enkelte dele skildres kun halvt. Læseren får en udmærket gennemgang af statsdelenes bidrag til helstaten, herunder den lempelige beskatning af nordmændene, især efter at de slap for ekstra(kop)skatten. Men med til regnskabet hører jo også statens udgifter, investeringer osv. Tilbageførslen af ressourcer, blandt andet investeringerne i Sølvværket, Blaafarveværket og Vallø Saltværk i Norge, Ejderkanalen mellem Slesvig og Holsten, flådebyggeriet, rustningsindustrien, tekstilindustrien og porcelænsfabrikken i København og udflytningshjælpen til dansk landbrug ignoreres. I det hele taget er helstatens

ressourcebetingede arbejdsdeling underbelyst. Kobbretaget på Nidaros-domen blev lagt efter privat indsamling i Norge, men kobberet på hovedstadens slotte og kirker kom fra tiendeafgiften, der blev erlagt i form af naturalier (kobberbarer) på Københavns Toldbod.

Min hovedindvending mod denne interessante bog er dog dens overeksponering af den nationale identitetsdannelse og dens underprioritering af helstatens moderniseringsproces. I Feldbæks fremstilling spiller hverken den politiske modernisering (tesen om den opinionstyrkede enevælde) eller den økonomiske modernisering (udviklingen af teknologi og produktion i landbrug, bjergværksdrift og industri) nogen nævneværdig rolle. I stedet er scenen indtaget af nationale identiteter, der optræder i magtens centrum, København. Plottet kulminerer med Indfødsretsloven i 1776. Der udvikles ikke tilsvarende stærke nationalfølelser i herugdømmerne eller i Norge og Island. Det er danske hjerter, der banker for fødestedskriteriet, og det er indvandrere født syd for Elben, der skal stænges ude.

Feldbæks forskning i nationale identiteter har tilført historiografien meget interessant nyt, men den har for mig at se tre svage punkter. For det første er det ikke rigtigt, at fødestedskriteriet sejrede definitivt i 1769 med Hagerups pjece (s. 166) eller i 1776 med Indfødsretten (s. 282 og 384). Debatten fortsatte, og Sneedorffs og Suhms kosmopolitiske tolerance³⁸ hævdede sig fortsat over for den provinsielle, danske selvforherligelse.³⁹ Og i 1784 gjorde »det tyske parti« (Stolberg, Schubart, Schimmelmann, Bernstorff, Moltke, Reventlow m.fl.) comeback. De havde som godsejere været pionerer i landbrugets modernisering og var nu som enevældens topembedsmænd i stand til at fuldende de reformer, de selv havde været med til at indlede i det civile samfund, med enevældig følgelovgivning.

For det andet havde Indfødsretten ikke den tilsigtede effekt, som formentlig var at fordrive tysk- og franskfødte fra helstatens øverste embeder. Tværtimod. Antallet af embedsmænd født i Danmark faldt under Guldbergstyret med 10%, og antallet af holstenere voksede tilsvarende. Dette stred i og for sig ikke mod Indfødsrettens bogstav, men i høj grad mod dens udtalte fremmedhad. Men ikke nok med det. Fra 1774 til 1782, mens Guldberg og Schack-Rathlou, Indfødsrettens bagmænd, havde fuld kontrol over enevælden, fordobledes antallet af udenlandskfødte embedsmænd (fra 7,3% til 14,3%). Og frem til A.P. Bernstorffs død i 1797 faldt kvoten af danskfødte embedsmænd yderligere med 5% til fordel for holstenske og især norske embedsmænd. Med andre ord: i de to decennier efter Indfødsretsloven, som er undersøgt, steg antallet af fremmedfødte embedsmænd i centraladministrationen.⁴⁰

Disse tal dementerer påstanden om fødestedskriteriets sejr og viser, at selve loven reelt var en storm i et glas vand. Ingen har vist endnu fundet eksempler på embedsmænd, der blev fyret som følge af loven. I historiografien er Feldbæk klart den, der har tillagt Indfødsretten størst betydning.⁴¹

For det tredje står Feldbæks tese om den nationale identitet over for et metodisk problem. Stærkest står tesen, når det drejer sig om kampen for at sikre det danske sprogs anvendelse og rensning sprogbrugen fra fremmede ord. Få siders læsning af Holberg, Rothe og Grundtvig viser tydeligt en udvikling fra en tekst fuld af franske låneord til Rothes rene, men også knudrede danske og frem til romantikkens purisme, hvor Grundtvig bogstaveligt talt evnede at udtrykke enhver tanke på modersmålet. Men Feldbæks definition af national identitet som et psykologisk og altså subjektivt fænomen adskiller sig fra Indfødsrettens ob-

jektive kriterium. Ansøgninger om indfødsret var lette at behandle for bureaukratiet, og hver naturalisation blev signeret af Christian 7. Derimod kan man ikke vide, om loven, som Feldbæk skriver, blev modtaget med spontan og ægte begejstring. Måske var receptionen blot danske borgeres karrierebestemte orientering efter det siddende regimes ideologiske vejrhane? Bogens receptionsanalyse er vist mere udtryk for gætværk end for metodefasthed.

Skal man læse befolkningens hjertesprog, giver privatbreve måske ærligere besked end officielle proklamationers champagnebrus. Nærlæsning og et mere bredspektret kildegrundlag viser en mindre unison folkestemning. Loven kunne vurderes ironisk (Ewald) eller distance-ret (Rothe) eller nuanceret (Fabricius). Eller patetisk som af den krænkede A.P. Bernstorff, der ved dens fremkomst skrev: »Der findes sikkert ingen dansker, der omfatter fædrelandet Danmark med større kærlighed end jeg. Men netop fordi jeg elsker landet og nationen, smerter det mig, når jeg ser, at det tilslutter sig så snævertsynede, uretfærdige og selvgode synspunkter, at det forfalder til et barbari, som tredive års faderlig omsorg og anstrengelser har drevet det ud af, og at vi nu i mere end en henseende er blevet genstand for spot, had og kritik fra mere end én nations side.«⁴²

Da A.P. Bernstorff blev gået i 1780, spillede Indfødsretsloven ikke ind, han var forlængst naturaliseret. Set på denne baggrund handler loven kun på den formelle overflade om embedsværk og fødested. Dens reelle funktion kan fortolkes som propagandistisk. I så fald er forholdet det, at Guldberegimet, der forfatningsstridigt indtog det magtfulde tomrum, som den sindsyge konge og hans selvbestaltede vikar, Struensee (født i Halle, men opvokset i Altona, altså tysktalende holstener), efterlod, havde

brug for at legitimere sig over for den offentlige mening. Og det var ikke svært at fremdrage eksempler på udlændinge, som havde besnasket den ældre, i visse henseender lidt naive, J.H.E. Bernstorff og siden skrupuløst havde stukket snablen i statskassen. Pierre Frontin var en velkendt skurk både på grund af sexchikane og bedrageri.⁴³ Hoffet havde brug for en sag, der kunne distancere det nye regime fra det gamle. Der var to alternativer: en national og en politisk. De nye danske diktatorer valgte da nationalfølelse og fremmedhad som indhold i deres propaganda, formentlig i erkendelse af, at deres konservative, merkantilistiske program var uden folkelig appel.

Men propagandaens virkning var kortvarig. I 1784 fik de fremmede statsmænd deres comeback – også ved et kup. Også de havde brug for at legitimere sig i befolkningen. Men de valgte at vejle med et politisk reformprogram, der genspejlede strømninger i det civile samfund. Skal man tro tolkningen af Frihedsstøttens indskrift (»Kongen bød....«) lykkedes det 1784-regimet at høste opinionens ros for landbrugets modernisering. Monumentet fremstod jo ikke som styrets propaganda for sig selv. Det var rejst på et taknemmeligt borgerskabs initiativ.

Ifølge den her skitserede tolkning er vi vidner til den opinionstyrede enevælde, både i tilfældet Guldberg og i tilfældet Bernstorff. Hvor den oprindelige absolutisme legitimerede sig religiøst, legitimerede enevælden sig i stigende grad i anden halvdel af 1700-tallet, hvor helstaten savnede regeringsduelige konger, i et samspil med den offentlige mening, en lunefuld og manipulerbar størrelse. I Feldbæks fremstilling er 1772 periodens afgørende skel, fordi Guldbergstyret med fødestedskriteriet griber afgørende ind i helstatens hovedproblem: sagen om de nationale identiteter.

I forlængelse heraf tillægges helstatens politiske og økonomiske modernisering kun sekundær betydning og 1784-regeringens reformpolitik ses som det danske af det danske: reformer indefra! Med denne tolkning skaffer han sig imidlertid to uforklarlige problemer på halsen.

For det første: Hvis reformpolitikken opstod på danske præmisser, bliver det en gåde, at Guldbergstyret var både reform- og fremmedfjendsk. Men det gjorde den heller ikke. Der måtte et nyt og anderledes regime til, der var kosmopolitisk sammensat og positivt indstillet over for Oplysningens idégrundlag, for at iværksætte en modernisering af helstatens politik og økonomi. Inspirationen udefra fik vind i sejlene takket være fremmede statsmænd. Det lykkedes ikke Guldberg og Schack-Rathlou at afskærme helstaten bag en selvtilstrækkelig nationalisme, og de 103 jyske godsejeres protester mod at forandre en forældet samfundsstruktur var forgæves.

Hvad skal vi vælge som paradigme for 1700-tallets historie: nationalismen eller moderniseringen? Det er så vidt jeg kan se spørgsmålet. Feldbæk vælger klart nationalismen. Claus Bjørn har præsenteret kilder, der anvender betegnelserne »danske parti« og »tyske parti« i den såkaldte proprietærfejde.⁴⁴ Med disse betegnelser kommer min pointe klart frem. »Danske parti« bestod overvejende af reformmodstandere. De oplevede deres glansperiode med Guldberg ved statsrøret, og de led deres afgørende nederlag i 1790. »Tyske parti« (en betegnelse, Feldbæk benytter s. 186) bestod overvejende af reformtilhængere. De kuppede sig (også) til magten med kronprins Frederik i 1784 og hylkede Oplysningens kosmopolitiske holdning, som inspirerede den langtidsholdbare moderniseringsproces.⁴⁵

Feldbæk tilslutter sig s. 189 og s. 273

Jens Arup Seips kendte tese om den opinionstyrrede enevælde. Tesen implicerer, at offentligheden begyndte at dele sig efter anskuelser, at der dannedes et forum for politisk debat, og at der så småt udkrystalliserede sig indbyrdes uenige politiske grupperinger, der ønskede at påvirke den politiske beslutningsproces. Det »danske« og det »tyske« parti er ikke blot udtryk for nationale mobiliseringer, men lidt ubehjælpssomme dæknavn for politiske intersemodsætninger, nemlig om moderniseringsprocessens konstitutionelle og økonomiske aspekter. Men i Feldbæks fremstilling er der ingen konstitutionelle forandringer at spore. 1770, 1772 og 1784 skildres som udskiftninger af enevældens ministre som personer, ikke som politikere med rivaliserende programmer. De successive regimer benævnes forskelsløst »enevælden«. S. 178 skriver Feldbæk, at Guldbergstyret rekonstruerede statsrådsstyret, så det »skulle vise sig at være bæredygtigt helt frem til enevældens fald i 1848«, men allerede to år efter blev statsrådet »skudt til side til fordel for hoffet«, hedder det s. 182). Og sammenfattende får vi at vide (s. 192), at statsrådsstyret var indført 1772, skudt til side 1774, retableret 1784, men i 1808 »forlængst undergraved«. Heller ikke helstatens økonomiske modernisering, dens respons på udlandets agrare og industrielle revolutioner og i den forbindelse Norges særlige natur- og energibetingede interesser har forfatterens opmærksomhed. Feldbæks fokus på nationale identiteter og skillelinien 1772 får karakter af en historisk reduktionisme, der bliver hovedkomponenten i hans konstruktion af reformperioden som skabt indefra.

Og for det andet: Den norske kritik af helstatens politik var *ikke* – efter min mening og vistnok heller ikke fuldt ud efter Feldbæks – i sin kerne national. Jeg mener, at den udsprang af modsat

rettede interesser i moderniseringspolitikken. Herman Wedel-Jarlsbergs kritik (blandt andet s. 335-338) var ikke mindst affødt af hans sociale indignation over den danske regerings nonchalante behandling af de sultende fyrede arbejdere fra Kongsberg Sølvværk. Savnet af en norsk bank hæmmede finansieringen af norsk udenrigshandel, og den store norske samhandel med England – f.eks. det norske handelspatriciats ønske om at importere britiske tekstiler og maskiner som returfragt på tømmereksporterende tonnage – bevirkede, at Norge havde andre kommercielle interesser end Danmark. Det samme galdt bjergværksdriften, hvor et samarbejde med svenskerne var givtigt. Universitetssagen er allerede omtalt. Summa summarum: I en analyse af forholdet mellem tvillingerigerne må moderniseringsprocessen spille en central rolle.

For nordmændene var 1814 et spørgsmål om at være regeret af helstatens Kongelov fra København eller deres egen mere demokratiske Eidsvoll-forfatning fra Stockholm. Da jeg som uvidende skoledreng første gang overværede 17. maj-festlighederne i Norge, spurgte jeg de selv i danske øjne eksalterede nordmænd, om det var befrielsen fra tyskerne, de markerede. Nej, svarede et par stykker, fra danskerne! Havde jeg dengang læst Feldbæks bog, havde jeg ikke spurgt så naivt. Og havde nordmændene læst den, havde de ikke svaret så frækt. Men sidste kapitel af firehundredårsnattens historie er næppe – heller ikke ifølge Feldbæk – skrevet endnu. De nationale identiteter er i Felbæks velskrevne værk bedre belyst end nogensinde. Men der er stadig dunkle punkter i rigsfællesskabet, som ligger og venter på deres historiker.

Dan Charly Christensen

1. Poul Enemark: »Motiver for nordisk aristokratisk unionspolitik. Overvejelser omkring kildegrundlag og tilgangsvinkler i unionsforskningen«, *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, Århus 1994, s. 171ff.
2. C.F. Allen: *De tre nordiske Rigers Historie 1497-1536*, IV:1, København 1870, s. 148f, 304 note 62. For oksetal i Gottorpe se Poul Enemark: *Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede. Med særligt henblik på dansk okseeksport*, Århus 1971, I, s. 182.
3. Enemark 1971, I, s. 80f; Poul Enemark: »'Tolden er nobel og nobels værd'. Toldhistoriske aspekter omkring en retssag i 1548«, *Zise* 1983, s. 103f.
4. Karl Knutsson besegler unionsakt af 9. juli 1438 (*Den Danske Rigslovgivning 1397-1513*, udg. Aage Andersen, København 1989, nr. 8). Karl Knutsson svensk rigsforsøger 18. oktober 1438 se *Svenska Medeltidsregister 1434-1441*, utg. Sven Tunberg, Stockholm 1937, nr. 828; jf. Hans Gillingstam: *Ätterna Oxenstierna och Vasa under medeltiden*, Stockholm 1952/53, s. 218ff, der desværre mangler i litteraturlisten.
5. Thelma Jexlev i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., 5, s. 413-414.
6. Se f.eks. Poul Enemark: *Fra Kalmarbrev til Stockholms blodbad. Den nordiske trestatsunions epoke 1397-1521*, København 1979, s. 91f, 94f; jf. Laurens Akselssens brev til det svenske rigsråd i anledning af broderens død. Viborg 28. marts 1481 (*Bidrag till Skandinaviens historia ur utländska arkiver*, utg. C.G. Styffe, Stockholm 1859-84, IV, nr. 50).
7. Se f.eks. Solveig Hoberg: »Kong Hans og nordisk politik i perioden 1483-1498 med særligt henblik på forholdet til det norske rigsråd«, utrykt ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet 1998, s. 174.
8. Henry Bruun: »Kalundborgvidissen 1425 af Kalmarunionsbrevet 1397«, *Historisk Tidsskrift*, 11. rk. 6, 1960-62, s. 521-573.
9. *Den Danske Rigslovgivning 1397-1513*, nr. 2 (bemærk s. 27).
10. Se Michael Linton: *Drottning Margareta. Fullmäktig fru och rätt husbonde. Studier i Kalmarunionens förhistoria*,

- Göteborg 1971, exkurs s. 302-312 om brug af papir og pergament, jf. s. 295 punkt 28 i instruktionen til Erik.
11. *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch*, IX, nr. 151 (Erik Nielsen Gyldenstjerne på Gotland): *Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus*, udg. J.R. Hübertz, I, København 1845 nr. 17 (Erik Nielsen kvitterer for byskat modtaget på kong Eriks vegne). Om Gyldenstjernernes godsinteresser i Livland se Hain Rebas: *Infiltration och handel. Studier i senmedeltida nordisk Balticumpolitik i tiden omkr. 1440-1479*, Göteborg 1976, s. 52-86, der desværre mangler i litteraturlisten.
 12. *Aktstykker vedrørende Erik af Pommerns Afsættelse som Konge af Danmark*, udg. Anna Hude, København 1897/1971, nr. 2 s. 8.
 13. Beata Losman: *Norden och reformkoncilierne 1408-1449*, Göteborg 1970, s. 137, 141f.
 14. Poul Enemark: »Peder Nielsen Gyldenstjerne til Ågård og hans sønner«, *Festskrift til Troels Dahlerup på 60-årsdagen 1985*, red. Aage Andersen, Per Ingeman og Erik Ulsig, Århus 1985, s. 160.
 15. Kalmar unionsprogram 1476: *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediaevalis*, 2. række, udg. William Christensen, København 1929, nr. 3903; Gottfrid Carlsson: *Kalmar recess 1483*, Stockholm 1955.
 16. *Sverges traktater med främmande magter*, utg. O.S. Rydberg, III, Stockholm 1895, nr. 522b.
 17. Carlsson: *Kalmar recess 1483*, bilag s. 61-71.
 18. Jens Peter Sørensen: »Opørretsretten som politisk instrument i kampen mellem kongemagt og aristokrati 1476-1505«, *Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance. Festskrift til Poul Enemark*, red. Svend Erik Green-Pedersen, Jens Villiam Jensen og Knud Prange, Århus 1983, s. 77-92.
 19. Hugo Yrwing: »Sten Sture, Ivar Axelson och unionsfrågan 1471-1484« *Scandia*, 34, 1968, s. 154-156. Kai Hørby i (*Gyldendals*) *Danmarkshistorie*, 2,1, København 1980, s. 218 anfører synspunktet som en formodning. Yrwings opfattelse hænger på en fejltolkning af §34 i Kalmaraftalerne 1482 (se Enemark 1979, s. 95), jf. Carlsson: *Kalmar recess 1483*, s. 67.
 20. Höberg 1998, s. 61-66, jf. *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediaevalis*, 2. række, nr. 5300.
 21. Om Balticumpolitik se f.eks. Hain Rebas: »Högadlig intressepolitik, slaget på St: Jörgensbjerg och Köpenhamstraktaterne 1441«, *Scandia*, 43, 1977, s. 136-184; Hugo Yrwing: »Baltisk intressepolitik och den nordjydska bonderesningen 1441«, *Scandia*, 45, 1979, s. 205-222; Poul Enemark: »Christian I's vej til Sveriges trone«, *Historie*, 1996, s. 1-55; Marian Biskup: »Sveriges plats i Jagellonernas politik kring sekelskiftet 1500«, *Scandia*, 45, 1979, s. 223-264.
 22. Svend Aage Hansen: *Adelsvældens grundlag*, København 1964, s. 240.
 23. *Historisk Tidsskrift*, 98, 1998, s. 406 og 410.
 24. Gunner Lind i *Rapporter til den XIX nordiske historikerkongres i Odense 1984*, III, Odense 1986, s. 94.
 25. Når forfatteren undrer sig over, at bønderne ikke som i Norge indkaldes til stændermøderne, hænger det sandsynligvis sammen med, at de danske fæstebønder blev opfattet som repræsenteret af kongen, adelen og gejstligheden (s. 22f, 72, 77 og 97).
 26. J. Lindbæk (udg.): *Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie*, I, København 1903-04, s. 1-3.
 27. Aksel E. Christensen: »Det danske stændersamfunds epoker«, *Danmark, Norden og Østersøen. Udvalgte afhandlinger*, København 1976, s. 272-76.
 28. Men ikke som i Norge ved, at krongods efterhånden gik videre til embedsmænd eller – ved selvejekøb – til bønder (s. 147-150).
 29. Henrik Pedersen: *De danske landbrug fremstillet på grundlag af forarbejderne til Christian V.s Matrikel*, København 1928/1975, s. 360.; Rigsarkivet, Rkt. 313-5-6 (Hartkornsekstrakt for proprietærgodset 1714-19); Rkt. 313.27-28 (Div. Hartkornstabeller 1690-1832).
 30. (Norsk) *Historisk Tidsskrift* 1998, s. 92-94.

31. *Danske Samlinger*. 2. række V, 1876-77, s. 140; smst., 2. række VI, 1877-79, s. 63.
32. I øvrigt giver de norske registranter fra 1661 (udg. af Rolf Fladby) mulighed for at studere ekspeditionstiden i kancelliet. Der har heller ikke været tale om nogen konstant stigende strøm af ekspeditioner før 1660, det gælder begge riger. Tim Knudsen og Ditlev Tamm (red.): *Dansk forvaltningshistorie*, I, København 1999, kap. 2-4.
33. *Bol og by*. 1985, s. 21-58; jf. J. De Vries: *Europe in an Age of Crisis, 1600-1750*, Cambridge 1976, s. 58f.
34. (Norsk) *Historisk Tidsskrift* 77, s. 96-98.
35. Ole Feldbæk: *Den lange fred 1700-1800, Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, bd. 9, København 1990; Ole Feldbæk (red.): *Dansk Identitetshistorie*, bd. 1-4, København 1991-92.
36. Ingrid Marcussen: »Konfirmationsforordningen af 1736«, *Uddannelseshistorie*, 1986, s. 95-117.
37. Ingrid Marcussen og Vagn Skovgaard-Pedersen: »Læseindlæring og læsebehov i Danmark ca. 1550- ca. 1850«, *Ur Nordisk Kulturhistoria, Läskunnighet och Folkbildning före Folkskoleväsenet*, Jyväskylä Yliopisto, Jyväskylä 1981, s. 13, 72.
38. Jeg finder Ole Feldbæks karakteristik af Sneedorff misvisende, når han hævder, at Sneedorff i *Den patriotiske Tilskuer* skulle have valgt adelsmanden som det talerør, han sympatiserer med. Som jeg læser Sneedorff, er pointen netop, at alle fire stænder kan, og i skriftet rent faktisk beviser, at de kan, udvise patriotisk adfærd i kosmopolitisk forstand. Patriotismen forener stænderne i indbyrdes harmoni, hvor de uden dette forenende ideal ville bekæmpe hinanden. Skildringen af bonden som patriot var ikke konservativ (Ole Feldbæk, s. 155), men ny og provokerende – og hentet fra den europæiske Oplysning, jfr. min bog *Det moderne Projekt. Kultur og Teknik i Danmark Norge 1750-(1814)-1850*, København 1996, s. 134.
39. Tyge Rothe: *Om Indfødsretten – til hvo der vil dømmе om den, og hvo der vil nyde got af den, 1777*. Rothe var rig og uafhængig (og persona non grata) af Guldbergstyret og turde derfor på tryk håne regimet for dets lefleri for folket. Joh. Chr. Fabricius: *Über die Volksvermehrung, insonderheit in Dänemark*, 1781, s. 192-201; Anonym [Frederik Buchwald]: *Cahier auf meinem Portefeuille*, 1781; Chr. Oeder: *Rüge einer Zudringlichkeit. Antwort auf I.C. Fabricius' Zudringlichkeit, etc.*, 1781; Georg Bryun: *Prüfung der Gedanken des Herrn J.C. Fabricius' Über die Volksvermehrung*, 1782.
40. Jette Kjørulf Tuxen: »Den danske civile centraladministrations embedskorps 1766-1797. En analyse af dets sammensætning«, *Personalhistorisk Tidsskrift*, 16, 1975. Feldbæk anfører skriftet i sin litteraturliste, men anvender ikke undersøgelsen.
41. Feldbæks tolkning ligger i forlængelse af den del af dansk historieskrivning, der efter 1864 understregede det nationale modsætningsforhold mellem tysk og dansk-norsk. Edvard Holm skriver således i *Danmark-Norges Historie*, bd. 5, København 1905, s. 255: »Et Træk ved Styrelsen i den Guldbergske Tid, der stedse fremhæves til Ros for den, er som bekendt den Lyst, der dengang viste sig til at lægge Vægt paa det nationale danske (eller dansk-norske Element). Arbejdet herfor staar for os som en nødvendig Kamp imod en Overvægt af udenlandske Elementer, af hvis Udfald i ikke ringe Grad vort Folks nationale Fremtid afhang.« Alligevel er Holm langt fra at tildele Indfødsretten den prominente plads i Danmarkshistorien, Feldbæk gør. Heller ikke Aage Friis: *Andreas Peter Bernstorff og Ove Høegh-Guldberg*, København 1899, giver loven om indfødsret første prioritet, men hæfter sig – ligesom Edvard Holm – ved det omvendt proportionale forhold mellem nationalisme og reformpolitik under Guldbergstyret. Svend Cedergreen Bech derimod ser i sin *Oplysning og Tolerance 1721-1784, (Politikens) Danmarks Historie*, bd. 9, København 1965, s. 515-520, Guldbergstyrets lov som »et veltilrettelagt propagandnummer beregnet på at øge hoffets magt« (s. 519).
42. A.P. Bernstorff til Ditlev Reventlow 1.

- juni 1776. Aage Friis: *Bernstorffske Papirer i Tiden 1732-1835*, bd. 3, København 1913, s. 476f [min oversættelse, DCC]. Feldbæk kender naturligvis kilden.
43. Aage Friis: *Bernstorfferne og Danmark. Bidrag til den danske Stats politiske og kulturelle Udviklingshistorie 1750-1835*, København 1903, s. 252-259. Anton Hübner og Peyrembert kunne nævnes som tilsvarende eksempler.
44. Claus Bjørn: »Den jyske proprietærfejdede. En studie over godsejerpolitik og bondeholdninger omkring 1790«, *Historie*, ny række XIII, 1979-81, s. 5.
45. Feldbæk fremhæver de danske ekspeditioner som et nationalt bidrag til den europæiske oplysning (s. 156), men paradoksalt nok negligerer han den modsat rettede og langt vigtigere trafik næsten totalt.

Storhandelens tid i dansk søfart

Af Søren Bitsch Christensen

Ole Feldbæk: *Dansk søfarts historie*, bind III: Storhandelens tid 1720-1814. Red. Ole Feldbæk m.fl. (Gyldendal, 1997). 224 s., 388 kr.

Dette glimrende bind af den fortjenstfulde serie om dansk søfarts historie adskiller sig på ét væsentligt punkt fra dets forgængere: Der har stået en mere omfattende forskning til rådighed for forfatteren. Det er iøjnefaldende, at der findes næsten fuldt dækkende kvantitative studier over såvel de vigtigste sejlruiter som skibsflåder. Feldbæk har kunnet trække på egne resultater og på studier af Dan Andersen og Erik Gøbel, hvad angår udenrigssejladsen, og på Monrad Møllers, hvad angår indenrigssejladsen og den kongerigske provinsflåde, samt på forskellige lokalstudier af slesvigske forhold. Kun for Københavns skibsflåde mangler endnu en samlet redegørelse. Feldbæk har også draget nytte af Hans Chr. Johansens database over den indenrigske sejlads i 1787 og har desuden hentet god støtte i sammes talrige, internationalt perspektiverede studier over besejlingsmønstre og varetransport i anden halvdel af århundredet. I det hele taget er bogen kendetegnet ved en frugt-

bar udnyttelse af store mængder litteratur.

Derved er opgaven på én og samme tid blevet gjort nemmere og vanskeligere. Baggrundsstoffet har været tilgængeligt, om end omfattende; men kravet om syntese og analyse er derved automatisk blevet større. Feldbæks væsentligste opgave har derfor bestået i disponeringen og i at fastlægge og fastholde en overordnet forståelsesramme for dansk søfart i 1700-tallet. Hans løsning er kompetent og overbevisende; men også lettere traditionel. Men det kan næppe bebrejdes ham. Dette værk er kulminationen på de sidste to-tre årtiers store fremskridt i forskningen, og det afspejles, hvilket er helt naturligt. Rammen er ganske præcist det, der loves, nemlig *søfartshistorie*: med vægten lagt på skibsflåder, varer, ruiter, statslig politik og internationale forhold med et overordnet erhvervsøkonomisk sigte.

Alternativer byder sig ellers til, først og fremmest i form af *maritimhistorie*, hvis der hermed tænkes på en bredere defineret skildring af skibsfarten som del af et maritimt miljø. Hvor det skib, der stikker til søs, blot ses som kulminationen på en erhvervs- og socialstruktur,

der inkluderer alt fra skibsbyggeriet over havnebyernes sociale, kulturelle og økonomiske forhold til regionale økonomiske subøkonomier. Man fristes til at sige, at maritimhistorie er en pendant til den klassiske danske form for social og kulturel landbohøhistorie, medens søfartshistorien slægter *landbrugs*-historien på.

Men før kravet om kuldkastelse af den traditionelle søfartshistorie måtte lyde højere end i dag, skal det overvinde et problem. På den ene side tyder en række forhold på, at begrebet *havskab* (efter eng. *seascape*) bør anvendes med samme ret som *landskab*: Næsten alle danske købstæder vendte mod vandet; et forbløffende stort antal af danske husmænd (henimod halvdelen) i før-industriell tid boede i sogne med adgang til åbent vand; og f.eks. bebyggelsesmønstret for herregårde afspejler en orientering mod vandløb og adgang til havet. Endvidere bliver det på allerførste side af denne bog slået fast, at den danske stat med ca. 3.500 skibe sejlede under sit flag i 1806 i forhold til antal indbyggere hørte til blandt verdens største søfartsnationer. Hvis ikke den var den største. Men alligevel skrives historien om det før-industrielle Danmark så godt som altid ud fra en landbrugshistorisk vinkel – med søfartshistorien som et tillæg.

Det er der på den anden side gode kvantitative grunde til. Et hurtigt blik på Svend Aage Hansens beregninger viser, at fiskeri, udenrigsskibsfart og indenrigstransport i 1818 ikke engang kunne mønstre et bidrag på 3% til kongerigets samlede bruttofaktoriindkomst. Nuvel, 1818 er et uheldigt år og siger ikke meget om de foregående 100 år. Mange procent større kan skibsfartens bidrag til bruttofaktoriindkomsten nu ikke have været, om end man selvfølgelig bør tillægge de afledte virkninger for handel og industri.

I det afsluttende – korte – afsnit om »Forskningen« tager Feldbæk faktisk disse tråde op. Han anerkender den foregående periodes nybrydende indsats for at kvantificere søfarten og ser for sig, at det vil fortsætte; og han tilføjer: »Men der er næppe heller tvivl om, at der i den forbindelse vil ske en glidning i interessen fra skibe og tonnage til livet om bord og i land – og at disse undersøgelser må blive af tværfaglig karakter. Den kobling af søfartserhvervet til det øvrige samfund, som allerede er indledt, vil blive fortsat og nuanceret« (s. 223). Feldbæk bevæger sig ind på området med det 55 sider lange kapitel om søfartserhvervet. Hans anvendelse af ordene »livsformer og livsbetingelser« s. 133 skal dog ikke foranledige til at tro, at man nu præsenteres for et etnologisk, endsige teoretisk studie. Det, der følger, er grundige beskrivelser af skibstypernes udvikling; skibenes navne (med den noget bastante sætning: »Skibenes navne er i 1700-tallet vor bedste kilde til søfartens identitet«, s. 139), skibsbyggeriet, ejer- og rederforhold, besætningernes forhold samt livet om bord, i havn og i land. Forskningens nuværende stade gør det ikke muligt for nogen forsker at lægge disse forhold op på et strengt analytisk niveau, hvor den maritime økonomi og det maritime miljø kan undersøges som sektorer over for eksempelvis landbrugets og handelens sektorer. Her ligger en alvorlig udfordring begravet for fremtidig økonomisk historie.

I bund og grund var der intet mærkeligt ved den store skibsflåde, i hvert fald ikke provinsens. Den skyldtes især geografiske forhold inden for helstaten. De danske og norske markeder var komplementære størrelser, der hang sammen konstitutionelt, men som rent geografisk »tilfældigvis« måtte forbindes over vand. På samme måde med provinsens

og hovedstadens markeder. Helstaten udgjorde på denne måde ét rum og ét økonomisk marked, og i tråd med den lykkelige, igangværende fokusering på helstaten betoner Feldbæk flere gange betydningen heraf. Både for den hjemlige og for den udenrigske handel.

Denne arbejdsdeling lader Feldbæk slå igennem i bogen ved at disponere de enkelte kapitler og afsnit efter rækkefølgen: først den danske provins, så Slesvig og endelig hovedstaden. De regionale og lokale særtræk lades aldrig af syne. Bogen er ellers bygget op om to store afsnit om henholdsvis »den lange vækstperiode« 1720-78 og »den florisante periode« 1778-1807. Dernæst følger afsnit om søfartserhvervet, krigen 1807-14 og endelig en sammenfatning og det nævnte personlige bud på fremtidige forskningsbehov. Hertil kommer udtømmende noter.

Men den grundlæggende skillelinie, der hvor vandene skiltes, var den kolossale forskel mellem indenrigsfart og udenrigshandel. Lad os se på indenrigsfarten først.

Den største forhindring for skibsfartens fremgang var det begrænsede indre danske marked og fraværet af danske eksportartikler. Styret koncentrerede derfor i bedste merkantilistiske ånd – men altså også af nødvendighed – sin vækstfremmende indsats til hovedstaden og især til dens kompagnier. Det slår igennem i bogen. Nogle vil måske kunne hævde, at de mange regionale maritime miljøer ikke helt får det, der burde tilkomme dem (selv om de på ingen måde er glemt). Men flere af de regionalt blomstrende skibsmiljøer havde faktisk forsyningen af København som et bærende element. Og byens behov for forsyninger af dansk producerede landbrugsvarer voksede i takt med udviklingen af byen som internationalt betydningsfuld transit- og orlogshavn og som hjemsted for en internationalt aktiv

fragtflåde. Alene i årene 1772 til 1807 lossedes varer til en værdi af 135 millioner rigsdaler i hovedstaden; det svarede til kongeriget Danmarks samlede statsindtægter i samme periode. Og det var endda kun ladningerne fra Asien! Størst var søfartens politiske, kulturelle og sociale følgevirkninger da også i København, hvor den nu nye, selvbevidste borgerstand skulle blive en styrende kraft i det næste århundrede.

Provinsen var under disse forhold trods alt ikke én masse. Overordnet udtrykte årene 1733 til 1769 udpræget kontinuitet; men de enkelte byer var ganske kraftigt differentierede. Og der var tydelige regionale specialiseringer. Til Feldbæks rådighed har først og fremmest stået Monrad Møllers tal for provinsen. I 1733 var Århus og Aalborg toneangivende med i alt 19,5% af provinsens skibsflåde. Men ellers var provinsen ikke for meget at regne i sammenligning med Slesvig, hvor der særligt på østkysten kunne fremvises en fornem række havne med international aktivitet så som Aabenraa, Flensborg og Egerfærde. Samtidig stod eksempelvis Vestjylland praktisk talt ikke i forbindelse med København over vandet. København havde et stort opland langs Sjællands østkyst, på Lolland-Falster og på Sydøstfyn. Hvor hovedstaden dominerede, var den tillige ofte nær enerådende. Hvorimod de steder, hvor de fleste skibe anløb fra Norge, var den norske dominans mindre udtalt. Hvor byerne på øerne vendte mod nord, var Norge dominerende. Ligesom i de fleste østjyske byer, bortset fra Ebeltoft, Grenå og Mariager, der forsynede København med brænde og kalk. I 1769 er billedet noget nær det samme, med en mindre generel forskydning til norsk fordel og kun med en lidt større samlet tonnage. Alligevel er transportmønstret brudt afgørende op. Købstædernes egne fartøjer var nu ikke længere eneherskende i far-

ten mellem hjemhavn og hovedstad; ærøboerne og Dragørskipperne havde lagt sig imellem forsendelses- og modtagelshavn.

Dragørskippernes succes hang vist nok især sammen med deres større produktivitet: de sejlede mere, men med mindre mandskab. I 1769 stod de for ikke færre end 45% af den provinstoneage, der anløb København. Ærøboernes fremgang hang på den ene side sammen med deres flittighed, men også og nok så afgørende med de østslaviske byers, især Flensborgs, bredere internationale orientering. I disse byer kunne de nemlig hente baltiske varer, norsk tømmer og lokale teglsten, og det gav dem en returvare for det korn, de fra omkring 1735/40 begyndte at opkøbe.

De store ændringer i provinshavnen finder sted i den florissante periode. Ved indgangen til 1800-tallet var skibsflåden således godt og vel fordoblet i forhold til århundredets begyndelse. Men grundmønstret forblev det samme som i 1733/69: Præferencerne for enten Norge eller København var i store træk uforandrede, om end de norske anløb vandt lidt frem på bekostning af hovedstadens. Baggrunden har ikke mindst været tømmerleverancer til de udflyttede gårde og den forøgede korneksport. Men under overfladen var der forskydninger. Medens de otte største tolldistrikter i 1733 havde tegnet sig for godt 47% af provinshavnen og de otte mindste for knap 5%, var tallene i 1807 66,4% og 1,3%. Og navne på listen blev skiftet ud. Blandt de otte største i 1733 var Nakskov, Grenå, Hadsund og Ebeltoft væk fra listen i 1807. Fortrængt af de nye maritime miljøer Dragør, Fanø, Bornholm og Tåsinge (der figurerede under Svendborg).

Kendetegnende for disse var, at de alle varetog rent distributive opgaver. Betyder det, at provinshavnen udvikling var en rent afledet effekt af landbo-

reformer og velstandsstigning – et blot og bart redskab? Og var statens rolle virkelig så tilbagelænet, som Feldbæk mener? I store træk ja. Men hvor Feldbæk i sin skildring af udenrigsfarten konstant har blik for statens anvendelse af søfarten som et aktivt medie, der kunne skabes og udvikles, træder statens rolle for indenrigssejladningen trods alt for vagt frem. Baggrunden for Dragørskippernes fremvækst var ikke mindst statslig. Ved nærmest at vinde hævde på eksempelvis fragten af det kongelige magasin-korn fra midten af 1700-tallet fik Dragørbådene en kolossal fordel. De behøvede ikke at afvente en fuld skibsladning af øvrige varer, men kunne nøjes med at supplere magasin-kornet. Derved kunne de sikre sig kontinuitet i besejling af provinshavnen, der måske vanskeligt kunne bære en fuld fragttid og igen. I bogen får magasin- eller skattekornet vel 10 linier med på vejen, men alene dets mængde berettiger til mere. I slutningen af 1760'erne blev der f.eks. årligt udskrevet over 110.000 tdr. Og det meste heraf skulle transporteres over vand, hvilket ikke mindst Dragørskipperne stod for. Og deres dominans varede ved, også efter kornskatten i 1791/92 var omgjort til en pengeskat. I 1795/96 blev naturalieleverancer nemlig udskrevet på ny. Og da amtsforvalteren fra Ribe forelægger de indkomne bud på transporten fra de lokale skipper for Rentekammeret, må kammeret bide i det sure æble: »Til Ribe går ingen Dragør skipper, og følgelig må vel dette tilbud antages«. Af den samlede udskrivning blev de 21.424 tdr. sejlet i Dragørbåde og blot 4.799 tdr. i andre både (Rigsarkivet, Rkt. 246.106).

Et andet område med statslig subvention var præmieringen af forsyningsfragter til Norge i indfaldne eller truende nøddår. I 1772 og 1781/82 udstedtes således otte plakater om præmier for forsendelse af kartofler, korn og mel til

Norge. Erfaringerne fra kornskatten og fragtpremierne skulle ikke mindst komme til deres ret under den dramatiske forsyning af Norge efter 1807. (Og for den sags skyld også i de samtidige provideringskommissioner til understøttelse af trængte danske områder, især København og Sjælland.)

Der kan altså være en tendens til at skildre indenrigsfarten som lidt for rutinepræget. Et forhold, der ligger uden for Feldbæks ansvarsområde, for så vidt som den eksisterende forskning lader ham i stikken. Der savnes i høj grad kalkuler over økonomien; først og fremmest for at få svar på »transaktionskostningernes« eventuelle nedbringelse. Opererede man på et ukendt marked, eller var transaktionerne aftalt i forvejen – evt. efter kontrakter? Hvor længe lå skibene i havn? Hvordan blev en returladning trommet sammen? Forhandlingen og rutinerne i de norske havne er ikke mindst interessante. På et abstrakt plan var udvekslingen af danske for norske varer funktionel – noget for noget – men hvordan foregik det? Hans Chr. Johansen har således (i festskriftet til Ole Feldbæk) peget på, at i farten mellem København og Norge var der i 1787 flere liggedage i København end i Norge: 20 mod 15. Men også 15 dage er da ganske lang tid.

Lad os derefter gå over til udenrigsfarten. Allerede før den florissante periode var det et særligt dansk træk ved udenrigsfarten at udnytte hele det økonomiske rum inden for helstaten med dets forskellige muligheder. Hvertil Feldbæk tilføjer, at det netop var styrets intention, at helstaten skulle fungere som et fællesmarked. Således brugte danske redere at indlede sejladsen ved at gå til en norsk, islandsk eller finmarsk havn efter en salgsvare, som så blev afsat i britisk eller kontinental havn. Ellers påbegyndte skibene ofte rejsen ved at gå dybt ind i Østersøen for at få en fragt

til Vest- eller Sydvesteuropa. Derfra tog de så sidenhen fragt tilbage til en havn ved Elben eller i Østersøen; eller de returnerede til hjembyen for at blive lagt op for vinteren. Funktionelt betraget trådte danskerne – sammen med andre søfartsnationer selvfølgelig – ind i det tomrum, Nederlandenes økonomiske nedtur havde efterladt i forbindelsen mellem Middelhavet og Baltikum. Men dertil krævedes Middelhavets åbning for handel. I 1747 kunne de første algeriske søpas udstedes til danske skibe, og 1751/53 blev der indgået traktater med Tunis, Tripolis og Marokko og i 1756 med sultanen af Konstantinopel. Middelhavet åbnede sig for danskerne. Men det skete langsomt. Endnu til de første år af 1770'erne var der eksempelvis kun tale om 10-20 københavnerskibe om året, ofte overgået af Flensborg. Større betydning havde da Vestindien- og Vestafrikafarerne, både i trekantsruten og i direkte sejlads fra København.

Feldbæk fortsætter i denne bog sin rehabilitering af enevældens merkantilistiske, økonomiske politik. Hvorved han i øvrigt er i overensstemmelse med megen international forskning, uden at han anvender dele af denne forsknings strikse økonomiske teori. Politikens berettigelse lå i krisen i 1720-30'erne, der affødte »en sammenbidt og konsekvent merkantilistisk vækstpolitik« (s. 63). På samme måde med kompagnierne. I en begyndelsesfase har de deres berettigelse; og så må andre hensyn, herunder især den frie markedsdannelse, vige til deres fordel. Men når de havde medvirket til en solid etablering af nye markeder og ruter, kunne de for statens skyld gerne opløses. Således som det skete med Vestindisk-guineisk Kompagni, der opløstes i 1754, og Asiatic Kompagni, hvis oktroj udløb i 1772 og kun blev forlænget med 20 år og derpå yderligere 20 år og da kun gjaldt sejladsen på Kina og handelen med kinesiske varer.

Feldbæks merkantilismesyn er altså positivt: Idealet havde aldrig været en stats- og monopolstyret økonomi, men »den friest mulige søfart og handel« (s. 64). Da ressourcerne ikke længere var helt så knappe, kunne idealet gradvist føres ud i livet. En liberalisering, men ikke efter en liberalistisk doktrin. Og som fik et paradoksalt forløb al den stund, den begejstrede modtagelse af Adam Smiths *Nationernes Velstand*, oversat til dansk allerede i 1779, blev fulgt af en fornyet og omfattende statslig intervention: den gigantiske satsning på fangst i Nordhavet samt tre helt nye handelskompagnier, hvis anlægs- og driftskapital staten ligefrem skaffede til veje, foruden at den tog direkte del i ledelsen.

Det nye styre i 1784 var ifølge Feldbæk ikke – på trods af egne påstande – svorne tilhængere af nogen dogmatisk eller principiel liberalisme. For så vidt tog de tråden fra tidligere op og begyndte afløsningen af de statstøtteordninger, der nu var blevet overflødige. Og på den anden side udbyggede de statens engagement i forbedringen af infrastrukturen: vejvæsenet og provinshavnene (hvis forhold for øvrigt får for lidt omtale). Men det er spørgsmålet, om disse aktiviteter overhovedet skal beskrives under etiketten »liberalisme eller ej«. Termen økonomisk modernisering falder bedre for. Feldbæk fremhæver, at den delvise frigivelse af Islands- og Finmarkshandelen især var et spørgsmål om besparelser på statens udgifter. Og ophævelsen af kornmonopolet skulle især være udsprunget af, at producenterne nu var stærke nok til at klare sig uden. Men baggrunden for ophævelserne skal suppleres med det, der blev indført i stedet. Den store kornhandelsforordning af 26. maj 1788 er således spækket med tanker om institutionelle ændringer, der skulle skabe økonomisk vækst. Og modernisering.

Et højdepunkt i bogen er den instruktive analyse af den internationale baggrund for den florissante periode og den nationale politik. Vægten er naturligt lagt på hovedstadens oversøiske aktiviteter. Men den øvrige fart belyses klart. Efter 1778 begyndte danske provinsskibe langsomt at blive indsat i international fragtfart. Besejlingen af havnene længere inde i Østersøen: Wismar, Rostock, Danzig, Königsberg, Memel og Riga voksede. Og især efter 1795 udvidedes provinsskibenes sejlruiter til Sydeuropa. Og stadig var Flensborgs handelsflåde den københavnske mindst jævnbyrdig i sejladsen på Middelhavet og til Spanien og Portugal, såvel i den tidlige periode 1747-71 som i den sene, florissante, 1778-1807. De tre slesvigske havne, Flensborg, Aabenraa og Sønderborg, var basis for en trafik, der gik fra Slesvig til bunden af Østersøen efter fragtladninger til nederlandske, britiske, franske, spanske og portugisiske havne. Derfra gik de ofte videre ind i Middelhavet, hvor de kunne deltage i den lokale indenrigsfart. Hjemturen gik da med en fragt til Hamborg, Amsterdam eller Østersøen.

Hviler afsnittene om den oversøiske handel på kendt stof, er det dog ikke ensbetydende med, at der ikke er nye og til lejligheden foretagne studier. Der er en værdifuld oversigt over det store nordhavsprojekt fra midten af 1770'erne. Der fremlægges første skitser over den begyndende sejlads på Nord- og Sydamerika i 1780- og 1790'erne. Samt en samlet skildring af højkonjunkturen for sejlads under dansk flag i den interasiatiske fart – den såkaldte *country trade* – under revolutions- og Napoleonskrigene. Her nåede udnyttelsen af det neutrale danske flag et spekulativt højdepunkt, hvor skibe fra de krigsførende nationer for en billig penge købte danske papirer og flag i Serampore og Trankebar. Prisepapirer vedrørende op-

bragte danske skibe fra High Court of Admiralty m.v. tilføjer statistikkerne kolorit og lader de menneskelige skæbner foruden de forretningsmæssige tråde træde frem. Det samme gælder anvendelsen af britiske licenser til nordhavsarten efter 1808.

Som også øvrige anmeldere af diverse bind af søfartshistorien har påpeget, lades man i stikken med hensyn til nau-

tiske udtryk, skibstyper m.v. En simpel tavle over de forskellige skibstyper i rette målestokforhold havde været rart. Det er dog kun en enkelt skønhedsplet. Man behøver næsten ikke sige, at også dette bind er fornemt udstyret – en ny målestok er hermed sat. Og man behøver slet ikke nævne, at også denne gang er Feldbæk velformuleret og elegant.

Litteraturnyt

SAMLEDE FREMSTILLINGER OG STØRRE TIDSPERIODER

Signe Mellemsgaard: *Kroppens natur. Sundhedsoplysning og sundhedsideal i 250 år.* (Museum Tusulanums Forlag, 1998). 357 s., 298 kr.

Sundhed er indiskutabelt godt, og det naturlige og det sunde er identisk. Det er i hvert fald den holdning, der igen og igen kolporteres i vor tids reklamer, og som sikkert også er en indgroet »mentalitet« i de fleste moderne mennesker. Men sådan har det ikke altid været. Der var en gang, hvor det ikke var en selvfølgelighed, at sundhed var et andet ord for lykke, og hvor sundhedsoplysningerne måtte argumentere ihærdigt for, at sundhed var vigtig og noget, man burde stræbe efter.

Denne sundhedsoplysning har etnologen Signe Mellemsgaard analyseret i sin ph.d.-afhandling, som er grundlaget for denne bog. Hun analyserer dansksproget sundhedsoplysning fra sidste del af 1700-tallet og frem til i dag. Tyngdepunktet ligger dog helt overvejende på årtierne op mod og lige efter 1800, og J.C. Tode, »landets første egentlige sundhedsoplyser« (s. 107), er den altdominerende skikkelse. Perioden 1807-1990 fylder blot ca. 15% af teksten, så det meste af 1800-tallet skøjtes der igennem, og et par enkelte punktnedslag må bære argumentationen for vort århundrede.

Når det sene 1700-tal får så stor vægt i Mellemsgaards analyser, er det, fordi det er den egentlige sundhedsoplysningens »formative fase«: På denne tid etablerer den sig og stabiliserer sig som

fænomen (s. 17). Det interessante er, hvordan sundhedsoplysningen allerede fra starten dels kobler natur og sundhed, dels både bliver et sted for social kritik og et sted for diskussioner af den rette levevis og dermed for en »livsstilisering«, dvs. en almen vilje til en aktiv udformning af individets livsstil. Naturen tillægges i stigende grad værdi som referencepunkt, f.eks. regnede oplysningerne med, at bønderne var mere sunde end byboerne, fordi man formodede, at de levede et mere naturligt liv. Byboerne var præget af overflødighed, ødselhed og usundhed og led af overdreven »ømfindtlighed« og »føleri«. En stor del af sundhedslitteraturen var (derfor?) henvendt til byboerne, som jo i parentes bemærket også var dem, som de ret få læger skulle leve af.

Oplysningens mål var at lære folk at være opmærksomme på deres krop og indrette sig efter sundhedsforskrifterne, men også straks at opsøge en rigtig læge, hvis man faktisk blev syg. Derved blev sundhedslitteraturen også et led i lægestandens professionalisering. Nøgledord var mådehold, orden og regelmæssighed, og som Mellemsgaard påviser, er der god overensstemmelse mellem det fremvoksende borgerskabs ideologi og i hvert fald den, der udtrykkes i Todes sundhedsoplysning. Det er oplysnings-tidens rationelle og individualistiske menneske, et »nøjsomt, arbejdende, velordnet, nytteorienteret, moderne og målrettet individ«, der fremmanes (s. 128).

Men Mellemsgaards læsninger af sundhedslitteraturen viser også, at sundheds-

oplysningen var standsopdelt: Samfundets stænder havde forskellige levevilkår, levevis og sygdomme og måtte derfor også have hver deres sundhedslitteratur. Der opstod derfor ved siden af den oplysning, der så udpræget var rettet mod byboerne, en anden sundhedslitteratur i form af almanakker og sundhedskatekismer, henvendt til almuen, altså bønderne. For selv om de ikke af natur var ufornuftige, når det gjaldt sundheden – jf. deres tættere forhold til naturen – så kunne de gennem fejlagtig opdragelse, tradition og overtro leve forkert og dermed udsætte sig for sundhedsmæssige farer. Det gjaldt altså om at omforme disse af naturen gode og ufordærvede mennesker til deres oprindelige natur. Mellemsgaard paralleliserer tankevækkende sundhedskatekismens ideelle nye bonde, der er »formålsrettet i sine handlinger og rationelt tænkende, menneskekærlig og fremskridtstro, interesseret i nyt og villig til at forkaste gamle vaner, beskeden i sine fordringer, men initiativrig og vidende, beroende på sin egen fornuft, og alligevel autoritetstro«, med den bonde, landboreformatorerne drømte om. Landboreformere skulle forvandle den fysiske, nære natur, sundhedsoplysning skulle forvandle vor egen natur, kroppen (s. 236f). På den måde bliver der altså tale om en altomfattende proces, som nogen nok ville kalde modernisering eller civilisering.

Sundhedslitteraturen, som her analyseres, var vidtfavnende. Intet menneskeligt var den fremmed. Hvor en senere tids oplysende litteratur nok i højere grad lagde vægten på sygdommene, synes det sene 1700-tals oplysere især at

være optaget af at undgå sygdomme, og derfor fokuserer man på livsførelsen og på kroppens naturlige reaktioner, ikke mindst »udkastelserne«. Mad og drikke er noget centralt hos Tode, og Mellemsgaard helliger et helt kapitel (s. 238ff) til fordøjelsen og afføringen, som tillægges stor vægt som »livsførelsens prøvesten«.

Der er mange flere end de her nævnte aspekter af bogen, som det kunne være værd at fremhæve. Det er en stor og interessant undersøgelse, Signe Mellemsgaard har foretaget, som gør os klogere på sundhedsforestillingerernes historie og sætter nutidens naturaliserede holdning til sundhed som det »naturlige« i perspektiv. Bogen kan dog ind imellem godt forekomme lidt ophobende i sine eksemplificeringer, som om forfatteren har haft en stak kartotekskort (eller hvad man nu om stunder har på en computer) som så er brugt et efter et (f.eks. s. 89ff).

Undersøgelsen gælder sundhedens italesættelse, ikke om denne havde nogen virkning, eller hvilken virkning den havde, som Signe Mellemsgaard selv gør opmærksom på (s. 317). Om det publikum, som disse tekster var henvendt til, faktisk indrettede sit liv efter forskrifterne, ville selvfølgelig have været et yderst relevant emne at tage op, men det er ikke Mellemsgaards ærinde. Hendes undersøgelse er et eksempel på den del af den »nye« medicinhistorie, der er optaget af »diskursen«, af talen om sundhed og natur som en kulturel foreteelse. Man kan savne nogle registre til sidst i den i øvrigt smukt illustrerede bog.

Jens Chr. Manniche

OLDTID OG MIDDELALDER

Lotte Hedeager: *Skygger af en anden virkelighed. Oldnordiske myter.* (Samlerens Universitet, 1997). 138 s., 188 kr.

Denne bog af Lotte Hedeager fra Samlerens Universitet tilhører snarere Folkeuniversitetet, idet den fremlægger resultaterne af igangværende forskning uden at vise »vejen, ad hvilken« de er blevet fremdraget. Her henvises læseren til foreliggende og kommende værker fra forfatterens hånd, og det ville være ubilligt af anmelderen at forlange et værk af en anden genre.

Lotte Hedeagers emne er folkevandringstidens centrale myter, de myter, der båndt store hære sammen gennem fiktionen om folkets fælles historie siden afrejsen fra den mytiske ø, Scandza, under ledelse af en fyrsteslægt, der stammede ned fra Gaut/Woden/Odin. Forfatteren ser ikke noget usandsynligt i, at én og anden gruppe kunne stamme fra det nuværende Skandinavien, men korrektheden i denne påstand er ikke væsentlig for hende. Det væsentlige er, at forestillingen om det fælles nordlige urhjem og den fælles kongeslægts guddommelige oprindelse har haft legitimerende kraft for, hvad der i vore øjne synes at have været kortlivede militærpolitiske koalitioner. Forestillinger om ramhedensk ælde har skullet legitimere kristne kongedømmer. Som goterskribenten Cassiodor skriver om sig selv: »Af gotisk oprindelse skabte han romersk historie«.

For Lotte Hedeager ligger det i myternes natur, at de hævder folkets permanens fra urtiden, samtidig med, at de kontinuert er under nødvendig tilpasning til skiftende forhold, uden at det står i den enkelte forfatters magt at ændre dem vilkårligt. Det bedste eksempel

herpå er ikke de tidlige folkevandringsskribenters urmyter (hvis forhistorie vi ikke kan følge), men overleveringerne om germanerfolkenes traumatiske sammenstød med hunnerne: Under hunnernes første angreb i 375 døde goterkongen Ermanarik ved Sortehavet; i et slag i 437 dræbte hunnerne burgunderkongen Gundicar; endelig døde hunnerkongen Attila i 453 under brudenatten med den germaniske prinsesse Hildico. Dette er den historiske kerne i de mytekredse, som overlevede til nedskrift i det 13. århundrede: i den middelhøjtske *Nibelungenlied* og i de islandske *Eddakvad* i *Codex Regius* (med urette tillagt Sæmund Frode o. 1100). Her er Hildico blevet til Krimhild/Gudrun, der som søster til Günther/Gunnar dræber sin ægtemand, hunnerkongen Etzel/Atle, for at hævne sin slægt. Siden bliver Gudruns datter Svanhild gift med goterkongen Jormunrek og dør en tragisk død. Dette demonstrerer mytens karakter af konstans gennem stadige forandringer.

Lotte Hedeager vier dyrkelsen af den gådefulde skikkelse Ygg/Gaut/Odin særlig opmærksomhed. I forlængelse af religionshistorisk forskning og under indflydelse af moderne etnografiske teorier ser hun Odin som en shamanistisk gud, en gud, der er forbillede for og bliver dyrket af shamaner, som de kendes fra de »cirkumpolare« jægerkulturer. Hun mener, at folkevandringstidens krigerforbund i dyrkelsen af Odin har haft en specifik praksis, der ikke må forveksles med landbrugs-shamanisme (som også findes), men kun kan udledes og forklares ud fra jægerkulturer. Karakteristisk for nyere tids jægerkulturers shamanisme er, at den ekstatiske-bevidstløse shaman under sin trances ånderejse bistås af hjælpeånder i dyreskikkelse, både fugle (som de særligt åndelige væsener),

men også (ren)hingste, slanger og fisk. Derfor ser hun den germanske jernalders udsmykning af prestigeobjekter med de karakteristiske sammenflettede dyreskikkelser som symbolske afbildninger af Odinkultens shamanistiske hjælpeånder. De fyrstelige gaver er religiøse tegn, der skaber religiøst funderede bånd i samfundet.

Lotte Hedeagers tese om dyrestilen som afledt af Odinkulten gaber over to store svælg. Det ene svælg er tiden: Mens der i 13. århundrede foreligger en enkelt Edda-strofe, der beskriver Ygg/Odin som ophængt på »rædsels-hesten« Ygg-drasil, ofret til sig selv, har vi ingen vidnesbyrd om hjælpeånder i dyreskikkelse før det 18. århundredes beskrivelse af samernes shamanisme, næsten halvandet årtusinde efter den germanske dyrestil. Det andet svælg er kulturelt og i religions-sociologien langt større: Hvorledes skal et krigeraristokrati, der anfører agerbrugere og kvægvædere, kunne indoptage et specifikt jæggeritual og give det samfundsfunderende mening?

I de ældste norrøne kilder, skjaldekvadene, optræder Odins dyr: ravne, ørne, ulve og (i søslag) måger, fornemmelig som ådselsædere. I den veldaterede skjaldestrofe, Vellekla v. 30 (senest 986), har vi den eneste bevarede beskrivelse af en hersker som udøver af religiøs kult: Håkon Jarl kaster lod med pinde og ser »varselsstærke ravne«: Han tager auspicer. Fugle kan altså være varselsdyr. Og Odin selv, ja han har et ofte omtalt elskovsforhold til jættekvinden eller asynjen *Jord*. – Hvorfor udelukke Odin fra landbrugs-shamanismen? Hvorfor bruge helt specifikke jæger-shamanistiske træk til at forklare dyrestilen og til at begrunde, hvad der hellere må forblive uforklaret end slet forklaret?

I et tværfagligt, syntesebåret værk bør læseren indstille sig på, at små de-

taljer i udenværkerne ikke vederfares fuld retfærdighed. Men i Lotte Hedeagers bog står den centrale tese ubevist.

Rikke Malmros

Bjarne Lønborg: *Vikingetidens metalbearbejdning*. Fynske Studier 17. (Odense Bys Museer og Odense Universitetsforlag, 1998). 148 s., 150 kr.

Vikingetidens metalhåndværkere var i besiddelse af en omfattende viden og teknisk dygtighed, og mange af deres produkter overrasker den dag i dag ved deres kvalitet. Konservator Bjarne Lønborg henvender sig med denne bog til alle, der måtte interessere sig for vikingetidens metalhåndværk – og ikke blot de færdige resultater, men selve arbejdsprocessen bag dem. Hensigten med bogen er at rette opmærksomheden mod tidens tekniske metoder og formidle en dybere forståelse for håndværkernes forudsætninger. Samtidig sættes fokus på en primærkilde fra første halvdel af 1100-årene, *Schedula Diversarum Artium* forfattet af munken Theophilus fra det nordvestlige Tyskland.

Bogen er opdelt i ni kapitler efterfulgt af fem appendikser, der omfatter tekniske analyser, sammenligninger mellem forskellige kildegrupper og endelig fundlister for støbeforme af klæbersten, værkstedsspor og værktøj forbundet med metalbearbejdning i vikingetiden og de nærmeste århundreder. Bogen afsluttes af en ordliste med forklaringer af de tekniske udtryk samt et omfattende engelsk resumé og en liste over anvendt litteratur.

I de to indledende kapitler beskrives de metaller, håndværkerne havde til rådighed i vikingetiden, og behandlingen af ædelmetaller forud for fremstillingen af mønter, smykker eller andre brugsobjekter. Metallet jern er udeladt i gennemgangen, og det står klart, at bo-

gen ikke sigter mod en beskrivelse af jernsmedehåndværket, men først og fremmest teknikkerne forbundet med ædelmetaller, kobber, tin, messing, bly og kviksølv, alle metaller, der ikke findes i den danske undergrund, og som måtte indføres. Forfatteren fremhæver en vigtig faktor, som man nødvendigvis må tage hensyn til i analyser og rekonstruktionsforsøg, nemlig at ædelmetaller i oldtiden gerne blev anvendt så rene som muligt, og at de dermed opførte sig anderledes end nutidens.

Teknikkerne til afdrivning og adskillelse af ædelmetaller var i oldtiden ligeledes væsentligt forskellige fra nutidens, og forfatteren introducerer her Theophilus, hvis værk i tre bøger gennemgår de utallige teknikker, kunsthåndværkerne inden for den katolske kirke beherskede. Theophilus' *Liber Tertius* er den ældste sammenhængende europæiske tekst, der beskriver en metalhåndværkers kunnen, og det er oplagt at inddrage denne primærkilde, idet den tidsmæssigt ligger tæt på vikingetiden, og beskrivelsen af de enkelte tekniske processer bærer præg af at være udarbejdet af en person med egen praktisk erfaring. At det ikke er muligt at slutte tilbage fra 1100-årene til vikingetiden på alle punkter, understreges i Appendiks B og C, hvor forfatteren sammenligner metalteknikker og værktøjsinventar, der er påvist anvendt eller fundet inden for vikingeområderne, med de teknikker og værktøjer, der er beskrevet i Theophilus' tredje bog. Fuldstændigt sammenfald er der ikke, og man må gå ud fra, at vikingetidens metalhåndværk byggede på selvstændige traditioner forskellige fra Theophilus' lærdom, som havde rødder i senromerske metalbearbejdningstraditioner og tog udgangspunkt i behovene inden for den katolske kirke.

Kapitlerne 3 til 7 gennemgår de enkelte processer trin for trin: støbeprocesser og de dermed forbundne tekniske

krav, spåntagende og ikke-spåntagende teknikker til bearbejdning af metaloverfladen, sammenføjning af metaller ved lodning og nitning samt endelige metoder som forgyldning eller indlægning til ændring af metaloverfladernes udseende. Beskrivelsen af de enkelte metalteknikker suppleres og udbygges med citater fra Theophilus, og den ledsages af talrige fotografier af genstande, bearbejdningsspor og værktøj. Adskillige processer er komplicerede, og teksten er sine steder lidt vanskelig at følge for en, der ikke er teknisk kyndig. Især i kapitlet om støbeprocesser havde det været en fordel for læseren undervejs også at kunne støtte sig til grafiske fremstillinger af de enkelte arbejdsgange. Til gengæld får læseren et udstrakt overblik over de mange tekniske facetter i håndværket.

Teknikkerne kombineres i kapitel 8, hvor der fremlægges forslag til rekonstruktion af udvalgte genstande. Genstandene dækker et bredt spektrum af vikingetidens forminventar fra smykker til mindre brugsgenstande som mønter, skålvægt og vægtlodder, og med undtagelse af lueforgyldning og nielloindlægning er forslagene baseret på udførte praktiske forsøg med de enkelte teknikker.

I bogens sidste kapitel inddeler forfatteren metalgenstandene i grupper efter håndværksmæssig udførelse, materialer og kunstnerisk udformning, og disse grupper sættes i relation til den grove samfundsinndeling, der er beskrevet i digtet *Rigs Vandring*. I digtet er samfundet delt i tre stænder, trællestanden, bondestanden og høvdingestanden, hver med sine opgaver, økonomisk formåen og livsstil. Forfatteren har uden tvivl ret i, at dragt og udstyr var knyttet til bærerens stand, således at social rang og status kunne aflæses i personens ydre fremtoning, men grænsen mellem de enkelte genstandsgrup-

per er flydende, og digtet Rigs Vandring skal i sig selv næppe opfattes som en præcis beskrivelse af samfundsordenen. Denne var givetvis mere nuanceret. Regionens eller lokalområdets formåen som helhed har sandsynligvis også spillet en rolle for håndværkets muligheder. Hvad der var muligt i Danmark, har således ikke nødvendigvis kunnet opnåes i alle dele af vikingernes verden. Kapitellet munder ud i en beskrivelse af håndværkets karakter i vikingetiden, hvor faggrænserne at dømme ud fra værktøjsfund og produkter må have været langt løsere end i den efterfølgende tid, hvor vi kan spore en stærk fagspecialisering og teknisk udvikling. Theophilus' verden og virkefelter var således forskellige fra vikingetidens.

Bogen *Vikingetidens metalbearbejdning* giver som helhed en udmærket oversigt over de tekniske færdigheder bag de mange metalfund fra vikingetiden, og det er forfatterens fortjeneste, at dette tekniske stof og ikke mindst de tekniske termer nu er fremlagt på dansk i lettilgængelig form. Dette er et forskningsfelt i udvikling, og som vist i en artikel af Reinhard Links om valset sølv i vikingetiden publiceret i *Skalk* 1997, nr. 5, er der stadig ny viden at hente.

Anne Pedersen

Michael Kræmmer: *Den hvide klan. Om Absalon og hans slægt og om magtspillet og magtens mænd i Danmark i det 12. århundrede.* (Spektrum, 1999). 198 s., 248 kr.

Enhver umiddelbar skepsis over for denne bog med den lidt poppede titel og rytteren fra Højbro Plads på forsiden gøres til skamme ved læsningen. Der er tale om en nuanceret og selvstændig redegørelse for centrale hændelser i middelalderens Danmark.

Bogens gennemgående figur er den Absalon, der ifølge Saxo var »en fader

for fædrelandet«, og som Axel Larsen, der skrev om ham i 1899, udråbte til »den største mand, Danmark har fostret«. Absalon og hans slægtninge, Hvidernes klan, er imidlertid kun den ene tråd i bogen. Den anden udgøres af samfundshistorien i almindelighed. At det lykkes så fint at knytte disse to tråde sammen, beror på, at Hviderne var samfundsbærere i allerhøjeste grad. Kræmmer skildrer godt og instruktivt, hvordan slægtens blomstring er knyttet til den forvandling af riget og samfundet, der fandt sted i anden halvdel af 1100-tallet. Hvor tidligere fremstillinger har været stærkt farvet af den nationale synsvinkel, bliver *Den hvide klan* historien om en mafialignende magtgruppe, der med held og tæft opererer under en europæiseringsproces. En tidstypisk tilgangsvinkel naturligvis, men en, der giver mening.

Efter et forord giver forfatteren en kronologisk skildring fra 1128 – Absalons omtrentlige fødselsår – til 1201 – Absalons dødsår. Undervejs leveres en hel syntese af tidens politiske og sociale historie. Sidste kapitel gør status og efterfølges af læservenlige oversigter over de stadig eksisterende »spor« af Absalon og hans slægt, årstalslister og slægtstavler, en gennemgang af kirkens opbygning i 1100-tallet samt kommenterede oversigter over skriftlige kilder og litteratur. Sproget er over alt klart, og forfatteren bestræber sig med pædagogiske billeder på at drage et bredt publikum ind. Vi får f.eks. en illustrativ jævnføring mellem den tidlige middelalders relativt afslappede forhold til vold og drab og vore dages rolige resignation over for de mange trafikdræbte. Bogen skulle kunne læses bredt, men den er imidlertid interessant ved at prøve at indfange to læsergrupper: dels den omtalte gruppe, der ikke er velorienteret i middelalderhistorien og behøver basale kundskaber, dels faghistorikeren. På denne måde er der tale om en genre, mid-

delalderhistorien ikke er forvænt med: et forsøg i formidlingens kunst.

Faghistorikere vil rundt omkring i fremstillingen finde særdele interesse i betragtninger over mange åbne spørgsmål vedrørende det tidligmiddelalderlige samfunds udvikling. Havde 1100-tallets danske høvdingeslægter grundlagt deres godsrigdom ud fra embeder, tildelt deres forfædre i den seneste vikingetid? Betød de formuer, der blev tjent under vendertogene, at de jævne sjællandske bønder i stor stil blev købt ud af deres besiddelser, og at magnatslægter kunne opstå? Var omvendt det »demokratiske« samfund, som landskabslovene dog synes at afspejle, en følge af, at alle mand deltog i ledingen mod venderne? Kræmmer har også et klart blik for forløbet i det politiske spil, dvs. den indre strid i kongeslægten og stormandslægternes veksellende positioner. På det generelle plan vil faghistorikere finde en kompetent diskussion af begivenhederne.

Bogen er først og fremmest et vellykket portræt af 1100-tallets samfund, og den prætenderer ikke at være nogen indfølelse biografi. Dertil er vor viden om Absalon også for skematisk på trods af, at ærkebispens, takket være Saxos *Gesta Danorum*, vel er det bedst kendte danske middelaldermenneske. Vi må nøjes med at konkludere, at Absalon til overmål kunne både det boglige og krigens håndværk, at han nærrede stor affektion for sin familie, men at han i øvrigt – måske – var en noget kold og ambitiøs person. Kræmmer må naturligvis overveje sin nøglefigurs rolle i begivenhederne. Han vægrer sig klogeligt ved at alene at tildele Absalon æren for Valdemarstidens nystyrkede stat, men må dog betegne ham som en afgørende agent i nyordningen. Absalon fremstår i eminent grad som en mand, der, for at udtrykke det med Kræmmeres ord, »gjorde udviklingens krav til sine egne mål«.

Bjørn Poulsen

Diplomatarium Danicum, 4. række, 5. bind: 1393-1395. Ved Herluf Nielsen. (Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 1998). 551 s., 350 kr.

Diplomatarium Danicum, 4. række, 6. bind: 1396-1398. Ved Aage Andersen. (Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 1998). 691 s., 500 kr.

Danmarks Riges Breve, 4. række, 5. bind: 1393-1395. Udarbejdet af Herluf Nielsen; de tyske tekster af Hans Blosen, Dorte Langguth og Vibeke Winge. (Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 1998). 469 s., 275 kr.

Danmarks Riges Breve, 4. række, 6. bind: 1396-1398. Udarbejdet af Aage Andersen; de tyske tekster af Hans Blosen, Dorte Langguth og Vibeke Winge. (Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 1998). 578 s., 350 kr.

I 1938 påbegyndte man udgivelsen af *Diplomatarium Danicum*, der rummer dokumenter med retsligt indhold fra Danmarks middelalder. Det indbefatter også materiale fra udlandet, hvori danske forhold omtales. Kildeudgaven rummer derfor materiale fra en række udenlandske arkiver. Med de to ovennævnte bind under henholdsvis Herluf Nielsens og Aage Andersens ledelse er udgiverarbejdet nu nået frem til 1398, og man har tilgængeliggjort kildemateriale til en vigtig periode i Danmarks historie.

En stor del af de aftrykte tekster afspejler det spændte forhold til Mecklenborg, der havde rådet, siden hertug Albrecht var blevet svensk konge. Efter slaget ved Åsle nær Falköping var hertugen i 1389 kommet i dansk fangenskab. Forhandlingerne mellem Danmark, Hansestæderne og andre om betingelserne for hertugens frigivelse kan følges i teksterne. Desuden får man et indtryk af de direkte og indirekte følger af konflikterne i Østersøområdet og magtspil-

let om den svenske kongemagt. Hertil hører bekæmpelse af kapere, udlægning af fredeskibe, frigivelse af beslaglagt gods osv.

Men som i de foregående bind får man også oplysninger om en række andre samfundsmæssige forhold såsom godstransaktioner, testamentariske bestemmelser med mere, der samtidig gør kildeudgaven til en righoldig kilde for personalhistorikere. Nok så vigtigt omhandler teksterne også skabelsen af Kalmarunionen 1397, og med ovennævnte bind har man således tilgængeliggjort kildemateriale fra en omdiskuteret periode i Danmarks historie. I lighed med tidligere bind er ovenstående forsynet med en arkiv- og biblioteksfortegnelse,

en bogfortegnelse samt et person- og stednavneregister.

Til gavn for mange findes teksterne oversat til dansk i *Danmarks Riges Breve*. Også her lettes benyttelsen af et person- og stednavneregister, ligesom bindene rummer en manuskript- og bogfortegnelse. Som noget nyt har man forsynet de to ovennævnte bind med en ordforklaringliste. Det er en rigtig god ide. Hvis man ikke kender betydningen af ord som f.eks. »devolutionsret«, »grot« eller »orbodemål«, findes her en kort og klar forklaring. Tilsammen gør disse registre kildeudgaven til et yderst nyttigt og håndterligt redskab.

Leon Jespersen

DET 19. ÅRHUNDREDE

Jan Møller: *Frederik 6. Træk af en konges liv*. (Sesam, 1998). 343 s., 298 kr.

Mange danske konger har siddet længe på regeringsmagten, og næst efter Christian 4. var Frederik 6. topscoreren. Men mens hans fire-gange-tipoldefader var en aldeles farverig person, var Frederik hverken aldeles eller farverig. Ja, han er nærmest ved at blive glemt, og det har Jan Møller sat sig for at gøre noget ved. Det er blevet til en meget vel-skreven og medrivende bog. Med stor indlevelse formår Jan Møller at tegne et portræt af titelfiguren, den så ofte ensomme mand. Møllers vægtning mellem væsentligt og uvæsentligt, også mellem familieliv, politik og øvrige dagligdag, er aldeles vellykket. Hans glimrende formidlingskunst kan faghistorikere lære en hel del af, men også kun til en vis grad. For et af de kneb, som – ind-

rømmet – virker strålende, er, at han tager læseren med i sine overvejelser, følelser og især forståelse. »Man kan nu godt forestille sig, at ...« er en vending, der ustandseligt dukker op. Siden det kun er forestillinger, behøves der jo ingen argumentation og især ingen dokumentation.

Bogen afsluttes med en litteraturliste, som bærer præg af to ting. For det første, at forfatteren har sat sig godt ind i stoffet, særlig iøjnefaldende er hans grundige granskning af samtidens beretninger om statskuppet i 1784. Resultatet er en herlig beskrivelse af tildragelsen, hvor man levende kan se den lyshårede 16-årige dreng af en kronprins i håndgemæng med sin lidt forvoksede onkel og arveprins. Det er blevet til et af bogens rigtig gode kapitler!

For det andet, og det er mindre godt, har Jan Møller ikke læst nogen litteratur, der er udkommet efter 1985/88, hvis

vi i et øjeblik ser bort fra de to bind af Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie fra 1990 af Ole Feldbæk. Det er dobbelt ærgerligt, for hele forskningen i anledning af (landbo)reformernes 200-års jubilæum er smuttet, og de første resultater *var* indarbejdet i Feldbæks bind! Det betyder dels, at Jan Møller sætter skulderen til en åben dør, for netop den forskning har jo forlængst hentet Frederik 6. frem fra glemslen. Dels er Møllers beskrivelse af bondesamfundet mildest talt ringe. Kun den mørkeste marxistiske forskning har præsteret lignende fadæser, hvor godsejeren udsugede bonden og udhulede hans eksistensgrundlag. Møller har ikke øje for det meget fine balancesystem, som det danske samfund hvilede på: godsejeren skulle mod at være skattefri stå inde for bøndernes evt. skatterestancer, det betød, at han nok skulle holde igen med udsugningen, også for at få sin egen landgilde i hus, hans livsgrundlag. Rigtigt er, at hove-ri var en slem byrde, men også den holdt sig inden for visse grænser af samme grund, og så må vi ikke glemme, at kun bønder – eller deres tyende – der boede i nærheden af hovedgården, skulle yde hovarbejde, de øvrige slap med en afgift. Ridefogeden må i bogen lægge krop til nok en grim skikkelse. Vi har da længe vidst, at der fandtes et par lede fyre iblandt dem, men de fleste var som godsejerne interesserede i, at det hele fungerede. Indrømmet, på den tegnede mørke baggrund står Frederik 6.s portræt endnu lysere og smukkere.

Så snart vi kommer til de politiske og mere familiære afsnit, bliver bogen stærkere igen; det synes mig endog, at forhistorien til Københavns bombardement i 1807 kunne have fået en tand mere af dramatik. For kronprins Frederik, der jo i 1784 de facto havde overtaget regeringen for sin sindslidende far, legede kispus med den engelske regering og diplomati ved flere gange at rejse mellem

København og Kiel, hvor det danske militær under hans ledelse stod parat. På den måde kunne man ikke få fat i ham og bringe de ultimative krav videre.

Any way – for at benytte lidt af Møllers aktualiserende nutidssprog – når disse forbehold er taget, står Frederik 6. som en interessant skikkelse, som er blevet præsenteret på en særdeles fængslende vis. Jeg har faktisk været meget forbløffet over, hvor intenst Jan Møller holdt mig lænket til bogen!

Gerda Bonderup

Johannes Wendt-Larsen (udg.): *Et Rastløst Vækkende Liv. Amtsprøbst Peter Wilhelm Lützens virke i Lumby 1791-1844*. (Udgiverselskabet for Historisk Samfund for Fyns Stift, i kommission hos Odense Universitetsforlag, 1998). 88 s., 89 kr.

De rationalistiske præster, der i første halvdel af 1800-tallet prægede lokal-samfundene mange steder i Danmark, var ofte foregangsmænd, der ydede en stor indsats for formidlingen af ny viden og nye metoder til landbosamfundet. De var centrale i datidens lokaladministration, de var jordbrugere ligesom bønder og husmænd, og de opfattede deres roller som religiøse og verdslige lærere for deres menigheder. Mange af dem standse-ede ikke her, men udstrakte deres virke til større kredse – de var rastløse i ordets bedste betydning.

En sådan præst var Peter Wilhelm Lütken, der efter to år i Fensmark sogn ved Næstved i 1791 fik kaldet i det meget større og dermed givtigere Lumby sogn nord for Odense. Ved Lützens død i 1844 var det biskop Nicolai Faber, der betegnede hans liv som »rastløst og vækkende«, og udtrykket er brugt som titel på denne bog, hvoraf halvdelen består af en række optegnelser, Lütken foretog i perioden 1795 til 1808. Bogen ind-

ledes med en biografi, forfattet af lærer Johannes Wendt-Larsen, der er opvokset i den selv samme præstegård, som Lütken lod bygge i Lumby i 1803.

I 1806 indførtes en radikal nyordning af de danske provstier, hvorefter kongeligt beskikkede amtsprovstter erstattede de tidligere herredsprovstter, der var valgt af og blandt præsterne i herredernes sogne. Det siger noget om Lütkens anseelse, at han – til trods for at han ikke forud var provst – blev udnævnt til amtsprovst i Odense amtsprovsti. Få år efter at amtsprovstierne attet blev nedlagt i 1836, havde Lütken 50 års jubilæum som præst, og ved den lejlighed fik han endnu en udmærkelse, hvorved han blev titulær biskop. Lütken var samtidig medlem af – og til tider initiativtager til – en række filantropiske selskaber og foreninger, og bogen drejer sig således om en person, hvis private optegnelser vil være væsentlige i mange sammenhænge. I stedet for at ærgre sig over, at optegnelserne ophører så tidligt, må man glæde sig over, at de overhovedet er bevaret og gjort tilgængelige. De slutter i øvrigt samtidig med, at Lütken som amtsprovst fik travlt med at implementere de nye fattig- og skoleforordninger i alle sogne i Odense amtsprovsti.

I bogens otte indledende afsnit gennemgås Lütkens baggrund og data, hans embedsopgaver og øvrige virke og hans deltagelse i den offentlige debat. Efter en redegørelse for manuskriptet og udgivelsesprincipperne følger det, som Lütken selv kaldte en »dagbog«, de nævnte optegnelser fra 1795 til 1808, sluttende med et af Lütken forfattet oplæg vedrørende hans optagelse i *Nyerups Forfatter Lexicon*, og derved ender bogen, som den begyndte, idet den sidstnævnte optegnelse er Lütkens egen kortfattede levnedbeskrivelse.

Et fint billede af nogle af samtidens problemstillinger gives de steder, hvor det er lykkedes at finde kilder, der di-

rette supplerer dagbogen. I en af sagerne viser det indirekte embedsmanden Lütkens vanskelige rolle. Sagen havde som baggrund, at Marienlund Gods i 1801 var blevet solgt til de to godsslagtere etatsråd H.J. Hansen (i bogen kaldt Jørgen Hansen) og kancelliråd Søren Hillerup. De blev derved ejere af det meste af bøndergodset i Lumby sogn, men kun for hurtigst muligt at forsøge at videresælge gårdene til de tidligere fæstere. Wendt-Larsen refererer en beretning, hvor Lütkens datter beskriver godsslagternes metoder over for bønderne og Lütkens irritation herover (s. 14f). I dagbogen kan man læse om situationen med Lütkens egne ord (s. 64). De to herrer havde åbenbart tilbudt ham bestikkelse, hvis han ville være dem behjælpelig med at få gode priser for gårdene, men Lütken ville hellere tjene bøndernes sag. Efterfølgende glædede han sig over, at det var lykkedes ham at stille sig i vejen for »Intriger« og trods alt beholde »Speculanternes Agtelse«!

Emnemæssigt er bogen omfattende, hvilket nødvendigvis medfører ret forskellig vægtning. Det er tydeligt, at Lütken havde et vist socialt engagement, men det er vigtigt at have for øje, at alle hans indlæg af forskellig art vedrørende fattigvæsenet hovedsageligt er fremsat før nyordningen i 1803. De er derved mere tidstypiske som udtryk for de generelle diskussioner i tiden, end de er udsagn vedrørende Lumby sogn. Man er dog ikke i tvivl om, at Odenses omegnsogne var flittigt besøgt af betlere fra købstaden. Skolevæsenet, som havde en særlig bevågenhed hos Lütken, er fyldigere behandlet både i indledning og i dagbog. Lütken måtte blandt andet opgive sine tidlige forsøg på selv at bekoste endnu en skole i det store sogn. Han blev modarbejdet fra flere sider og konkluderede bittert, at et menneske lider for sine dyder, men sjældent for sine laster.

Endnu et emne med socialt aspekt er

Lütkens indsats for væverindustrien, men her lå hans virke hovedsageligt i den sidste tredjedel af hans liv og er måske derfor kun sporadisk berørt i bogen. Det beskrives i indledningen ved generelle udsagn om Slettens (Nordvestfyns) vævere eller om Fyens Stifts Patriotiske Selskab. En af de mere pudsig ting i selve dagbogen er Lütkens beskrivelser af en del af de embedsmænd og godsejere, han i sit virke havde været i berøring med. Der bliver ikke lagt fingre imellem – hverken når det gælder ris eller ros.

Lütken påbegyndte dagbogen med den hensigt at notere sig, hvad der forekom ham at være af interesse i hans liv. Han gik senere over til at mene, at det skulle være personlige embedsnotater, der måske også ville kunne gavne en efterfølger. På et tidspunkt kaldte han sig selv til orden (1805, s. 72). Han ville nu ikke mere skrive om »udskiftning ... og alskens juristerier«, men om hans egentlige bestemmelse som religionstaler. Det glemtes dog hurtigt, og de efterfølgende år var det blandt andet koppevaccinationer, han var optaget af. Også her var han foregangsmand. Han var en af dem, der nåede at vaccinere en del personer, inden vaccinationen blev obligatorisk i 1810.

Hovedvægten i bogen er Lütkens virke i Lumby sogn. Wendt-Larsen har ønsket at give nutidige læsere af Lütkens optegnelser de bedst mulige referencerammer, hvilket har medført, at indledningen rummer et væld af oplysninger om stort og småt. Der er tillige indsat fyldige – ofte næsten leksikale – noter i både indledning og dagbog. Man kunne med fordel have bragt de vigtigste forklaringer i et indledende kapitel og henvist de leksikale ordforklaringer til et afsluttende register. Bogen har ingen samlet kilde- og litteraturliste, men i den retning er noterne upåklagelige. Der er både et person- og et stedregister.

Amtssprovt Lütkens liv og virke kunne indgå i adskillige særskilte problemstillinger, og hertil kan der findes rigelig inspiration i denne udgivelse.

Grethe Banggaard

Emanuela Barellai: *En dansk diplomat i Italien i 1800-tallet. Herman Schubart og Elise Wieling*. (Udgiverselskab for Historisk Samfund for Fyens Stift, i kommission hos Odense Universitetsforlag, 1998). 80 s., 118 kr.

Af bogens omslag fristes læseren til at uddybe bekendtskabet med ægteparret Schubart. De er afbilledet i 1814 af den italienske portrætmaler Pietro Benvenuti i et dobbeltportræt omgivet af enkelte udsøgte kunstgenstande i deres hjem. »Villa della Salute«, i Montenero i Toscana. Elise Schubart, f. Wieling, sidder med ryggen til et vindue, som indrammer hende og udsigten ned mod Livorno, havet og en fjern horisont. En elegant kvinde iført tidens mode med tydelige referencer til samtidens sværmeri for renæssancens berømte kvindeportrætter. Hun hviler venstre arm på instrumentets tangenter, musikken er forstummet. Hendes placering omkring billedets lodrette midtakse, den stærke belysning af ansigt og hals sammen med det uendelige rum bag hende, giver hende et idealiseret og distant udtryk i forhold til ægtemanden. I forordet giver forfatteren udtryk for sit ønske om at formidle et mere nuanceret portræt af Herman Schubart (1756-1832) end det, der almindeligvis forefindes i den ældre litteratur. Præsentationen bygger på et omfattende kildemateriale, heriblandt en selvbiografi, »*Biographie d'un diplomate de 50 ans avec des anecdotes historiques et politiques*« skrevet i 1830, og en stor brevsamling, som opbevares i Det kgl. Bibliotek efter Herman Schubart.

Emanuela Barellai har valgt at bygge

teksten op af mange, store og små citater i dansk oversættelse, ledsaget af kommentarer og referencer til de daværende politiske forhold og en bredere kulturhistorisk kontekst. Det er en god ide at benytte citater, men det er en udfordring og kræver et stort kendskab til den hoffærdige, gammeldags sprogtone. Schubart benytter sig af, for at en oversættelse ikke skal gøre ham ufrivilligt komisk. En karakteristik, han i øvrigt fik hæftet på sig de sidste år, han levede på Fyn. Der gås kronologisk til værks, og fra første afsnit står det læseren klart, at Herman Schubart ikke er en hvem som helst. Ud over egne fortjenester er han broder til Sybille Reventlow gift med Johan Ludvig Reventlow og Charlotte Schimmelmänn gift med greve Ernst Schimmelmänn. Dermed er angivet, at bogens hovedperson havde adgang til de mest indflydelsesrige kredse i Danmark, at han færdedes hjemmevant mellem politikere, finansmænd, skønånder og kunstnere. Karrieren som diplomat førte ham til Tyskland, Holland og Italien, hvorfra han iagttog de historiske begivenheder i Napoleons Frankrig og i England.

Undervejs traf Schubart sin livsledsager Elise Wieling, datter af en velhavende, hollandsk rådsherre. Årene fra de blev gift i 1789 til hendes død i 1814 var en lykkelig tid, efter nogle års omskiftelighed slog de sig i 1802 ned i Pisa om vinteren, mens de tilbragte sommeren i Montenero. Deres omsorg for de danske landsmænd i Italien var oprigtig og deres gæstfrihed meget stor. De stod i kontakt med mange af tidens største personligheder og havde, så længe Elise Schubart levede, også midler til at dyrke deres glæde ved kunsten. Han som medlem af det litterære akademi i Livorno, hun som elsker af musik, og begge som kendere af billedkunsten. De forsøgte at formidle kontakter mellem den italienske og den danske kultur. Det

var således et hårdt, om end ikke uventet, slag for Herman Schubart, da hustruen døde i 1814. Bogens sidste sider beretter meget knapt om de vigtigste hændelser fra årene, indtil Schubart slog sig ned på Fyn i 1821, hvor han levede til sin død i 1832.

Det har ikke været nogen let sag at sammenfatte dette omfattende materiale i en mindre publikation. Det store stof, som Emanuela Barelai allerede har arbejdet i et antal artikler samt en afhandling i to bind på italiensk, er vanskeligt at komprimere og samtidig gøre klart overskueligt. Det kunne have været en hjælp for læseren, hvis forfatteren som udgangspunkt havde givet et overblik over det arkiv, Schubart har efterladt, dets omfang og beskaffenhed.

Denne viden kunne have sat de udvalgte, citerede breve i relief parallelt med selvbiografien. Som citaterne forefindes i teksten nu, er det umuligt at fornemme, om de er repræsentative for Schubarts brevsamling eller om de er valgt, fordi de belyser det enkle, biografiske forløb. Et svar på et brev fra en gammel bekendt, den venezianske gesandt Spiridian Battaglia benyttes behændigt til at beskrive ægteparrets tilværelse, fra de blev gift og til brevet sendes 24. september 1803 (s. 36-42). Heri kommer Schubarts følelser til hustruen smukt til orde i hans kærlige portræt af hende. Et tilsvarende af ham savnes, når bogen er læst. Forfatteren har med omhu tilføjet biografiske oplysninger i noterne, ikke desto mindre kræves der en vågen læser for at få brikkerne til at falde på plads. Således omtales plejedatteren, senere adoptivdatteren for første gang i billedteksten til fig. 3 på s. 10 som Signora Marietta Buonaccorsi, samme billedtekst som adoptivdatteren M.B. (1804), gift med korsikaneren Buonaccorsi (1814). I teksten s. 11 omtales hun som Schubarts mangeårige veninde Marietta Bu-

onaccorsi. At det er plejedatteren, fremgår af note 4, mens det først er på s. 34, det oplyses, at Elise Schubart besluttede sig til at adoptere Bettina, datter af kapelmesteren Adam Marcuori i Pisa (uddybende referencer findes i note 10 til Emanuela Barellais afhandling *Da Montenero a Sollerup. L'Autobiografia di Herman Schubart (1756-1832)*, I-II, 1994).

Teksten er ledsaget af mange illustrationer, hvoraf fig. 7-22 er farve gengivelser med en lidt fyldigere tekst. Omslagets billede gentages som fig. 10 med et udsnit af de to portrætter som fig. 11: Herman Schubart i profil og Elise Schubart i trekvartprofil vendt mod hinanden. Formodentlig slår det læseren, at der er stor lighed mellem fig. 5, en sort-hvid gengivelse af Thorvaldsens buste af Elise Schubart, og Pietro Benvenuti's portræt, som blot er spejlvendt i forhold til Thorvaldsens. Taget i betragtning, at Elise Schubart havde været syg i længere tid og døde det år, Benvenuti malede billedet, kan han have støttet sig til marmorbusten fra 1804, selv om Schubart aldrig fik råd til at hente den hjem, han måtte nøjes med gipsmodellen. Det nævnes ikke, men det havde dog været interessant at få be-lyst, om Benvenuti's portræt er posthumt, således som andre forfattere har antyd- det. Ser man på den charmerende skitse til billedet, fig. 31, er der meget, der ty- der på det. Tilsvarende havde det været til glæde for læserne, om litteraturen om ægteparret Schubarts virke som kunst- mæcener var blevet opdateret. Det er al ære værd, at Bertel Thorvaldsen får en større plads blandt kunstnerne og ligele- des at citere J.M. Thiele: *Thorvaldsens Biografi*, I-II, 1852, men der er publicer- et væsentlige kommentarer, blandt an- det i Else Kai Sass: *Thorvaldsens por- trætbuster*, I-III, 1963, som kunne have sammenkædet Emanuela Barellais tekst og illustrationer smukt. Ligeledes er der

tilkommet oplysninger om den danske billedkunst i første halvdel af det 19. århundrede, siden forfatteren skrev »En fynsk kosmopolit fra det 18. århundre- de? Diplomaten og mæcenen Herman Schubart« i *Fynske Årbøger* 1984. Ikke mindst er der foretaget en udredning af den internationalt orienterede, romanti- ske skole omkring J.L. Lund og den mere nationalt orienterede, nyklassicis- tiske skole omkring C.W. Eckersberg. Ægteparret Schubarts orientering som kendere af tidens moderne kunst og de- res høje dannelsesniveau som »dilettan- ter« kan til dels aflæses af bogens illu- strationer, men en kommentar med be- læg i korrespondencen burde have sup- pleret portrættet af ægtefællerne og for- klaret forfatterens valg af netop disse udvalgte eksempler frem for andre.

Hannemarie Ragn Jensen

Inge Adriansen: *Krig og Kærlighed i 1864. Breve mellem Sønderborgs borgmesterpar Hilmar og Olufa Finsen*. (Historisk Samfund for Als og Sundeved, 1998). 216 s., 198 kr.

Det er sjældent at læse om civile men- neskers oplevelse af krig, som det er tilfældet i denne udgivne brevveksling fra krigen 1864. Brevene blev vekslet i perioden 16. marts til 22. juni 1864 mel- lem Sønderborgs borgmester 1850-64 Hilmar Finsen og hans gravide kone Olufa, der sammen med tre børn var ta- get til København i sikkerhed.

Brevene fra Olufa Finsen omhandler mest ængstelsen – også for om manden har fået møbler og sølvtøj i sikkerhed – endeløse kærlighedserklæringer og meddelelser om børnene. Om talrige vi- sitter skrives der især i den tidlige del af brevvekslingen. Og så er der rygterne dels om preusserne, dels om de danske politiske begivenheder, dels om interna- tional politik, som fx 15. april: »Gari- baldi befinder sig i England efter Opfor-

dring af Napoleon for at fremskynde en Indblanding til Fordeel for os...« (s. 87).

Brevene fra Hilmar Finsen er i starten sorgløse. Han spiser dagligt sammen med officerer, og et tilbagevendende tema er officersmessens ikke ringe menu. De vedvarende bombardementer (fra Broager) tages med relativ ro, på trods af de skader, de gjorde på byen, og de enkelte dødfald, de afstedkom. Efter 1. april skifter brevene karakter. Frem til 18. april ruinerede et intensivt preussisk bombardement en stor del af Sønderborg by og fik hovedparten af indbyggerne til at flygte. Sønderkydningen kan også ses af et fotografi (s. 61), en af bogens gode illustrationer. Finsens optimistiske tone fra de første breve forsvandt således hurtigt. Fjenden – der altid omtales »han« – var overlegen i artilleri, og »han« var for stor en kujon til at gå i åben kamp. I stedet ville han bruge sin overlegenhed til at skyde de danske skanser i sæk. »Perfidi«, skriver Finsen til sin kone. Finsen skriver også, at de fleste på stedet, i modsætning til Krigsministeriets ordre om at holde Dybbøl til det sidste, fandt det klogere at trække sig tilbage til Als. Som Finsen så det, var Dybbøl i praksis tabt i dagene efter midten af april. Den 17. melder han, at det ikke vil kræve meget af fjenden at løbe den over ende. Alligevel skulle den altså holdes. Den 18. foretog fjenden stormløb, hvis forløb og resultat – Dybbøls fald – beskrives i flere breve, hvori soldaternes demoralisation og Krigsministeriets tvivlsomme dispositioner er tilbagevendende temaer.

Dette er brevvekslingens dramatiske højdepunkt, som hurtigt skiftes ud med mere dagligdags meddelelser og bekymringer, og selvfølgelig, især i de første dage efter stormen på Dybbøl, meddelelser om sårede, døde og efterladte i bekendtskabskredsen – det var ikke få. Finsen giver løbende underretninger om krigshandlinger, ofte ledsa-

get af vurderinger af det videre forløb og mere spredt af fredsforhandlingerne. I adskillelsen har det øjensynligt været vigtigt at bekræfte kærligheden og det positive samliv. Det sker igen og igen i brevene, især fra slutningen af april og et stykke ind i maj, men ellers jævnlige frem til slutningen af juni, hvor brevvekslingen ophører. »Ellers intet nyt«, som Hilmar Finsens standardbemærkning lyder i brevene efter Dybbøl. Han genoptager menubeskrivelserne, ligesom Olufa de mange visitter. Det dagligdags kommer forbløffende hurtigt og meget i forgrunden.

Hilmar Finsen opholdt sig i København i krigens sidste etape, da preusserne i juli indtog Sønderborg og Als, for at deltage i rigsrådets forhandlinger. Der findes således slet ikke breve fra denne del af krigen. 1865 blev han stiftamtmand på Island og 1884 indenrigsminister i Estrups regering. Det fremgår af det korte efterskrift om ægteparret Finsen efter 1864. Bogen er endvidere forsynet med en kortfattet, indledende beskrivelse af fundet af brevene, udgivelsesprincipper og en præsentation af de to brevskrivere. Alt sammen er skrevet af Inge Adriansen, der står bag udgivelsen. Det er en flot og gennemarbejdet bog, der som nævnt har gode illustrationer og dertil oplysende kort (hvoraf to er lagt i som løbsblade).

Claus Møller Jørgensen

Karsten Kjer Michaelsen: *Danskerne på prærien. En beretning om Dannebrog, Dannevirke og Nysted i Howard County, Nebraska, USA.* (Odense Bys Museer og Odense Universitetsforlag, 1997). 155 s., 150 kr.

Værket er blevet til i forbindelse med udstillingen »Danskerne på prærien,« som i 1997 indgik i Odense Bys Museers række af særudstillinger over temaet: mødet mellem menneske og natur. Bo-

gen fortæller i ord og billeder historien om de tre præriebebyggelser Dannebrog, Dannevirke og Nysted, der i de tidlige 1870'ere blev grundlagt af danske indvandrere i Howard County i Nebraska. I den første af bogens fire læste og underholdende dele oprulles de tidlige danske og dansk-amerikanske tilflytteres visioner. Drømmen om via et aktieselskab at foretage organiserede opkøb af jernbanejord og derved skabe et sammenhængende lille Danmark på prærien med flere tusinde indbyggere blev ganske vist ikke til noget; men ca. 600 personer af dansk baggrund flyttede alligevel til området i løbet af det første tiår, idet de fleste lod sig lokke af de gratis jordlodder på hver 65 hektar, som Homesteadloven af 1862 tilbød dem.

I bogens anden del kommer forfatteren ind på det egentlige hovedtema: mødet mellem menneske og natur. Her skildres i en række korte kapitler pionerens levevilkår: deres første primitive boliger (jordhuler og tørvehuse), natur-elementernes rasen, konkurrencen med indianerne og kvægavlerne om jorden, dødens rigelige høst blandt nybyggerne, kvindernes kamp mod ensomhed, hjemve og i sidste instans sindssyge. Mod pionerfasens afslutning blev det af afgørende betydning for bebyggelsernes fremtid, om de fik direkte kontakt med det ekspanderende jernbanenet. Det gjorde kun Dannebrog, der således kom til at opleve en større økonomisk vækst end Dannevirke og Nysted; sidstnævnte enklave fremtræder i dag som en spøgelsesby.

I tredje del af bogen diskuteres de danske immigranternes splittelse mellem den gamle og den nye verden og forsøget på at bevare en del af »danskheden« gennem etableringen af dansk-amerikanske kirker, folkehøjskoler og aviser. I bogens afsluttende del føres historien om de tre danske bebyggelser op til vor tid, dels i et langt kapitel, der be-

retter om selve det historiske forløb, dels i to kapitler, der belyser nogle dansk-amerikanske familiers skæbne.

Danskerne på prærien udfylder sin primære funktion som udstillingsbog fint. Bogen fremtræder smuk med sine 165 illustrationer, hvoraf ikke mindst de mange fotografier af pionertidens primitive boliger er spændende. På sin vis fungerer også selve teksten som en art udstillingsbilleder, dels i kraft af de mange portrætter, der tegnes af enkeltindivider, dels i kraft af den overordentligt store plads, der vies de skriftlige kilder. I nogle kapitler udgør kildecitater op mod halvdelen af teksten, i enkelte endnu mere: De kommer således nærmest til at fremstå som udstillingsgenstande. Generelt er der en rimelig korrespondance mellem tekst og billeder, dog med visse undtagelser. Kapitlet »To sprog« indledes således med et helsides-fotografi (s. 78) af et anonymt trusselsbrev, som blev sendt til nogle danske indvandrere, der flagede med Dannebrog ved deres kirke; brevet diskuteres imidlertid ikke i teksten, og dets repræsentativitet får således stå hen i det uvisse.

Man skal imidlertid ikke regne med at finde dybsindige historiske analyser i dette værk, endsige en kobling til den omfattende litteratur om amerikanske etniske enklaver, der er blomstret op inden for de sidste to årtier (f.eks. figurerer Jette Mackintoshs bog *Danskerne i Midtvesten* ikke på litteraturlisten). Bogen handler snævert om livet netop blandt dansk-amerikanerne i Dannebrog, Dannevirke og Nysted. Dette er vel i orden, bogens primære funktion som en museumsudstillings forlængede arm taget i betragtning. Alligevel forekommer den historiske analyse på visse punkter for overfladisk. I diskussionen af kirkelige forhold kommer således Kjer Michaelsen ganske vist ind på den vigtige opdeling af dansk-amerikanerne i en grundtvigiansk og en indremissionsk

lejr i slutningen af forrige århundrede; men analysen når ikke meget dybere end til en konstatering af, at splittelsen i to selvstændige dansk-amerikanske kirkesamfund »virker helt grotesk i dag« (s. 90). Og så hævder forfatteren i øvrigt fejlagtigt (s. 92), at de to kirkeretninger blev sammenlagt et halvt århundrede senere, selv om de i de tidlige 1960'ere rent faktisk blev optaget i hver sin amerikanske kirkeorganisation (nemlig henholdsvis The Lutheran Church in America og The American Lutheran Church). I sin analyse af det centrale begreb national identitet forekommer forfatteren vag. Han skriver således (s. 133), at »Udvandrenes efterkommere er 100% amerikanere, men de danske rødder fremdrages og bruges til at definere identitet med«. Desværre forklarer han ikke, hvad han mener, forholdet er mellem det at være amerikaner og det at skabe identitet. Endnu mere vag, grænsende til det selvmodsigende, bliver Kjer Michael-

sen i sin vurdering af dansk-amerikanernes økonomiske skæbne i de undersøgte bosættelser. På den ene side hævder han (s. 135), at »Generelt betragtet klarede danskerne i Howard Co. sig godt,« idet han som belæg for denne påstand henviser til en dansk-amerikansk pioners erindringer (uanset hvor lokalpatriotisk farvede disse måtte være); men lige herefter konstateres det, at drømmen om familiegården glippede for mange af disse mennesker, selv om der dog var *undtagelser* fra dette uheldige mønster.

Danskerne på prærien fungerer således som en smuk udstillingsbog, der giver en levende og underholdende beretning til et bredt publikum om netop de personer af dansk baggrund, der tog til Dannebrog, Dannevirke og Nysted i Nebraska. En dyberegående historisk analyse skal man til gengæld ikke regne med at finde.

Jørn Brøndal

DET 20. ÅRHUNDREDE

Hans Neerbek: *Ridder uden kors. Aage Westenholtz og Danmarks forsvar*. (Odense Universitetsforlag, 1997). 192 s., 225 kr.

Aage Westenholtz (1859-1935) skabte sig i årtierne omkring 1900 en formue i Siam – dette er ikke med i bogen; men formuen gav ham mulighed for at ofre mange penge på dansk forsvar. Dette og Westenholtz' agitation i forsvarspolitikken navnlig i tiden op til og under 1. Verdenskrig er nærmest bogens emne. I kraft af pengene etablerede Westenholtz et mindre korps af frivillige, især udstyret med rekylgeværer og motorcykler, der opløstes i 1919. Hans for-

svarspolitiske agitation – offentligt og i privat korrespondance med officerer – optager med lange gengivelser af artikler og breve den største del af bogen, der er ret episodisk og lidet struktureret, hvad i øvrigt også kendetegnede Westenholtz' virke.

Selve »Korps Westenholtz«' historie er skildret flere steder, og den forsvarspolitiske side af Westenholtz' liv havde ikke så megen indflydelse på udviklingen, at det synes at kunne bære en selvstændig bog, der imidlertid kan tjene til at modvirke en vistnok udbredt forestilling om, at den faktisk betød noget.

Vagn Dybdahl

Troels Rasmussen: *Den dansk-tyske traktat 1922*. (Institut for Grænseregionsforskning, 1997). 180 s., 185 kr.

1920-grænsen var den generelle og overordnede gennemførelse af Nordslesvigs tilbageførelse til Danmark. Der stod imidlertid en række detaljer tilbage: den helt nøjagtige grænsedragning, krigsinvalidernes understøttelse, betaling af pålignede, men ikke betalte skatter, deling af arkivalier og historiske fund m.m. Løsning af disse spørgsmål blev overladt til afgørelse mellem Tyskland og Danmark direkte og resulterede i en særlig traktat i 1922. Dennes indhold og dens tilblivelseshistorie er bogens emne. Selve fremstillingen med mange velvalgte illustrationer optager 83 sider, mens traktaten og en lang række bilag til den udgør resten af bogen. Udarbejdelsen af traktaten blev i det store hele både fra dansk og tysk side overladt til embedsmandsudvalg; forfatteren stiller klart problemerne op og viser deres løsninger. De divergenser, der var, omtales, men som hovedregel er der ikke søgt givet nogen forklaring på, hvad og hvem der bestemte afgørelserne, hvad kilderne formentlig heller ikke giver mulighed for.

Vagn Dybdahl

Niels Finn Christiansen: *Den politiske ordfører. Hartvig Frisch 1935-1940*. (Christian Ejlers' Forlag, 1999). 96 s., 118 kr.

I 1993 udsendte universitetslektor Niels Finn Christiansen en fyldig biografi *Hartvig Frisch. Mennesket og politiker* (se *Historie*, 1994, s. 154-156). Den er sammen med den nye bog antaget som disputats ved Københavns Universitet og er efter forordet en undersøgelse af »Frisch' syn og indflydelse på udformningen af forsvars- og udenrigspolitikken i denne periode«.

Som helhed kan det siges, at den nye bog er præget af lange referater af Frisch' taler og skriftlige indlæg i højere grad end af egentlige analyser, og den har lige som den første en tilbøjelighed til kategoriske udtalelser. Det er til eksempel vanskeligt uden videre at godtage, at Frisch »havde internationalt vid syn og en historisk og kulturel ballast som ingen anden i partiet eller på Rigsdagen med P. Munch som den eneste jævnbyrdige«; der kan her erindres om Alsing Andersen, Julius Bomholt, K.K. Steincke og Vilh. Rasmussen (vel på den tid den eneste humanist med internationalt navn og indflydelse i sit fag) og hos oppositionen Oluf Krag. Bogens titel og en del af indholdet fører også frem til, at man skulle vente en redegørelse for indholdet af stillingen som ordfører og gruppeformand, hvad også ville være et væsentligt emne for vor parlamentshistorie; dette aspekt får imidlertid ikke mere plads end i biografien, snarere mindre. Derimod er vægten lagt på Frisch' forsvarspolitiske synspunkter.

Frisch står her klart på linie med den velkendte ændring, der skete, da partiet i begyndelsen af 1930'erne forlod den afrustningspolitik, der havde været den herskende i det foregående årti. Gennem udnyttelse af partiets i øvrigt kortfattede referater af hovedbestyrelsesmøder og af referaterne af møderne i udenrigspolitisk udvalg uddybes Frisch' synspunkter. Det virker overbevisende, når forfatteren konkluderer, at Frisch »gik ind i besættelsestiden med en ubehagelig oplevelse af at have været involveret i og medansvarlig for en udenrigspolitik han var uenig i, men ikke kendte et alternativ til«.

Niels Finn Christiansen dokumenterer klart, hvordan det udadtil lykkes for Frisch at tale for en fast forsvarspolitik uden at komme på kollisionskurs med regeringens (P. Munchs) neutralitetspo-

litik og med den pacifistiske fløj i Socialdemokratiet. På den anden side virker det også, som Frisch gives for meget. Det stilles op, som om Frisch stod som leder af yngre partifæller, især Hedtoft og H. Hansen. Han havde næppe kunnet gå så langt i sin forsvarspolitiske udtalelser, som han gjorde, hvis han ikke havde haft »tunge drenge« som blandt andet Hauge, Friis-Skotte, Steincke og I.P. Nielsen med i den henseende. Tilbage står det spørgsmål, hvad man – også Frisch – forestillede sig med forsvaret. Der var vel næppe nogen, der forestillede sig en eksistenskamp. Var det i virkeligheden, at man ville sikre sig i det indre? Når Frisch og ikke mindst Hedtoft så stærkt talte til os socialdemokratiske gymnasiaster i 1930'erne om, at vi burde melde os som officerer, havde vi i hvert fald også det indtryk, at man ville sikre sig, at hæren ikke kunne bruges som spydspidser ved en nazistisk magtovertagelse.

Hvad man også savner er spørgsmålet: I hvor høj grad var Frisch påvirket af det, der skete ude i Europa: det militært stærke Tjekkoslovakiets kapitulation og appeasement-politikken. Konkluderende må det siges, at bogen ikke giver noget svar på forordets spørgsmål om, hvilken indflydelse Frisch havde på den førte politik. Havde han i det hele taget nogen mulighed for at øve indflydelse? Det at markere nogle standpunkter er ikke det samme som at have indflydelse.

Noget uden for bogens emne bringes til sidst nogle sider, der dels refererer dele af den debat, der har været i *Historisk Tidsskrift* om den historiske biografi, dels giver forfatterens refleksioner over emnet.

Vagn Dybdahl

Lars Ringholm: *De kom til Dachau*. Frihedsmuseets Venners årsskrift 1996. (Frihedsmuseets Venners Forlag, 1997). 137 s., 75 kr.

Hans Kristian Nielsen: *Porta Westphalica. En dansk officers beretning om slavearbejde i tysk fangenskab*. Frihedsmuseets Venners årsskrift 1997. (Frihedsmuseets Venners Forlag, 1998). 108 s., 65 kr.

Henrik Skov Kristensen og Inge Adriansen (red.): *Als og Sundeved 1940-45*. Fra Als og Sundeved, bd. 73. (Historisk Samfund for Als og Sundeved, 1995). 304 s., 198 kr.

I mere end to årtier har foreningen Frihedsmuseets Venner udsendt et årsskrift, hvis tematiske fikspunkt gennem alle årene har været modstandskampen. Ikke besættelsestiden som sådan, og slet ikke de kontroversielle sider af historien om de fem år, men netop modstandskampen: den hele nations indiskutable kamp for friheden.

Oprindeligt var der tale om meget beskedne publikationer. En kort artikel – oftest af en aktør fra dengang – eller en beretningsudgivelse fra museets store samling var da normen. I en periode midt i 1980'erne lod man en række yngre historikere komme til med bidrag, hvoriblandt undersøgelsen af industri-sabotagen (1984) stadig er grundlæggende for forståelsen af emnet. Hermed voksede årsskriftet til de godt 100 sider, der er standarden i dag, og som siden – med svingende held – er blevet søgt udfyldt af en broget skare af veteraner og/eller læghistorikere samt en enkelt professionel, Frihedsmuseets mangeårige leder, Jørgen H. Barfod (1988 og 1991). Eneste undtagelse herfra i det seneste tiår har været museets præsentable udstyrsstykke, udstillingskataloget fra 1995.

De foreliggende bind af årsskriftet sprænger ingen af de velkendte rammer. Begge placerer de sig i konsensustraditionens trygge begivenhedsunivers uden forstyrrende refleksioner over de tildragelser, der berettes om. Og begge er de

alt for lange. I bogen om Dachau-trans-porterne skal vi således frem til s. 43, før Lars Ringholm indleder sin detaljerede skildring af rejsen sydpå. Hans Kr. Nielsen bruger præcis halvdelen af sit bind på forhistorien, og først på s. 50 træder vi ind i festsalen på Hotel Kaiserhof, den bemærkelsesværdige fysiske ramme om Porta Westphalica, en af KZ Neuengammes udkommandoer.

Lars Ringholm er journalist, og bogen kaldes en »beretning om de 361 danskere, der i krigens sidste måneder blev deporteret til den tyske KZ-lejr Dachau«. Det er der nu ikke tale om, langt fra endda. Hvad vi får, er en dokumentarisk skildring af nogle få enkelt-skæbner på basis af samtidigt dagbogsmateriale og senere interviews. Kildefortegnelsen nævner en halv snes personkilder, lige så mange bogtitler – hvoraf kun en enkelt har noget med sagen at gøre – samt ét journalnummer i Udenrigsministeriets arkiv. På dette lidt spinkle grundlag, som Ringholm til gengæld øser rigeligt af med lange kildeuddrag, fremkommer en i sig selv udmærket skildring byggende på lige dele *greuel* og *human interest*. Problemet er, at vi har hørt det meste før, og at man af en dygtig skribent – der tilmed nyder »nåden ved at være født for sent« – nok kunne have ventet en anden slags eftertanke end den, der demonstreres i den foreliggende tekst.

Så er der mere forslag i Hans Kr. Nielsens 100 sider lange beretning om sit fangenskab i Vestre Fængsel, Frøslevlejren, Neuengamme og Porta Westphalica. Nielsen er født i 1917 og har gennem det meste af sit liv tjent som officer ved Sjællandske Livregiment i Slagelse. Sydsjælland er også omdrejningspunktet for hans ret omfattende lokal- og militærhistoriske forfatterskab. Under besættelsen var Nielsen tilknyttet det militære modstandsarbejde i kredsen omkring Christian Friis, og det var

som følge heraf, han arresteredes i august 1944. Med arrestationen som afsæt giver bogen en detaljemættet skildring af fangetilværelsen i det sidste besættelsesår. Beretningen bærer stærkt præg af at være blevet fortalt mange gange før. Skildringen flyder godt, og pointerne sidder præcist. Størst interesse knytter der sig formentlig til beskrivelsen af forholdene i Porta Westphalica, der skildres mere indgående, end det før er set. Som helhed er der dog ikke meget nyt at hente.

Skønt Ringholms og Nielsens bidrag til besættelseshistorien er både velkrevne og vedkommende, er det således svært at få øje på den indre nødvendighed, der betinger publiceringen af dem. Det skulle da lige være hensynet til foreningens ældre medlemmer, der vil læse også disse beretninger med den uomtvistelige interesse, som kun en personlig erindring om besættelsen kan fremkalde. I det større perspektiv er det imidlertid ingenlunde indlysende, at dette hensyn fortsat kan retfærdiggøre den lidt bedagede karakter, som Frihedsmuseets årsskrift snart længe har haft.

At det faktisk *kan* lade sig gøre at forene respekten for læserne (og for aktørerne fra dengang) med forpligtelserne i forhold til besættelsesforskningens nyere og nyeste resultater, er det tredje bind, der her skal omtales, et fint eksempel på. Med bogen om Als og Sundved under besættelsen har museumsinspektør på Sønderborg Slot, Inge Adriansen, og lederen af Frøslevlejrens Museum, Henrik Skov Kristensen, leveret et gennearbejdet bidrag til besættelsestidens lokalhistorie i det sønderjyske. Fremstillingen hviler dels på studier i primære kilder i Landsarkivet for Sønderjylland og i Rigsarkivet, dels på senere beretningsmateriale, der optrykkes in extenso eller i uddrag, og som optager henvend en tredjedel af bogen.

Megen besættelseshistorie på lokalt

niveau er skrevet med blikket fast rettet mod det lokale modstandsarbejde, mens dagligdagens besværligheder og flertallets uheroiske tilpasning forbigås i tavshed. Således ikke i det foreliggende bind, hvor forfatterne i den første tredjedel gør et prisværdigt forsøg på at udvide perspektivet. Nemt har det ikke været, bogens korte produktionstid taget i betragtning, men alligevel er der blevet plads til omtale af blandt andet foreningsliv og forsamlingshusbyggeri, skoleforhold og økonomisk liv, systemstormere og kommunistlov. At dette gøres under inddragelse af de særlige vilkår, som nationalitetsspørgsmålet frembød, nævnes blot for fuldstændighedens skyld.

Modstanden er repræsenteret ved en halv snes personlige beretninger fra tidligere frihedskæmpere. Til dette materiale slutter sig også læge Harald Roesdahls skildring af sit virke under Bernadotte-aktionen. Skønt både interessant og velskrevet er det dog svært at finde anden begrundelse for optrykket af sidstnævnte beretning, end at Roesdahl (1912-94) siden gjorde sig som en højt skattet aktivist i det lokalhistoriske arbejde. Bogen er da også tilegnet ham.

Bindets sidste tredjedel dækker den tyske kapitulation, befrielsen og retsopgøret. Som i afsnittene om luftkrigen over Als og Sundeved og om de tyske militære anlæg i området demonstrerer Skov Kristensen her sin glimrende evne til at forbinde lokalhistorien med den »store« historie, den være sig national, politisk eller militær. I tilgift får vi Inge Adriansens korte redegørelse for henrettelsen af 11 tyske marinesoldater i Sønderborg den 5. maj, den episode, der skulle give Siegfried Lenz stof til den mesterlige fortælling »Kriegsende«.

Trods sit noget kalejdoskopiske præg præsenterer *Als og Sundeved 1940-45* sig som en smuk og gennemarbejdet publikation med bud til læg såvel som

lærd. Bogen hæver sig højt over flommen af spekulationsprægede jubilæumsudgivelser, og i forhold til den primære målgruppe viser den både respekt og mod til at gå på tværs. For faghistorikeren forøges nytteværdien yderligere ved et omfattende navneregister og præcise henvisninger til det utrykte kildemateriale.

Henrik Dethlefsen

Claus Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith: *Under Hagekors og Dannebrog. Danskerne i Waffen-SS*. (Aschehoug, 1998). 521 s., 299 kr.

Bogen rummer en samlet historisk behandling af de danske statsborgere, der under besættelsen meldte sig til tysk krigstjeneste, fortrinsvis i Waffen-SS, hvorunder også Frikorps Danmark sorterede. Den udmærker sig ikke mindst derved, at det er lykkedes forfatterne at finde en rimelig balance mellem de frivilliges egen selvtrefærdiggørelse og det klichéagtige fjendebegreb, der klæber til emnet. Aktørerne er forstået indefra, og det bemærkes således, at de positive regeringsudtalelser om Frikorps Danmark næppe var nogen anbefaling i det overvejende nazistiske miljø, de frivillige kom fra, om end de gunstigere vilkår for officererne nok havde betydning.

Indsatsen på Østfronten er beskrevet i store træk, og særlig interesse knytter der sig naturligvis til, om nogle af de frivillige har taget del i Holocaust. Det er ifølge sagens natur svært at vise, og undersøgelsen viser kun sikkert, at nogle har gjort tjeneste som bevogtningsmandskab ved KZ-lejre, men ikke nødvendigvis udryddelseslejre, og at enkelte, som var hjemme på orlov, blev brugt under jødeaktionen i Danmark i oktober 1943. Og dertil, at kun et heldigt tilfælde hindrede, at danske frivillige i større

omfang kom til at tage del i andre af Østfrontens brutale aktioner.

Undersøgelsen inddrager et omfattende nyt kildemateriale i form af breve og dagbøger fra de frivillige selv og hidtil ukendt tysk kildemateriale. Der er måske en tilbøjelighed til at give dette overvægt mod det hidtil kendte. Således dateres uroen i frikorpset, som spillede en rolle for, at Kryssing mistede kommandoen efter en frivilligs dagbog til 17. februar 1942, altså efter SS-Gruppenführer Krügers kritiske inspektion 13. februar, og betegnes som dråben, der fik bægeret til at flyde over. Men det diskuteres ikke, hvordan da samme hændelse kan være beskrevet i to breve i Bovrup-arkivet dateret 3. februar, altså før inspektionen.

Er dette en detalje, knytter der sig væsentlig interesse til spørgsmålet om, hvor mange der gjorde tjeneste, og hvor mange af dem der faldt. På grundlag af månedsberetninger fra »Fürsorgeoffizier der Waffen-SS in Dänemark«, som for nylig er fundet i Moskva, er tallet opgjort til ca. 6.000 indkaldte, heri indbefattet de ca. 1.400 fra det tyske mindretal, hvis tal kendes fra andet materiale. Tabstallene er naturligvis ufuldstændige. Men en udregning, som sætter de samlede tab til samme procent som i Frikorps Danmark, giver resultatet 1.750. Det skønnes da, at 2.000 døde er et realistisk tal. Forfatterne er her gået ud fra, at sent indkaldte har haft større tab end veteranerne, en gængs opfattelse, som dog ikke stemmer overens med undersøgelser af amerikansk infanteri under 2. Verdenskrig, og heller ikke med, at det udvalg af overlevende, Karl O. Christiansen har behandlet, viser en tydelig underrepræsentation af dem, der havde meldt sig tidligt. Det kunne være lige så rimeligt at justere de 1.750 ned til 1.500, altså ca. en fjerdedel.

Der er nogle problemer i materialet, som kunne have været drøftet nærmere,

idet forsorgsofficerens tal ikke umiddelbart stemmer overens med en opgørelse fra SS-Hauptamt pr. 30. juni 1943, ifølge hvilken man allerede da skulle have nået 6.000 indkaldte, hvis man lægger de hjemmetyske frivillige til de 4.800, der her betegnes som »germanische«, altså ikke »volksdeutsche«. Men forklaringen er utvivlsomt, at alle er taget med, så det kunne konkluderes, at der i Danmark som i Norge, Holland og Flandern var hvervet ca. 1 promille af befolkningen.

Alt i alt har vi fået en sober og solid undersøgelse af et omstridt emne.

Henning Poulsen

Leif Thorsen: *Hans Hedtoft. En biografi*. (Odense Universitetsforlag, 1998). 354 s., 250 kr.

En ny bølge af danske politiske biografier ser dagens lys i disse år. Der er dels tale om journalistisk prægede biografier, der omhandler nulevende og endda til tider stadig aktive politikere, dels mere historisk-videnskabelige arbejder, der går tæt på politikere og udenrigspolitiske aktører fra den tidlige efterkrigstid. Eller måske mere præcist udtrykt: de omhandler personer, der har været aktive i såvel mellemkrigstiden som efterkrigstiden. Man kan i sidstnævnte kategori henvise til Niels Finn Christiansens biografi om Hartvig Frisch eller Bo Lidegaards Kauffmann-biografi.

Leif Thorsens Hedtoft-biografi passer ligeledes ind i sidstnævnte mønster. Hedtoft indledte sin politiske karriere i mellemkrigstiden og nåede i 1939 at blive udnævnt til formand for Socialdemokratiet. Krigsårene repræsenterede derimod noget af en mellemspilperiode for Hedtoft. Han blev tvunget bort fra formandsposten igen på tyskernes forlangende, men var fortsat klart en af de mest indflydelsesrige og toneangivende socialdemokratiske ledere under besæt-

telsen – om end ikke ubestridt den ledende, selv ikke efter Staunings afgang. H.C. Hansen og især Wilhelm Buhl gjorde ham rangen stridig, og tager man befrielsesregeringen som målestok, havde de to sidstnævnte i 1945 endda »overhalel« Hedtoft med deres udnævnelser til henholdsvis finansminister og statsminister, mens Hedtoft kun fik jobbet som arbejds- og socialminister. Til gengæld blev Hedtoft efter befrielsen atter formelt indsat som partiformand. Denne position gjorde i de følgende år Hedtoft til den reelle socialdemokratiske topfigur, hvilket understreges af, at det var ham, der i 1947, da Socialdemokratiet endnu engang kom i besiddelse af regeringsmagten, blev udnævnt til statsminister. Hedtoft var dog ikke lige toneangivende i alle forhold. Især i økonomiske spørgsmål var han fortsat meget afhængig af H.C. Hansen og Buhl – samt den unge J.O. Krag, som blev protegeret af Hedtoft. Der var i hele perioden, især efter den socialdemokratiske regerings fald i 1950, men også efter Hedtofts genindsættelse som statsminister i 1953 og frem til hans død under Nordisk Råds session i Stockholm i 1955, hvisken i krogene om, at den impulsive og letbevægelige Hedtoft burde abdicere til fordel for den solide og stabile H.C. Hansen. H.C. Hansen begik dog aldrig »kongemord« på sit jævnaldrende bysbarn fra Århus, og derfor døde Hedtoft formelt på toppen hin januar dag i 1955.

Alt dette får man god besked om i Thorsens biografi, der i overvejende grad er baseret på materialet i Hans Hedtofts arkiv på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv. Det lykkes Thorsen at komme tæt på mennesket og politikerens Hedtoft. Beskrivelsen af Hedtoft som en politiker, der investerede sig selv i politikken, udlevede den i eksistentiel forstand, og derfor måske også brændte ud relativt hurtigt, virker vel-

funderet. Og det samme må siges om redegørelserne for hans politiske og magtmæssige placering inden for partiet.

Når biografien alligevel næppe vil betragtes som tilfredsstillende af faghistorikere, skyldes det, at bogen ofte er meget overfladisk i sin politiske analyse. Kritikken går på både form og indhold. Bogen er skrevet med alt for lange citater, endda i en form, hvor taler eller manuskripter ofte gengives i referende form i stedet for direkte citat. Sprogbru- gen, der veksler mellem præsens og imperfektum, skaber muligvis »afveksling« (som det er forfatterens udtrykte håb i forordet), men også forvirring og mangel på rytme. Samtidig er notehenvi- ningssystemet alt andet end gennemskueligt.

Den største umiddelbare mangel er imidlertid, at bogen bygger på for lidt materiale. Det springer især i øjnene, at megen af den relevante eksisterende forskning slet ikke er inddraget. Det rammer selve kvaliteten af analysen. Man kan således komme betydeligt mere i dybden, end det sker i denne bog. Det gælder eksempelvis med hensyn til analyserne af 9. april-erfarings betydning for Hedtofts tilgang til sikkerhedspolitikken efter 2. Verdenskrig, baggrunden og prioriteringerne i Hedtofts ubestrideligt store nordiske engagement, Hedtofts rolle og holdning til Danmarks NATO-tilslutning samt meget mere.

Kan man derfor sige, at politikerens Hedtoft er rimeligt behandlet i denne biografi, gælder det desværre ikke hans politik.

Thorsten Borring Olesen

Niels Hørnlück Jessen, Anders Myrtue, Per Grau Møller og Erland Porsmo- se (red.): *Landdistrikterne 1950-2050*. (Odense Universitetsforlag, 1997). 155 s., 175 kr.

Denne antologi består af indlæg fra det 14. bebyggelseshistoriske symposium ved Odense Universitet, der blev afholdt 9-10. november 1995. Bogen giver på relativt få sider et samlet og ret fyldestgørende billede af den nutidige, danske landdistriktsforskning. På bagsiden læser man: »Hvordan er fremtidsudsigterne for befolkningen på landet, hvor landbruget er kommet i mindretal, og hvor bybefolkningen er flyttet på landet eller har et forhold til landdistrikterne som rekreativt område?« Dette spørgsmål belyses ud fra så forskellige fagdiscipliner som nationaløkonomi, kultur- og idéhistorie, landskabsøkologi og etnologi.

På et helt overordnet plan omhandler de otte artikler den 'folkevandring' mellem land og by, der har fundet sted i Danmark fra 1950'erne til i dag. I denne periode afvandrede således mere end 250.000 fra landbrugserhvervet, ligesom der udvandrede omkring 1 million fra bykerne til forstæderne. Alle artikelforfatterne tager mere eller mindre eksplicit stilling til, hvorfor dette skete, og hvilke konsekvenser det har fået for de danske landdistrikter.

Tre af forfatterne finder årsagerne til udviklingen langt tilbage i historien. Per Grau Møller skildrer, hvorledes den urbane struktur – synliggjort i bebyggelsen – efterhånden fortrænger den rurale struktur på grund af de øgede transportmuligheder og de forbedrede vilkår for sekundære og tertiære erhverv fra midten af 1800-tallet. På lignende måde, men ud fra et mere kulturhistorisk perspektiv viser Erland Porsmose, hvorledes urbaniseringen på landet kan spores tilbage til 1500-1600-tallet, i form af de kulturlandskaber, de adelige anlagde omkring deres herregårde, og som de skabte ud fra rekreative interesser som jagt og fiskeri. Heraf udspringer det, Porsmose kalder 'fritidslandskabet', som vi finder det i nutidens Danmark. Bredt

idéhistorisk og med et internationalt udikig sporer Svend Erik Larsen urbaniseringen som den revolutionerende tvedeling af et sted og dets brug, der fulgte med den nye naturvidenskab fra og med renæssancen. Hermed fandtes der ikke mere steder, hvis natur det var at give plads til agerdyrkning, til rekreative interesser eller til by. Natur var ikke mere »bundet af sted«: det var blevet underlagt landskabs- og byplanlæggerne, hvilket Larsen viser i sin skildring af anlæggelsen af Prospect Park i Brooklyn i 1867. Det udenfor byerne blev således gjort til 'oplevelseslandskaber' for bybefolkningen og hermed til en del af urbaniteten.

Hos de øvrige forfattere er der lagt mindre vægt på de lange, historiske linjer. Her er det først og fremmest den økonomiske historie siden 1950, der danner udgangspunktet for forklaringerne. Jørgen Primdahl viser, hvordan den offentlige regulering som »produkt af udviklingen« og næsten »i blinde« har indvirket på landbruget og landbrugslandskaberne gennem »program-planlægning«. En lignende kritik kan man finde hos Esben Hedegaard, der dog i højere grad angriber de mere eller mindre virkelighedsfjerne visioner om landdistrikternes fremtid, f.eks. visionen om et økologisk, decentraliseret samfund. Gunnar Solvang kritiserer den planlægning, der er foretaget gennem 1980'erne, for ikke at have inddraget de mennesker, den skulle tjene. Ønsker og forventninger i lokalsamfundet samt hos dets potentielle tilflyttere er der ikke blevet taget nok hensyn til.

Hvilke konsekvenser har alt dette haft for de danske landdistrikter? Hvilken fremtid har de? For at forhindre den marginalisering, der fortsat sker af befolkningen på landet, foreslår Grau Møller en »erhvervslokalisering« gennem positiv støtte fra det offentlige. Det er her vigtigt også at 'lokke' hobbylandmænd

til, der vil kunne overtage de fraflyttede landmænds rolle som naturforvaltere. Desuden er det nødvendigt, at de økonomiske vilkår ved køb af tidligere landbrugsjendomme bliver forbedret.

Det sidste er helt centralt for Solvang, der mener, det er tilflytteren, der er initiativtageren i fremtidens landdistrikssamfund, frem for alt lokket til af lokalsamfundets menneskelige og kulturelle værdier. Mulighederne er der i hvert fald, som det tydeligt fremgår af Nils Karl Sørensens artikel, der omhandler det store overskud af stuehuse. I 1982 var der således 1,6 stuehus for hver landbrugsbedrift, i 1995 næsten 2,2 stuehuse pr. landbrugsbedrift! Også Porsmose tror på, at det er de symbolske værdier, man bør satse på i fremtiden. Således vil det være muligt at benytte landdistrikternes turismemæssige attraktioner – de rekreative såvel som de kulturhistoriske – som »redningsplanen« for en bevaring af kulturlandskaberne.

På et mere generelt plan er det et bedre vidensgrundlag for såvel forskningen som planlægningen, der savnes – såvel på makroniveau i form af statistiske data, som på mikroniveau i form af etnologiske undersøgelser af nutidens lokalsamfund. Kun med et sådant »konstruktivt udgangspunkt« er det muligt at nærme sig det, Solvang efterlyser som en »menneskenær og samfundsrelevant planlægning«.

Landdistrikterne 1950-2050 afslører en kompleks virkelighed i de danske landdistrikter, der i disse år undergår en forvandlelsproces, vi kun ved alt for lidt om. Bogen er med til at udfylde det tomrum. Det tværfaglige, holistiske perspektiv synes i denne sammenhæng at være en stor styrke.

Gunnar Lind Haase Svendsen

Lars Bille: *Partier i forandring*. (Odense Universitetsforlag, 1997). 386 s., 298 kr.

Politiske kommentatorer bryder jævnligt ud i jeremiader over de politiske partiers triste og accelererende forfald i efterkrigstiden. Blandt de fremtrædende klagepunkter er en antagelse om, at partierne oplever et dalende medlemstal, at partiledelserne afkobler de menige medlemmer i valg- og beslutningsprocesserne, at en voksende finansiel uafhængighed af medlemmerne finder sted på grund af indførelsen af statsstøtte, samt at ekspertvælde vinder frem gennem ansættelsen af professionelle rådgivere i partierne. Senest nød journalisten Torben Krogh med bogen *Farvel til partierne* en betydelig opmærksomhed med sådanne påstande. Indtil Lars Billes undersøgelse har der også nærmest været frit slag, idet partiudviklingen i Danmark faktisk har været meget dårligt undersøgt, men det er der nu i vidt omfang rådet bod på (hvilket Krogh dog valgte at overse).

Partier i forandring rummer resultater fra en undersøgelse af otte partiorganisationers udvikling i perioden 1960-95. De otte partier er fire gamle, Socialdemokratiet, Venstre, Det konservative Folkeparti og Det radikale Venstre, og fire nye, Socialistisk Folkeparti, Kristeligt Folkeparti, Fremskridtspartiet og Centrum-Demokraterne. Hermed må den overvejende del af dansk partiliv siges at være dækket ind, samtidig med at man får et grundlag for at udtale sig om forskellige partityper. Det hører desuden med, at bogen er et dansk bidrag i et internationalt forskningsprojekt, hvor partiudviklingen undersøges i 11 vesteuropæiske lande samt USA med henblik på at etablere sammenlignelige data landene imellem.

Kapitel 1, »Partier og demokrati«, redegør kortfattet og klart for forskellige teoretiske opfattelser af demokratiet og af de politiske partiers funktion heri. Centralt for nærværende analyse står antagelsen om, at »de politiske partier

er et unikt forbindelsesled mellem de valgte og vælgerne, og at de derfor udgør et særdeles vigtigt element i vort folkestyre« (s. 19), og vi får, adopteret fra Mogens N. Pedersen, et bud på partiernes fire hovedopgaver: politisk mobilisering og socialisering, udvælgelse og træning af politisk ledelse, interessevaretagelse, politisk målformulering (s. 20). Endelig ekspliciteres bogens temaer: Hovedtemaet er »at følge udviklingen i de politiske partiers organisationer med henblik på at kunne give en vurdering af, om der i løbet af perioden fra 1960 til 1995 er fremkommet en anden partitype, end den der var fremherskende i 1960«, mens sidetemaet er »at søge at give en vurdering af, hvilken indflydelse de forandringer, der måtte være indtruffet, har haft på partiernes placering i det danske folkestyre« (s. 22). Kapitel 2, »Partityper«, redegør for teoretiske positioner i forbindelse med bestemmelsen af forskellige hovedtyper af partier og betydningen herfor af forhold som f.eks. massemediernes udvikling. Kapitel 3, »Problemstilling, metode, data«, præsenterer os for forfatterens tese, der sagt kort er noget med, at partierne befinder sig i en udvikling fra at være medlemsbaserede til at være elite-styrede. Skulle man sige noget til forsvaret for journalister som Torben Krogh, måtte det være, at man faktisk skal læse temmelig langt for at nå hertil, og så synes tesen jo at være i overensstemmelse med fordommene. Og man skal stadig igennem Kapitel 4, »Partiernes tilblivelse«, førend man på side 66 kommer til den egentlige undersøgelse. Mig har det lange afsæt ikke generet, for disse indledende kapitler er, som bogen i sin helhed, velskrevne, velfunderede og relevante.

I kapitel 5, »Medlemsudviklingen«, kapitel 6, »Den formelle medlemsindflydelse«, kapitel 7, »Partiernes økonomi« og kapitel 8, »Amatører og profes-

sionelle«, får vi vendt og drejet partiudviklingen efter 1960, hvorigenennem tesen i flere henseender må siges kun at stå sig i noget modificeret stand. Og modifikation er lige, hvad Bille selv foretager i sit meget klare kapitel 9, »Konklusion«. Tesen var splittet op i otte »delhypoteser«, som her drøftes på en måde, der virker helt overbevisende efter læsningen af det foregående. Resultaterne i overskriftsform lyder da som følger:

- Det kan bekræftes, at partierne har mistet medlemmer, idet deres samlede medlemstal er gået tilbage fra 600.000 i 1960 til 200.000 i 1995, eller fra 20% til 5% af den samlede vælgerbefolkning.

- Det kan *ikke* bekræftes, at de menige medlemmer har mistet indflydelse i deres respektive partier. Når det drejer sig om valg af partileder, er medlemsindflydelsen endda snarest vokset, og med visse modifikationer kan det samme siges at være tilfældet i forbindelse med opstilling af kandidater til Folketinget.

- Det kan bekræftes, at betydningen af de individuelle medlemmers økonomiske bidrag til partierne er mindsket, mens afhængigheden af støtte fra anden side, især fra det offentlige, er vokset. Men der er store forskelle mellem partierne i denne henseende.

- Det kan *ikke* bekræftes, at partierne i 1995 prioriterede anvendelsen af deres økonomiske midler væsentligt anderledes end i 1960. Det betyder også, at indførelsen af offentlig støtte ikke synes at have forøget partiernes bureaukratiske lag radikalt.

- Det kan bekræftes, at antallet af professionelt og specialiseret personale i partierne er steget, og at deres afhængighed af medlemmernes frivillige arbejdskraft er faldet. Dog igen med væsentlige forskelle mellem forskellige typer af partier.

Det er jo interessant. Bille mener selv, at den overordnede tese i det væsentlige

bekræftes, men man sidder tilbage med en velgørende fornemmelse af at forstå de danske partiers udvikling som noget væsentligt mere end blot og bar en historie om forfald og snarlig undergang. Billes egen vurdering af de politiske partiers placering i samfundet i kapitel 10, »Partier og demokrati – igen«, er da også ganske positiv. Han finder, at man snarere bør tale om forandring – af det traditionelle masseparti – end om krise for partierne. De politiske partier er fortsat de helt centrale led i forholdet mellem vælgerne og de folkevalgte, og de varetager fortsat deres vigtigste opgaver ganske godt. De gør det bare ikke ligesom for 40 år siden. Det ville vel ret beset også have været besynderligt.

Efter kapitel 10 følger litteraturlisten, og så stopper undersøgelsen, men vi er kun nået til s. 245. Siderne 249-386 er bilag indeholdende tabeller med data af forskellig art for de undersøgte partier. De er jo godt nok noget tørre, men rum-

mer et glimrende materiale til videre udforskning af partiernes og partisystemets beskaffenhed, og som sådan kan de være til stor nytte. De understreger til gengæld klart, at undersøgelsens grundlag er kvantitative målinger. Det er Bille kommet langt med – nu kunne en undersøgelse af, hvad partierne og deres medlemmer faktisk beskæftiger sig med, vel nok være spændende. F.eks.: Hvad laver partimedlemmerne, ikke blot i deres vælgerforening, men også i andre organisationer, og hvilken betydning har partimedlemskabet for den øvrige politiske aktivitet i samfundet? Jeg har en mistanke om, at partimedlemskab i dag er lige så centralt som nogensinde for driften af andre typer politisk virksomhed, i fagforeninger, ejerforeninger, græsrodsorganisationer osv. Hvis det er rigtigt, giver det endnu en vigtig dimension i betydningen af vore partier. Men her savnes stadig forskning.

Søren Hein Rasmussen

REGIONAL- OG LOKALHISTORIE

Ib Gejl (red.): *Århus. Byens Historie 1870-1945*. (Århus Byhistoriske Udvalg, 1998). 377 s., 350 kr.

Århus er »en videnskabelig udørken«. Således omtales byen i et privat brev i begyndelsen af 1870'erne, og sikkert med rette, selv om det er en nybagt kandidat fra Københavns Universitet, der formulerede karakteristikken. Det foreliggende bind af den nye århusianske byhistorie dækker netop perioden fra begyndelsen af 1870'erne, da Århus overhalede Odense som landets største provinsby, indtil 1945, da byen knap 20 år tidligere havde fået eget universitet, som dog fortsat var under udbygning og

ikke fik et naturvidenskabeligt fakultet før i 1954. En videnskabelig udørken var der derfor ikke længere tale om, selv om der for mange københavnere fortsat var langt til Århus. Århus var en ganske anden by i 1945 end i 1870, også på andre områder end det rent akademiske.

Århus gennemløb en voldsom vækst og modernisering i den periode, som behandles i dette tredje bind af fire-bindsværket om byens historie. Denne udvikling gøres der godt og kompetent rede for af seks bidragydere, hvoraf de fire er ansat ved Erhvervsarkivet, hvor redaktionen ligeledes har haft til huse i overensstemmelse med Erhvervsarkivets store indsats i det byhistoriske arbejde

gennem mange år. I det foreliggende bind redegør Jørgen Fink for *byens rum*, herunder byens fysiske vækst, mens Bodil Olesen skriver om *byens mennesker*, herunder om leveforhold, sundhedsforhold og social forsyning. Under overskriften *byens liv* skriver Erik Korr Johansen om erhverv og arbejde, Ib Gejl om kultur og fritid og Henning Spure Nielsen om uddannelse, mens Henrik Fode skriver om *byens styre*, herunder om styret i både by og omliggende landkommuner, om end det er byens og ikke landkommunernes politiske liv og institutioner, der naturligt fokuseres på. Dispositionen er klar, og de fire hovedoverskrifter giver mulighed for at dække *byens historie* bredt.

Fremstillingen er indholdsmættet og skrevet i et let tilgængeligt sprog. De mange års byhistoriske arbejde med et større antal publikationer har akkumuleret en betydelig fond af viden, som der har kunnet trækkes på. Forfatterne har ved udarbejdelsen af deres bidrag derfor kun i begrænset udstrækning gjort fornyede primære kildestudier. Det er med til at sikre overblikket, hvilket også fremmes af, at den århusianske udvikling ses inden for rammerne af den generelle samfundsmæssige udvikling i Danmark, herunder ændringer i de lovgivningsmæssige rammer for varetagelsen af en række af de lokale opgaver, blandt andet politisk og socialt. Samspillet mellem det lokale og nationale niveau træder frem, ligesom fremstillingen udmærket dokumenterer samspillet mellem private og offentlige initiativer på det lokale niveau. Selv om Århus siden 1919, da borgmesteren ikke længere var kongeligt udpeget, har været socialdemokratisk ledet, var der fortsat i mellemkrigstiden i mange sager et tæt parløb mellem kommunen og initiativrige privatpersoner, der blandt andet med betydelige tilskud fremmede sager, der var med til at sikre Århus positionen

som ubestridt centrum for hovedlandet, Jylland.

I fremstillingen redegøres der for Århus' forvandling fra en traditionel oplandsby med enkelte regionale funktioner til et landsdelscenter inden for en række områder, erhvervsmæssigt, kulturelt og uddannelsesmæssigt. Udbygningen af infrastrukturen med gode og centrale jernbaneforbindelser og stadig bedre havneforhold var vigtige forudsætninger herfor. Århus fik i kraft af geografi – og understøttet af initiativerne på infrastrukturområdet – en stadig mere central beliggenhed, som er en væsentlig del af forklaringen på byens meget stærke vækst. Byen industrialiseredes, men transport og handel blev Århus' særlige styrkepunkter sammenlignet med blandt andet en række andre østjyske byer, der ved periodens begyndelse var jævnstore med Århus. Det er ikke tilfældigt, at havnen omtales som området med flest arbejdspladser i byen, og at statsbanernes centralværksteder var byens største arbejdsplads. Det redegøres der for i bindet, men redaktøren kunne med fordel have suppleret med en sammenfattende konklusion, hvor det særligt karakteristiske for Århus' udvikling i højere grad blev trukket frem, end det gøres i forordet, der giver et overblik over byens udvikling. Det karakteristiske ved byens udvikling kunne også på andre områder have været fremhævet, om ikke i en sammenfattende konklusion, så ved at de enkelte bidragydere i højere grad havde foretaget sammenligninger med udviklingen i andre byer uden af den grund at sprænge de tildelte sidetalsrammer.

Det er en stadig tilbagevendende diskussion, i hvor høj grad lokalhistorier skal søge at dække bredt eller mere snævert skal argumentere for en særlig tese i relation til den pågældende lokalitet. I *Århus. Byens Historie* er den første fremgangsmåde valgt, men under nogle

klare tematiske overskrifter, og redaktionelt er der sikret en klar arbejdsfordeling mellem forfatterne, herunder blandt andet med henvisninger mellem bidragene, så det samme ikke fortælles flere gange. Det er lykkedes, om end gentagelser af gode grunde ikke helt har kunnet undgås. Og det er alene i petitesseafdelingen, når en ubefæstet læser s. 88 noterer, at Århus' skolelægeordning allerede indførtes i 1899, men s. 279 bliver klar over, at ordningen ophævedes igen i 1906 for først at blive genindført i 1948. På nogle områder gik udviklingen langsomt i Århus, selv om det på de fleste områder gik stærkt, ikke mindst erhvervsmæssigt. Byens handelsstand havde sin væsentlige andel heri. Den konkurrerede i en stor del af perioden med succes med København og til dels Hamborg, ligesom den ved sin aktive medvirken ved oprettelsen af universitetet var med til at bringe videnskaben til byen. Rigtig hovedstad blev byen ikke, men næsten.

Per Boje

Vagn Jensen: *Billeder af Holmes historie*. (Aarhus Universitetsforlag, 1998). 48 s., 118 kr.

Poul Larsen: *Billeder af Brabrandts historie* (Aarhus Universitetsforlag, 1998). 48 s., 118 kr.

I sin serie af historiske billedbøger har Aarhus Universitetsforlag i 1998 udgivet yderligere to bøger, som omhandler sogne/forstæder, der i dag er en del af Århus by. Tidligere er Viby (1994), Vejlbjerg (1995) og Højbjerg (1997) blevet behandlet.

Bøgernes titler skal tages helt bogstaveligt, idet der ikke er tale om egentlige sognehistorier, men derimod om vandringer i billeder gennem sognenes historie. Fotografiets korte historie begrænser det til en fokusering på de seneste 100-150 år. Til gengæld har udvik-

lingen netop i denne periode markant ændret disse områder fra traditionelle landsogne til moderne købstadsforstæder.

Via en række typiske og velvalgte billeder samt en tilhørende tekst, der vidner om en stor indsigt i de lokale forhold, kan denne store omvæltning i disse forstadsområder følges på nært hold. De ca. 50 udvalgte billeder, som hver bog bygger på, må naturligvis blive styrende for bøgernes indhold, men med disse 50 »knuder« lykkes det alligevel at komme vidt omkring; mange forskellige lokale begivenheder, personligheder, bygninger og institutioner får ord og billeder med på vejen.

Vagn Jensen starter sin billed-historie om Holme med Holmes Kirker (både den ny og den nedlagte) og kommer siden i billeder og tekst omkring blandt andet skolerne, herunder rejsegildet på den ny skole i 1925, og en række personligheder som f.eks. grisehandler Eske Peder Knudsen og arbejdsmand Simon Hansen (Simon Kotrækker) samt den hårdt prøvede Anna Christina Persdotter. Et spændende interiør-billede fra Holme Brugsforening i 1915 samt Holmes ældste kornmølle i form af et billede fra 1898 har f.eks. også fundet vej, ligesom et billede af det lokale gadekær i 1904. Også jordforbedringen i 1920'erne og den dertil anlagte mergel-togbane fra Fløjstrup til Holme omtales; dette illustreres med et godt billede med mergelpålæsning af hestevogn. Af nyere billeder kan nævnes et hold fastelavnsdrengene fra 1938, grundstenslægningen i 1958 for virksomheden A/S Sabroe og et billede fra Holme Bibliotek ved indvielsen af de nye lokaler i 1978.

Poul Larsen har for Brabrandts vedkommende også valgt at starte med sognets kirke. Siden følger blandt andet et par billeder fra Brabrand bys hovedgade fra omkring år 1900. Hjuldampen

»Vega«, der sejlede med århusianske turister på Brabrand Sø o. 1910 er kommet med ligesom en skinnebus nær Brabrand Station i 1923 – i modsætning til Holme var Brabrand jo en stationsby. Et herligt billede fra telefoncentralens omstilling i Brabrand i 1918 med blandt andet bestyrerinden Karoline Danielsen vidner om de forandringer, der er sket. Flyvemaskinen »Liberty« omkranset af nysgerrige Brabrand-folk erindrer om bysbarnet Holger Høiriis, der i 1931 vandt stor lokal og national berømmelse som den første dansker, der krydsede Atlanten i luften. Af andre emner, der får en billedbehandling, kan nævnes et togsammenstød i Brabrand i 1936 samt Brabrand byfest i 1968, der i øvrigt var en lokal konkurrent til Århus Festuge. Byens nyere historie forbindes naturligt med Brabrand Boligforenings store byggerier, og det er illustreret med både et luftfoto over Søvangen samt et billede af Gellerupparken under opbygning i 1967, men også Gellerupscenen og Bazar Vest får billeder og et par ord med.

Bøgerne henvender sig først og fremmest til interesserede i den lokale historie, men det bærende i bøgerne, nemlig de mange gode og tidstypiske billeder, appellerer også bredere til andre historisk interesserede. I denne forbindelse burde bøgerne nok have været forsynet med oplysninger om, hvor originalbillederne er fundet. En stor del af dem er utvivlsomt udlånt fra lokalarkiverne i områderne eller fra Lokalhistorisk Samling ved Hovedbiblioteket i Århus, men der kan meget vel også være benyttet billeder andre steder fra; nogle er måske også i privat eje.

Svend-Erik Christiansen

Ingeborg Christmas-Møller og Gorm Bruun Hansen (red.): *Himmelev sogns historie*. (Roskilde Museums forlag, 1995). 287 s., 225 kr.

Himmelev sogn ligger umiddelbart nord-øst for Roskilde købstad og omfatter den indreste del af Roskilde Fjords østkyst til og med Risø samt blandt andet øen Elleore i Roskilde Fjord. Endvidere blev Roskilde Adelige Jomfru Kloster i 1871 en del af sognet. I dag går Roskildes bygrænse midt igennem sognet, der oprindeligt var centreret omkring de to landsbyer Himmelev og Veddelev.

Bogen er udarbejdet af en lokalhistorisk gruppe, og den bygger i vid udstrækning på tidligere undersøgelser, der er blevet publiceret af Roskilde Museum, og interviews indsamlet af Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

At skrive en sognehistorie, der er udbytterig for en bredere kreds, er ikke nogen nem opgave. Forfatterne har set det som deres opgave at sætte navn på og fortælle om folk i sognet. Her støder man uvægerligt på to problemer. For det første: hvem skal vælges ud? Og for det andet: skal de udvalgte historier også være interessante for læsere uden lokal kendskab? I dette tilfælde er det lykkedes at skabe et værk, der er glimrende lokalhistorie med perspektiver, der rækker langt ud over Himmelev sogn.

Det konstateres indledningsvis, at beboernes liv og færden i høj grad bestemtes af den gode landbrugsjord, den kystnære beliggenhed og naboskabet med den betydningsfulde købstad Roskilde. Som et vigtigt underpunkt kunne have været fremhævet, hvem sognets bønder var fæstere under. Der var ingen godser i sognet, og på udskiftningstiden var ingen fæstere under private godsejere. Da ejede Bistrup, Københavns Magistrats gods, størstedelen af sognet fulgt af Duebrødre Kloster, Roskilde Adelige Jomfru Kloster og Universitetet. Det må have haft stor betydning for samfundsudviklingen i sognet.

Til gengæld fremhæves det, at der ikke var noget mejeri i sognet. Det umiddelbare naboskab med Roskilde be-

grænsede folkelige foreninger og bevægelser.

Bogen er inddelt i 19 kronologiske afsnit. Der indledes med et kapitel om den geologiske naturhistorie. Det kan altid diskuteres, om den hører med i historiske fremstillinger. I dette tilfælde er det særdeles rimeligt, da »resourcegrundlaget« ses i sammenhæng med den menneskelige udnyttelse af det.

Flere kapitler kunne bruges som generelle introduktioner til alment histori-

ske emner. Det gælder især afsnittene om kirken og udskiftningerne af de to landsbyer. Som overordnet tema for kapitlerne er nærmest valgt de enkelte lokaliteter og menneskene, der har haft tilknytning til dem, men overskueligheden går ikke tabt af den grund.

Bogen er forsynet med et nyttigt sted- og navneregister og er rigt illustreret. Forfatterne har slået et stort brød op og har kunnet bage det.

Jens Skriver

ØKONOMISK OG SOCIAL HISTORIE

Anders Monrad Møller: *Dansk søfarts historie*, bind IV: Med korn og kul 1814-1870. Red. Ole Feldbæk m.fl. (Gyldendal, 1998). 256 s., 250 kr.

Anders Monrad Møller, Henrik Dethlefsen og Hans Chr. Johansen: *Dansk søfarts historie*, bind V: Sejl og damp 1870-1920. Red. Ole Feldbæk m.fl. (Gyldendal, 1998), 268 s., 250 kr.

Den store danske søfartshistorie på i alt syv bind er med dette nået frem til det fjerde og femte bind. Det fjerde omhandler tiden mellem Napoleonskrigene og dampskibenes sejrsgang. Undertitlen »Med korn og kul« understreger de dominerende fragter i netop denne periode, hvor industrialismen meldte sit indtog i Danmark og landet i stadig højere grad blev en del af den internationale økonomi og vareudveksling.

Forfatteren er den bekendte søfartshistoriker i perioden Anders Monrad Møller, der allerede som student gjorde sig bekendt gennem publiceringen af sit speciale om Københavns handelsflåde 1814-32. Studierne fortsattes og nåede en foreløbig kulmination med disputat-

sen i 1981 *Fra galeoth til galease*, der i 1988 blev fulgt op med bogen *Jagt og skonnert*. En særlig interesse har forfatteren også vist de danske konsulatsindberetninger. Konsulater blev netop oprettet rundt om i verden i begyndelsen af 1800-tallet – ikke mindst for at hjælpe den danske skibsfart i det fremmede.

Det er således en særdeles kompetent forfatter, der behandler dette vigtige afsnit af dansk søfarts historie. På mange måder bliver det en naturlig syntese af en lang forskningsindsats. En af forfatterens teser har været at beskrive og analysere provinssøfarten, hvilket flere gange lykkes særdeles overbevisende. Det er måske også forklaringen på, at nærværende fremstilling indledes med en beskrivelse af Louise af Vornæs' rejse fra Tåsinge til København med bøgerbrænde. Her anvender forfatteren igen stof fra sit meget store forfatterskab og sin store baggrundsviden. Han lader skipperen besøge toldkammeret i Svendborg, og forfatteren går derfor naturligt i toldarkiverne. Hans Jensens skibsregnskab er det også lykkedes forfatteren at finde, og alt det betyder, at der gives et meget præcist og indgående billede af

denne så typiske rejse mellem provins og hovedstad.

Er første del af bogen således velkendt og på det nærmeste en genfortælling af forfatterens tidligere fremstillinger, så præsenteres læseren trods alt også for nyt stof og nye sammenhænge: statens engagement som dampskibsreder, og der følger en beskrivelse af »skibsbro og havnebassin«, to meget afgørende fornyelser, der absolut var påkrævede, hvis regelmæssig dampskibssejlad skulle lykkes. Videre behandler forfatteren i et afsnit søkort, fyrskibe og bjergningsfatøjer og etableringen af den organiserede navigationsundervisning. Siden følger også et afsnit om forhyring af søfolk, lønforhold og forholdene om bord med en beskrivelse af kahytter, lukafer og forplejning. Et mindre afsnit berører også sømandshjemmet derhjemme. Ejendomsforholdene til skibene har fået et særskilt afsnit – fra familierederiet og partsrederiet til det mere moderne aktieselskab, der blev stadig mere nødvendigt, efterhånden som kapitalkrav til ikke mindst dampskibene blev stadig højere.

Bogens fremstillingsdel afsluttes med et afsnit, der er kaldt »Provins og hovedstad, sejl og damp i tiden 1814 til 1870«. Heri ligger, at begge elementer kan opfattes som konkurrerende, men lige så meget, at de supplerede hinanden. Provinssøfarten var nemlig ikke noget uden de mange rejser til hovedstaden, og dampskibene overtog efterhånden den regelmæssige passager- og fragttrafik og overlod sejlskibene til de tungere og mindre regelbundne rejser.

Bogen sidste afsnit hedder »Forskningen«, der desværre har fået en noget stedmoderlig og for kortfattet behandling på kun godt en side. Her er der ikke taget nævneværdig hensyn til den omfattende lokalhistoriske provinsslitteratur. Under »Kilder og litteratur« kunne man nok også have ønsket sig, at de ældre re-

deriarkiver fra Erhvervsarkivet var frekventeret eller i de mindste omtalt som anbefalingsværdige. Hvis ikke materialet benyttes i sådanne sammenhænge – hvornår så? Ærgerligt er det også, at de spændende værftsarkiver fra Glasgow-området med det bekendte Renfrewværft, der leverede adskillige skibe til de første provinsrederier, ikke er udnyttet. Det bekendte erhvervsarkiv i tilknytning til Glasgow universitet er jo ellers i vores moderne tid kun på »et klicks afstand«. Træk om betaling og tekniske krav til skibene ville måske kunne have bidraget med ny viden.

Den anvendte litteraturliste er desværre også noget tynd, og større monografier fra de senere år glimrer ved deres fravær – Århus havns historie i to bind på i alt 500 sider kunne vel nok rumme oplysninger af relevans for fremstillingen.

Bogen er naturligvis særdeles vel illustreret med masser af billeder i såvel farve som sort/hvid. Det er blevet en spændende fremstilling, som naturligt ægger til nye spørgsmål og mere forskning. Kilderne findes, og ubesvarede spørgsmål stilles af forfatteren. Målet med Forskningsrådets projekt er naturligvis at skabe fornyet interesse for søfartshistorien. Det er så absolut lykkedes med dette bind, der vil være et godt afsæt for såvel speciale- som ph.d.-studerende. Det skal tilføjes, at sjældent er bøger så grafisk gennemarbejdede, som det her er tilfældet. Det er Jens Lorentzens sikre hånd, der har præget hvert enkelt opslag.

Det femte bind dækker, hvad der kan kaldes industrialismen til søs: det tidsrum, hvor sejlskibene først erstattes af dampskibene og dampteknologien siden af en ny teknologi: dieselmotoren.

Dette bind har tre forfattere. Anders Monrad Møller fortsætter sin fremstilling fra det foregående bind. Han er overdraget at tegne de brede udviklings-

linier, mens Henrik Dethlefsen under overskriften »Søfolk, damp og faglig kamp« beskriver søfolkenes organisering. Økonomi, søfartskonjunkturer fragtrater og talmæssig udvikling er naturligt overladt til Hans Chr. Johansen.

Det er en umådelig spændende periode, der belyses. I starten var den præget af utallige provinsinitiativer med mindre lokale dampskibsrederier, ofte med direkte eksport til England. Initiativerne blev lokalt fulgt op med fjord- og bugt-rederier, der på det nærmeste støvsugede kystlandet landbrugsprodukter, alt for at lade dem eksportere med det lokale rederi mod vest.

Det varede imidlertid ikke mange år, før koncentrationen, symboliseret ved DFDS, betød, at dette rederi voksede sig stadig større, omlagde ruter til fordel for hovedstaden og centraliserede den vestvendte eksport. De lokale købmænd og eksportører mistede initiativet, blandt andet fordi kapitalkravene voksede så voldsomt. Større rederivirksomhed blev på det nærmeste en hovedstadsaktivitet.

Overgangen til dampskibe betød samtidig, at rutefart og fartplaner blev en del af hverdagen. Det betød også, at rederne ikke længere havde tid til at vente, til der var f.eks. vand nok i havnene til skibene. Alt det medførte en hektisk byggeaktivitet og moderniseringer af de gamle købstadshavne og skabelsen af anløbsanlæg langs fjorde og rundt om i de større eller mindre danske bugter. Også dette aspekt er belyst. Kort med angivelse af vanddybder viser, at der i Ebeltoft kun var 2,5 meter vand, og at havnen i Dragør kun tilbød 1,9 meter. De største dybder fandtes i København med 6,9 meter og i Århus med 5,7 meter. Tilsvarende kort fra 1919 demonstrerer overbevisende, hvilken kæmpeindsats der i de mellemliggende år var lagt i modernisering og uddybning af de danske havne, alt for at tilfredsstille udviklingens krav.

Effektiviteten betød, at konkurrencen blev så stærk, at det gamle småskibserhverv med jagter og galeaser ændrede karakter. De gamle sejlfartøjer måtte nøjes med at tage de laster, dampskibene ikke havde tid til at losse og laste.

Med i billedet hører også etableringen af det store udvandrerederi – nationens stolthed – Thingvallalinien, der endte med at blive overtaget af DFDS under navnet Skandinavien Amerika Linien. Det havde landets største skibe og var som sagt nationens stolthed, der først »kæntrede« efter nærværende binds slutning i 1930'erne. Nye store rederier kom til, der hævdede Dannebrog på verdenshavene. Her tænkes ikke mindst på ØK, der hurtigt fik en central betydning og som teknologisk innovator med dieselskibe skabte søfartshistorie.

Illustrationer, grafiske opstillinger og layout er en nydelse. Alt gør, at det er en fornøjelse at sidde med værket i hånden, og man må derfor ønske og håbe på, at værket må få stor udbredelse, for bogen indeholder analyser og beskrivelser, der er den direkte forudsætning for vort moderne samfund.

Henrik Fode

Steen Ousager: *Fra søjle til plan. Hudevad Radiatorfabrik A/S 1936-1996.* (Odense Universitetsforlag, 1996). 180 s., 250 kr.

I min lille lejlighed er der brede vindueskarme med radiatorer under og et smalt badeværelse, hvor der også hænger en af slagsen. De er allesammen monteret med Danfoss-termostater. De fire under vinduerne er klassiske, buttede søjleradiatorer af mærket *Golf*, mens den på badeværelset hedder *Hudevad*. Skal man have en ny *Golf*, bliver det en Folkevogn, for Hollesens Fabrikker i København drejede nøglen om i 1980 efter uhelbredelig økonomisk sygdom. I 1930'erne, da radiatorer var et nyt fænomen, var Holle-

sen ellers førende i Danmark. Modsat Hudevad Radiatorfabrik A/S, der fra sin fødsel i 1936 måtte kæmpe hårdt mod de store og dominerende producenter. Det gode ved erhvervshistorien er, at den beriger vor hverdag på en måde, der kan gøre selv en søjleradiator nærværende. Det er derimod stadig muligt at udskifte min Hudevad planradiator med en ny, for fabrikken ligger fortsat og dominerer den østfynske landsbyidyl.

I anledning af aktieselskabets 60 års jubilæum er der blevet udgivet en smuk og gennemillustreret bog om fabrikken, dens historie, de fire generationer af familien Rasmussen, der har drevet den – og om opvarmningssystemer i almindelighed. Men virksomheden, som kan føre sin historie ikke 60, men 125 år tilbage, sættes undervejs ind i såvel en lokal som en bredere samfundsmæssig sammenhæng. Som så ofte i jubilæumsfremstillinger lægges vægten vel rigeligt på de fire generationer ejere/ledere på bekostning af den forretningsmæssige tænkning, der trods alt skabte vinderen i den danske radiatorindustri. Der måtte også gerne have været mere om samspillet med virksomhedens eksterne agenter: leverandører, kunder, konkurrenter osv.

På spørgsmålet om, hvem »den stærke smed« var, vil enhver ældre dansker pr. automatik svare Hans Rasmussen. Det var dog ikke smedeforbundets gamle formand, men en helt anden grovsmed af det navn, der grundlagde landsbysmedjen i Hudevad. Familien Rasmussen har fulgt den skik at kalde den ældste knægt Hans, så på helt amerikansk facon blev Hans Rasmussen I afløst af Hans Rasmussen II, som igen overdrog forretningen til Hans Rasmussen III. Han døde alt for tidligt i 1981, og virksomheden blev videreført af enken, den tyskfødte Ruth Rasmussen, som i en årrække havde fungeret som eksporthof. Hun opnåede at blive årets

erhvervskvinde i 1991 og overlod derpå tøjlerne til den næstældste søn, Søren.

Søren Rasmussen får i bogens efterskrift den afsluttende bemærkning, som indeholder en lovprisning af Hudevadånden, faderen og især farfaderen, Hans Rasmussen II. Dennes motto pointeres: »Hver gang at nå det bedste, jeg formår, det er mit livs største arbejdsglæde«. Moderen nævnes ikke. Og det kunne der måske ellers have været god grund til, da det netop var hende, der ifølge fremstillingen organiserede virksomhedens internationalisering – tilsyneladende i konflikt med sin mand, Hans Rasmussen III – og siden fik banket eksportandelen op på 80% af afsætningen.

Det er kun godt halvdelen af bogen, side 70-178, der handler om Hudevad Radiatorfabrik A/S. De første 20 sider giver en ganske levende beskrivelse af opvarmningshistorie fra arne til planradiator. Kapitlet bidrager tillige med et godt perspektiv på myndighedernes bagstræberiske opvarmningspolitik i efterkrigstiden. Der gives også en skitse af Hudevad og omegn samt af, hvordan Hans Rasmussen I+II udviklede virksomheden fra en traditionel landsbysmedje til producent af på den ene side kunsthåndværk og på den anden side komfurer og andet, der blev kimen til den senere overgang fra håndværk til industri. Der trækkes undervejs paralleller til Jørgen Finks arbejde med stationsby-industrialiseringen. Mellemkrigstidens liv i smedjen skildres levende – og således sættes scenen for den egentlige industrihistorie 1936-96.

Selve etableringsfasen er en rigtig iværksætter-historie: halvblind famler Hans Rasmussen II rundt i en verden af til dels ukendte forretningsmæssige faldgruber – ikke mindst bureaukrati og valutarestriktioner – og reddes så af samarbejdet med et par indflydelsesrige distributører, der i mange år delte ejerskabet af radiatorfabrikken med grund-

læggeren. Overtagelse af en værdifuld patentrettighed, organisatorisk oprustning, og så – da der for alvor var ved at komme fut i fabrikken – Anden Verdenskrig med råvaremangel og erstatningsproduktion. Efterkrigstidens byggeboom og siden hen internationaliseringen brolagde vejen til brancheførerskabet.

Man kunne nok fylde 1001 nat med den slags eventyr, og det er godt og nyttigt, at de bliver fortalt. Bogen giver endnu en brik til forståelsen af, hvordan »det industrielle Danmark« opstod og udviklede sig. En »tre procent af Grundfos« brik, som ikke kommer i dybden med forretningstænkning og -udvikling, og som totalt mangler et noteapparat. Men ikke desto mindre en læseværdig fremstilling af en god historie.

Kurt Pedersen

Gitte Kjær og Jørgen Burchardt: *NKT 100 år*. (NKT Holding A/S, 1998). 288 s.

I anledning af 100 års jubilæet i aktieselskabet »Nordiske Kabel- og Traadfabrikers« – i daglig tale NKT – er udarbejdet en omfattende fremstilling, der skildrer historien fra den unge ingeniør Hans Peter Prior 24 år gammel begyndte at fremstille kabler og ledninger helt frem til den nuværende koncerndannelse – der er en blandet bolchebutik bestående af vidt forgrenede aktiviteter inden for så forskellige områder som søkabler, rengøringsmaskiner, el-installationsmateriel m.v. Og undervejs har NKT – i hvert fald inden for de sidste 20-30 år – skiftet ham op til flere gange. Mange græsmarkeder er blevet opsøgt og betrådt, men lige så mange er blevet forladt igen.

Jubilæumskriftets første del skildrer det vokseværk, som firmaet oplevede i de første spæde barneår – nøje knyttet til Danmarks elektrificering – og som

førte til etableringen af et valseværk, et trådværk i Middelfart samt udviklingen af nye typer kabler og ledninger. Samtidigt indledte H.P. Prior samarbejde med grosserer Raffel, der tilhørte kredsen omkring Landmandsbanken. Dermed glippede ejerskabet, men Prior fik på bankdirektør Isak Glückstadts foranledning rettet op på sin økonomiske situation, idet han fik en ikke ubetydelig andel af firmaets overskud.

Forbindelsen til Landmandsbanken og dennes senere direktør Emil Glückstadt blev dog et bekendskab, Prior sikkert ville have været foruden, idet han som bekendt blev den store syndebuk i den store bankskandale. I bogen fortælles om baggrunden herfor: NKT undgik nemlig med nød og næppe et fjendtligt overtagelsesforsøg i 1918, hvilket foranledigede bestyrelsesformanden Emil Glückstadt til oprettelsen af Konsortiet af 24. april 1918, der skulle opkøbe kabelaktier og drive aktiepleje for at undgå lignende forsøg. Det blev Priors skæbne, og han måtte i 1923 trække sig som direktør for firmaet. Interessant nok fortælles, at man i datidens større erhvervsvirksomheder tilsyneladende ikke tillagde bestyrelsesarbejdet nogen særlig rolle, idet Glückstadt mente, at et årligt bestyrelsesmøde i NKT måtte være tilstrækkeligt!

Mens mellemkrigstiden og Anden Verdenskrig ikke var nogen nem periode for NKT, blev de gunstige konjunkturer med byggeboom fra slutningen af 1950'erne en fremgangsrig periode for firmaet. Mindre virksomheder inden for tilgrænsede produktområder (søm, trådværker m.v.) blev opkøbt. I fremstillingen redegøres i detaljer for en række af de mange søkabelprojekter, NKT medvirkede i – ikke kun i Danmark, men også i det store udland.

Anden del af fremstillingen beskæftiger sig med årene fra den første oliekrise bed sig fast og dermed åbenbarede

NKT's forretningsmæssige sårbarhed og frem til i dag. Baggrunden var en alt for stor afhængighed af hjemmemarkedet samt af gode konjunkturer inden for bygge- og anlægsbranchen. En udvikling, der brat blev afbrudt af en stigende international konkurrence og tiltagende strukturudvikling inden for et ellers traditionelt beskyttet markedsområde. Der måtte sadles om.

Denne del af historien, der vel optager omkring to tredjedele af fremstillingen, flyder mindre jævnt og ind i mellem kniber det med at finde den røde tråd og bevare overblikket. Godt nok er det en indviklet garnnøgle, der skal opulles, fordi perioden fra 1973 til 1998 omhandler koncernens flere mislykkede forsøg på at finde et eksistensgrundlag, et fodfæste og en vej, der kunne bringe den succesfuldt videre. Mens første del af bogen lægger vægt på betydningen af lederskabet – de centrale beslutningstagere – glimrer de helt ved deres fravær i anden del.

I stort og småt redegøres der for de talrige virksomhedsopkøb og frasalg, NKT foretog i perioden. Luntten var tilsyneladende kort: Var det ikke muligt hurtigt at tjene penge på at overtage virksomheder inden for nye områder, som fx lysskilte, sømmaskiner, VVS-armaturer, drikkevandsrør – ja, listen er meget længere – blev de frasolgt inden for blot nogle få år. Også udbygningen af NKT-koncernens internationale engagement med etableringen af salgsdaterselskaber på en række nøglemarkeder blev en kortvarig parentes i selskabets historie. Gennemgik NKT en omflakkende forretningsmæssig udvikling med indtil flere hamskifter, har ejerskabet bag koncernen været relativt stabilt med FLS-koncernen som dominerede aktionær. Hvorvidt det har haft nogen betydning for koncernens historie, kan man kun gisne om.

Med hast iler man mod de afsnit, der

redegør for koncernens store satsninger: indtrængning på markedet for lysledere samt overtagelsen af en af dansk erhvervslivs tidligere kronjuveler Fisker og Nielsen A/S i slutningen af 1980'erne. Man håber at kunne erhverve indsigt i nye forhold og omstændigheder, der ikke er blevet dækket i erhvervspressen. Fremstillingen giver da også en kort og præcis redegørelse for tekniske fakta og konkrete hændelser om disse satsninger, men det er ærgerligt, at forfatteren ikke er kommet tættere på de centrale forretningsmæssige beslutninger og disse baggrund. Det ville have givet bogen mere nerve og krop, netop fordi den nyere historie om NKT er beretningen om en lang, gennemgribende og vanskelig forandringsproces. Om kvantespringet fra kabelvirksomhed til et konglomerat af virksomheder. Hvad gik galt? Hvad lykkedes? Hvad var tænkningen, beslutningsgrundlaget og den forretningsmæssige baggrund? Sådanne spørgsmål ville det have været interessant at få belyst, netop for at trænge ind i diversifikationens sære mysterier.

Bogen er gennemillustreret og absolut læseværdig.

Jesper Strandskov

Hans Chr. Johansen og Per Boje: *En dansk nicheproduktion. Historien om Lactosan-Sanovo Holding A/S*. Odense University Studies in History and Social Sciences vol. 211. (Odense Universitetsforlag, 1998). 225 s., 250 kr.

Virksomheden startede i Odense i 1941 som Lactosan A/S og producerede æg- og osteprodukter. Senere begyndte den tillige at fabricere maskiner til ægproduktvirksomheder. I 1978 udskiltes maskinafdelingen, og der etableredes et produktionsselskab for maskiner, Sanovo Engineering A/S. De to foretagender – Lactosan og Sanovo Engineering

– samledes atter under navnet Lactosan-Sanovo Holding A/S i 1986. Forfatterne fører udviklingen helt frem til 1996, og fremstillingen er dermed også en slags ti års jubilæumsbog for Lactosan-Sanovo Holding A/S.

Johansen har skrevet om virksomhedens almindelige udvikling og fremstillingen af æg- og osteprodukter (kapitel 1-7, s. 9-132), mens Boje er forfatter til afsnittet om maskinerne (kapitel 8-11, s. 133-200). Bogen afsluttes med et fyldigt engelsk summary (s. 214-225).

Det er en interessant skildring af en virksomheds fantastiske udvikling fra småvirksomhed i Danmark til succesfuld multinational koncern med adskillige datterselskaber rundt omkring i verden. Johansen og Boje redegør detaljeret og kompetent for udviklingen med vægt på ejerforhold, kapitalforhold, organisation, etablering af fabrikker i udlandet, produktudvikling, markedsf forhold, herunder afsætning, konkurrenter og valuta, politiske forhold m.m. Redegørelsen er rigt illustreret med nyttige tabeller, figurer, regnskabsbilag og fotos. Der er flere interessante og bemærkelsesværdige oplysninger. Ostepulveret, der blev en stor succes, blev således opfundet ved en ren tilfældighed. Den såkaldte udslåningsmaskine, der ikke bare kunne slå æg ud, men også adskille blomme og hvide, fik sin kapacitet udvidet fra ca. 11.000 æg pr. time i 1969 til 65.000 æg pr. time i 1992. Ægudslåningsmaskinen var solgt til 52 lande i 1996. Der er også et par underholdende detaljer, som da naboerne til ostefabrikken i Ringe klagede over osterester på vasketøjet og ostelugt i den lokale biograf.

Desværre har bogen nogle temmelig alvorlige svagheder. For det første savnes der en litteraturliste samt en omtale og karakteristik af det benyttede arkivmateriale, ligesom der burde have været langt flere kildehenvisninger.

For det andet må man ofte efterlyse større dybde i bogen. Flere centrale spørgsmål besvares ikke. F.eks. nævnes det, at Jan Klint bidrog til udviklingen af udslåningsmaskinen (s. 57 og 79). Men hvad var helt præcist hans bidrag? Det tog syv år at opnå patent på udslåningsmaskinen (s. 79). Hvorfor tog det så lang tid? Mod sætningsforholdet mellem Torben Ernst og Jan Klint omtales på s. 100. Men hvad var problemet? Det oplyses, at Jan Klint og Erik Skaaring trådte ud af bestyrelsen i henholdsvis 1978 (s. 102) og 1990 (s. 199). Hvorfor trådte de ud? Det anføres, at »man« på flere bestyrelsesmøder overvejede at nedlægge ægproduktfabrikken i Odense i begyndelsen af 1980'erne (s. 111). Hvem ønskede det? Hvem ønskede det ikke? På s. 122 står: »De odenseanske interesser i Scanegg blev i 1995 overført til et nystiftet datterselskab med hjemsted i Luxemburg«. Hvad var årsagen? De mislykkede forhandlinger mellem Lactosan og Dansk Andels Ægexport i 1953 og 1965 om at drive fabrikken i Odense i fælleskab omtales (s. 104). Hvorfor mislykkedes disse forhandlinger? Der tales på s. 161 om »flere grunde til denne organisatoriske ændring«. Hvad var det for nogle grunde?

For det tredje mangler forklaring af begreber som f.eks. »Sho Muraki« (s. 198), »turnkey-projekt« (s. 189) og »convenience-food« (s. 186). Der ofres en del plads på den tekniske behandling af ægskaller (centrifugering, tørring m.v.). Men det fortælles aldrig, hvad ægskallerne skulle bruges til.

For det fjerde har korrekturlæsningen været yderst lemfældig, hvilket er ærgerligt i en ellers så flot bog. Der er flere orddelelsesfejl, der sinker læsningen, trykfejl, udfald af både ord og bogstaver, inkonsekvenser i stavemåde af de samme ord, vilkårlig anvendelse af nutid og datid samt én enkelt oversat kryds-

henvisning (s. 95). Oversigten over koncernstrukturen (s. 203) er ufuldstændig og skaber større forvirring end klarhed. I øvrigt ville en tidstabel og et register have været nyttigt.

Trods bogens kvaliteter forekommer den anonym og uden egentlig liv og farve. Bortset fra virksomhedens grundlæggere får man ikke meget at vide om personerne i virksomheden. Der tales ofte om »ledelsen«, men sjældent om de enkelte personers meninger og synspunkter. Der er ingen anekdoter og kun få oplivende momenter. Hverken breve eller aviser er inddraget. Det kunne måske have givet lidt mere liv!

Peter Sørensen

Karen Hjorth: *Tolder og kvinde. En undersøgelse af kvinders ansættelse i en mandsdomineret etat.* (Told- og skatthehistorisk Selskab, 1998). 120 s., 198 kr.

Det er en nydelig bog med mange illustrationer, og der ligger en betydelig udnyttelse af arkivalierne bag udredningsarbejdet. Ansættelsessagerne for de 263 kvindelige toldere fra perioden 1897-1953 er gennemgået, og derved er det

klarlagt, at der i perioden fra 1897 til 1921 blev ansat 211 kvinder eller 28% af samtlige ansættelser. 1922-32 blev der overhovedet ikke ansat kvinder, men 298 mænd; fra 1933 blev der antaget 6% ud af 830 nyansættelser.

Udviklingen svarer sikkert i hovedtrækkene til linierne i det øvrige samfund, herunder i andre etater, selv om den er særlig prægnant inden for toldvæsenet. Dette kommer forfatteren imidlertid ikke ind på, ligesom der heller ikke redegøres for, om der – som på andre områder – skete en udvidelse af kontoristgruppen, hvor der ikke var tale om en toldfaglig uddannelse. Til gengæld er der en detaljeret gennemgang af flere karriereforløb, hvor det imidlertid ikke klart fremgår, hvorfor disse enkeltssager ofres så megen plads.

Som hovedregel gælder dog, at bogen har skabt et solidt grundlag. Den dokumenterer på sit område synspunkter, som Kirsten Gloerfelt fremførte i 1953 i *Kvinden og samfundet*, og som, specielt når det angår kontorfaget, så udmærket blev behandlet i Kirsten Geertsens bog *Dannet ung pige søges* fra 1990.

Vagn Dybdahl

KULTURHISTORIE

Jens Engberg: *Det Kongelige Teater i 250 år. Til hver mands nytte*, I-II, 2. udg. (Frydenlund, 1998). 575 + 573 s., 298 kr.

Holger Dyrbye, Jørgen Thomsen og Johnny Wøllekær: *I kunsten kan livet kendes. Odense Teater i 200 år.* (Odense Teater, 1996). 400 s., 199 kr.

Bindestregshistorikere er tilsyneladende ved at blive ganske almindelige. Hi-

storisk Institut på Aarhus Universitet huser flere nye bindestregseksemplarer: Leo Tandrup skriver kunsthistorie, Jens Engberg skriver teaterhistorie, og flere arbejder med sundheds-/sygdoms-historie. Er det nu et udtryk for historiefagets ekspansion ind over andre enkeltfag? Sådan kan man selvfølgelig godt anskue det, men samtidig er det ganske forfriskende, at forskere, der ikke er uddannet som kunsthistorikere eller teaterhi-

størkere, men netop som historikere, kaster sig over disse bindestregshistorier. Det kommer der ofte nye synsvinkler og perspektiver ud af. Mest tydeligt er det, at de snævrere bindestregshistorier gennem faghistorikernes arbejde med dem bliver perspektiveret ud i bredere samfundsmæssige sammenhænge.

Jens Engberg udgav i 1995 det state-lige tobindsværk *Til hver mands nytte. Det Kongelige Teaters historie 1722-1995*. Nu er 2. udgave af dette værk udkommet til Det Kgl. Teaters 250-års jubilæum, og i den anledning er der byttet rundt på over- og underrubrik i titlen. Desuden har Engberg ført historien 3 år længere frem, og han har fjernet et par kapitler fra 1. udgave, hvor han forklarede sin fremstillingsmåde, og hvor han fortalte om arkivaliesituationen vedrørende Det Kgl. Teater. Desuden er billedmaterialet blevet udskiftet til 2. udgaven. Hvor 1. udgave var illustreret med nutidige Hans Bendix-tegninger og helt moderne akvareller af Lars Nørsgaard, så er illustrationerne i 2. udgave blevet mere traditionelle billeder fra teatrets historie. Problemet med dem er imidlertid stadig, at de ikke rigtig bruges til noget.

»til Sine Undersaatters Nytte og hver Mands Forlystelse« stod der i en indskrift på det gamle kongelige teater, Eigtveds bygning fra 1748. Det er det, der i Engbergs sammentrækning bliver til den let ironiske og måske manende titel på hans bog: *Til hver mands nytte*. For Det Kgl. Teater er jo netop ikke til hver mands nytte, og det er Engbergs fortjeneste, at det går som en rød tråd gennem hans værk, at teatrets historie også er historien om, hvem der betaler for hvis teater. Engberg følger op gennem historien, hvem teatret spiller for, og hvilke alliancepartnere det skaffer sig i det omgivende samfund. Den mest interessante del af Engbergs værk omhandler, hvad man bredt forstået kunne

betegne som Det Kgl. Teaters samfundsmæssige stilling, dets styreform, dets sammenhæng med dominerende grupper i samfundet og i de seneste 150 år også dets placering i det politiske spil. Hans hovedtese er, at kravet om besparelser på Det Kgl. Teater altid fører til øgede udgifter (bd. I, s. 3), men denne hovedtese suppleres med prægnante formuleringer om det politiske spil omkring teatret.

Men ud over at skrive om Det Kgl. Teater som samfundsmæssig institution så vil Engberg også skrive om teaterkunsten. Hans værk bliver derfor en stadig veksel mellem analyser af teatrets samfundsmæssige situation og af dets ledelsesstruktur, redegørelser for og karakteristikker af dets repertoire inden for skuespil, opera og ballet og karakteristikker af dets kunstnere. Og det lader sig i hans fremstilling kun vanskeligt gøre at se sammenhænge mellem teatrets samfundsmæssige placering og de mere kunstnerne afsnit. Dét, hvor han kan tilføje noget nyt, er vedrørende teatret som institution i skiftende samfundsmæssige og politiske omstændigheder. I de teaterinterne afsnit bliver hans fremstilling mere traditionel, og den bliver næsten totalt afhængig af samtidens anmeldelser som kilde. Fremstillingen bliver sine steder til en citatmosaik og et referatpatchwork af anmeldelser. Og selv om Engberg søger at gøre teaterkritikken til teatrets femte kunststart (bd. I, s. 69) – ved siden af skuespil, opera, ballet og musik – så er det ikke nok til at retfærdiggøre, hvorfor hans kritiske sans over for samtidsanmeldelser er så nedskruet, som tilfældet er.

Med til denne kildesituation hører også, at Engberg har valgt at skrive en bog, der er umiddelbart tilgængelig for en moderne læser. Og det er den da også hovedsagelig blevet. Som et led i sine bestræbelser har Engberg moderniseret

ældre (og nyere) citater, men hvad værre er: Alle angivelser af, hvor citater og (undertiden tætte) referater stammer fra, er udeladt. Det gør praktisk taget værket ubrugeligt som indgang for den læser, der gerne vil læse videre, og som f.eks. gerne vil finde frem til Edvard Brandes' anmeldelse af en bestemt forestilling. Som Engbergs bog er skrevet, uden præcise kildeangivelser, bliver den i sin formidling alt for autoritær og lukket. Hvor intentionen med f.eks. modernisering af citater netop har været åbenhed og let kommunikerbarhed, da bliver resultatet, at værket ikke giver læseren mulighed for at komme i direkte dialog med dets kilder. Det spiller i sin formidlingsform så at sige med lukkede kort.

Endelig kan det undre, at Engberg ikke bygger sine vurderinger vedrørende den nyere del af historien på interviews med de centrale levende personer. Efter mine begreber hører det med til at skrive samtidshistorie, at man også udnytter de endnu levende som kilder. Jeg tror f.eks., at hans billede af Henrik Bering Liisbergs chefperiode på Kgs. Nytorv var blevet et andet og mere nuanceret, dvs. mindre uretfærdigt, hvis han havde inddraget Bering Liisberg selv som kilde.

Hvor mit udgangspunkt ved læsningen af Jens Engbergs tobindsværk var, at det da kunne være vældig forfriskende, at en historiker og netop ikke en teaterhistoriker skrev Det Kgl. Teaters historie, da må jeg som konklusion sige, at jeg for det første synes, at Engberg har gjort en imponerende indsats, for det andet, at han i de tesebårne teaterpolitiske og ledelsesmæssige afsnit skriver en spændende historie om kampen om teatret, men for det tredje, at hans værk i de store teateræstetiske afsnit bliver forbløffende traditionelt og støttende sig til sekundærkilder selv ned i enkeltformuleringer. Det er altså mit indtryk, at der kunne være kommet en spændende og

mere betydningsfuld bog ud af det, hvis teserne, som vedrører Det Kgl. Teater som institution i samfundet, var blevet det bærende i bogen.

Også i jubilæumsbogen til Odense Teaters 200 års jubilæum, *I kunsten kan livet kendes*, er det umuligt at komme fra citaterne i bogen og ud til de steder, citaterne stammer fra. Så også her lukker bogen sig om sig selv. Det er en forkert konsekvens at drage af kravet om lettilgængelighed at udgive publikationer, som den nysgerrige læser ikke rigtig kan bruge til at komme videre med.

De tre arkivarer ved Stadsarkivet i Odense, Dyrbye, Thomsen og Wøllekær, har med deres bestillingsarbejde skullet opfylde flere formål. Bestyrelsen for teatret har ønsket registreringsarbejdet vedrørende opførte forestillinger videreført fra jubilæumspublikationen i 1946. Og man har ønsket skildret, hvordan en teaterforestilling bliver til. Registreringsarbejdet klares i en oversigt bagerst i bogen. Og til oplysninger om teatrets interne liv og arbejde findes der spredt rundt i bogen afsnit med teaterfolks erindringer og deriblandt et større afsnit om forestillingernes vej fra idé til premiere (s. 335-343). Men hovedparten af bogen udgøres af en gennemgang af Odense Teaters historie, fra der i 1796 første gang blev spillet dansk teater i Odense, over bygningen på Sortebrødre Torv til teatret i Jernbanegade med dets udløbere ud over byen (scener i det nedlagte sukkerkøgeri).

Odense Teaters historie kan i visse afsnit læses som installationen af den gode smag i den fynske hovedstad. I starten af 1920'erne lykkedes det Odense Teater at få lagt væsentlige konkurrencebegrænsende tiltag ind i forhold til det andet teater, Folketeatret i Ny Vestergade. Ikke nok med det, repertoiret på dette andet teater skulle godkendes på Odense Teater. I starten af 1930'erne var lensgreve Ahlefeldt-Laurvig fra Lundsgaard mæ-

cen for Odense Teater på de betingelser, at greven kunne bestemme en til tre forestillinger om året på teatrets repertoire. Som disse eksempler antyder, indgik Odense Teater højt op i dette århundrede dels i en klassestrid og dels i et dannelsesprojekt, et projekt om at få installeret begrebet om det »gode« teater ud over landet.

Jubilæumsbogens skildring af Odense Teaters historie rummer ovenstående to eksempler, men det er karakteristisk, at forfatterne ikke drager de nævnte eller andre større perspektiver ud af dem. Så på den ene side er det en gedigen redegørelse, der er kommet ud af det, også en redegørelse, der er orienteret om teatrets placering i samfundsmæssige sammenhænge, men på den anden side savner man de større perspektiver i de blotlæggelser af konflikter, bogen ellers rummer.

Odense Teaters historie er jo i virkeligheden historien om, hvordan det frie næringsliv, teaterdriften med omreisende skuespillere, gøglere og badutspringere, bliver institutionaliseret til en fast arbejdsplads, der er totalt afhængig af offentlig støtte, og som er endt i at skulle balancere mellem kunstnerisk kvalitet og publikumsmæssig kvantitet, altså i konstante legitimeringsproblemer. Når jubilæumsbogen skrives ud fra institutionens synsvinkel og lidt højstemt ender med at proklamere, at teatret vil overleve, »og det vil Odense Teater også« (s. 379), så viser det, at forfatterne er blevet fanget ind af deres emne, men krisen kradser og kommercialiseringer tager til, også på Odense Teater. Jeg ville nok turde sige, at teatret overlever, men ligefrem at tro på, at Odense Teater er den eviggyldige organisationsform for teatret, dér tvivler jeg. Specielt da hvis forfatternes næsegruse beundring for kvantitativt store satsninger (f.eks. *West Side Story* i 1965 og *Les misérables* i 1991), som de også lufter i

bogens afslutning, hvor de refererer den nuværende teaterchef for drømmen om et nyt, større teater til blandt andet store musicals, bliver det, der kommer til at styre institutionen fremover.

Jørn Langsted

A. Strange Nielsen: *Kundskab er Magt. Fortsættelsesskoler i landbosamfundet*. (Odense Universitetsforlag, 1998). 124 s., 150 kr.

Denne bog indeholder den første undersøgelse af fortsættelsesskolernes historie. Disse skoler blev skabt som overbygning til almueskolen på landet og havde deres glansperiode i det 19. århundredes anden halvdel. Den længst levende, Forsættelsesskolen Bruunsminde, blev dog først nedlagt 1946. Det er således naturligt, at Bruunsminde gives den mest grundige redegørelse i gennemgangen af de otte skoler, som er undersøgelsens hovedbestanddel. Rygraden i bogen er således de enkelte institutioner, som tages op en efter en med hovedvægt på de personer, der stod bag deres oprettelse og drift. Tilgangen er således personhistorisk, og en gennemgående forklaringsmåde på skolernes oprettelse er, at enkeltpersoner eller kredse af bønder indså, at almueskolens undervisning ikke var nok for den vordende landmand. Her ses landbosamfundets store potentiale for selvorganisering, som også i denne sammenhæng knytter sig til bønderne, idet lokale bønder på eget initiativ, ofte i samarbejde med den stedlige lærer, fik organiseret og finansieret en fortsættelsesskole. Disse initiativtagere var i vid udstrækning også aktive i andre organisatoriske sammenhænge, herunder politisk og kommunalt.

Et fælles træk ved skolerne var, at de hvilede på et rationalistisk grundlag. I centrum stod de »landbrugsbetydende fag« som landmåling, nivellering, kort-

tegning, dræning og mergling samt regnskabsføring. Det var således de fag, som var samfundsgavnige, nyttige i det moderne landbrug og som sigtede på at skulle udføres i praksis, der stod i centrum, ikke åndelig og national bevidstgørelse som i højskolerne efter 1864. Deraf bogens titel, *Kundskab er Magt*, i modsætning til højskolens »ånd er magt«. Grundlaget for skoledannelserne er Rasmus Sørensen og Lars Bjørnbaks rationalistiske oplysning i modsætning til Grundtvigs nationale romantik. Forsøg på fra grundtvigiansk hold at få magt over fortsættelsesskoler blev direkte imødegået som fx i Krejbjerg, »hvor den grundtvigianske opposition tabte, nedstemt af de jordnære, fornuftprægede (rationalistiske) Sallingbønder« (s. 28). Fortsættelsesskolerne var således ikke-grundtvigianske eller direkte anti-grundtvigianske, som Bjørnbaks skole i Viby, hvor end »ikke Grundtvigs Salmer og Sange maatte blive sunget«, som en tidligere elev erindrer (s. 46).

Strange Nielsen har lavet en undersøgelse, der bygger på et sort og spredt materiale, der for en stor del er hentet i forskellige lokalarkiver. Dette berettiger udgiverens betegnelse pionerarbejde. Også i kraft af, at undersøgelsen retter sig mod de ikke-grundtvigianske skoleformer på landet og dermed nuancerer ideen om grundtvigianismens totale herredømme i det danske landbosamfunds skoleverden, er denne bog et godt bidrag til dansk skolehistorie. Dog forekommer det pædagogiske eller undervisningsmæssige mig at stå for svagt. Det altoverskyggende centrum indtages af det personal- og det institutionshistoriske.

Claus Møller Jørgensen

Stine Wiell: *Flensborgsamlingen 1852-1864 – og dens skæbne*. (Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg, 1997). 344 s., 268 kr.

Flensborgsamlingen er navnet på en oldtidsamling, som under ledelse af Conrad Engelhardt i tiden 1852-64 efterhånden blev til den største og vigtigste danske arkæologiske samling uden for København. Den blev mest kendt for Nydambåden, som her blev udstillet sammen med en lang række andre moséfund. Flensborgsamlingen var af så stor betydning, at dens skæbne indgik i fredsslutningen mellem Danmark og Preussen efter nederlaget i 1864. Det blev heri bestemt, at Nydambåden og de øvrige oldtidsfund skulle overgives til Preussen, der igen efter en noget omskiftelig skæbne indlemmede dem i oldtidsamlingen i Kiel.

Stine Wiell giver i sin bog den første samlede, koncise og systematiske fremstilling af Flensborgsamlingens historie. Hun rekonstruerer minutøst Engelhardts arbejde, fundene og de udgravninger, der fandt sted. Ved hjælp af kvantitative analyser tegner hun tillige et omfattende billede af samlingens ganske vist korte, men succesrige historie. Samlingens vækst og indhold dokumenteres. Det sker i form af en vellykket syntese, som er et produkt af både historiske og arkæologiske metoder.

Stine Wiell har sat sig for at undersøge tre centrale spørgsmål: 1. Hvad indeholdt samlingen? 2. Hvorfor blev den skjult i 1864? 3. Hvorfor blev samlingen ikke genoprettet efter 1864? Det er disse tre problemstillinger, fremstillingen er centreret omkring. Men det er ikke de eneste spørgsmål, der drøftes og gives svar på.

Wiell rekonstruerer i 14 separate kapitler, en indledning med klar problemformulering og et konkluderende afsnit Flensborgsamlingens historie; og hun tegner et portræt af Conrad Engelhardts personlighed og påviser hans altdominerende betydning for samlingen. Hun når dog endnu længere omkring: De forhistoriske fund og levn i hertugdømm-

merne i begyndelsen af 1800-tallet præ-senteres summarisk, men indsigtsfuldt. Også samlingens skæbne under og efter krigen i 1864 beskrives. I en epilog skit-seres til sidst ikke mindst Nydambådens fornyede aktualitet efter henholdsvis Første og Anden Verdenskrig, hvor der i begge tilfælde var ønsket fremme om, at samlingen på ny skulle overføres til Danmark.

Forskningsresultaterne giver klare svar på de tre centrale spørgsmål: 1. Der redegøres detaljeret for samlingens indhold, som i øvrigt må ses i forlængelse af guldalder tidens museumstradition. 2. Samlingen blev skjult i 1864, fordi den var kostbar og ikke mindst dansk. Dens genstande blev opfattet som dansk-nationale oldsager. 3. Samlingen blev aldrig genskabt, netop fordi den blev skjult, men også fordi bystyret i Flensborg ikke var stædig og insisterende nok. Derfor blev den lagt sammen med Kiel-samlingen.

Det var imidlertid ikke hele samlingen, der kom til Kiel. I dag er genstandene således spredt på danske og tyske institutioner. Nydambåden og hovedparten af genstandene kom efter 1945 til det nye arkæologiske museum på Gottorp Slot. Andre dele befinder sig ligeledes på Gottorp Slot, men i det slesvig-holstenske kulturhistoriske landsmuseums eje. Mindre dele havnede på bymuseet i Flensborg og på det arkæologiske museum i Berlin. I Danmark kan dele af Flensborgsamlingen findes på Nationalmuseet, på Moesgård og endelig på Sorø Akademis Museum. Der er ikke blevet gjort noget reelt forsøg på at genskabe samlingen – og der har endnu ikke været tale om i en overgangsperiode at genskabe samlingen i form af en

særudstilling. Som sådan synes Flensborgsamlingens historie at være afsluttet. Stine Wiell har skrevet dens historie og dermed dokumenteret dens og Conrad Engelhardts arkæologiske og museumsfaglige betydning.

Bogen fremtræder smukt med en lang række udsagnskraftige illustrationer, fotografier og grafiske fremstillinger. Mange tegninger publiceres her for første gang. Som i ethvert videnskabeligt værk findes der også i denne bog en notesektion på godt 40 sider. Her finder den interesserede læser yderligere oplysninger, informationer og litteraturhenvisninger. Det samme gælder for den særdeles oplysende gennemgang af kildesituationen bagest i bogen. Her karakteriseres det eksisterende kildemateriale og kildernes lokalisering i danske og tyske arkiver. Den følges op af en lang liste over upublicerede kilder og en litteraturfortegnelse. Her findes der enkelte svipsere i forhold til noterne. I øvrigt er bogen fri for fejl – når der ses bort fra, at billedteksten s. 18 daterer et billede af Duborg Slot til 1830, selv om der på akvarellen tydeligt står 1862.

Alt i alt efterlader læsningen af bogen et særdeles positivt indtryk. Stine Wiell har arbejdet med projektet i en lang årrække, og hun er gået meget grundigt til værks. Hendes værk er resultat af en omhyggelig grundforskning, der har fremdraget megen ny viden, og som påpeger mange ukendte sider af Flensborgsamlingens historie. For at hendes resultater også kan nå ud til et tysksproget publikum, er bogen forsynet med en præcis tysk sammenfatning. Nyttigt for alle læsere er person- og sted- og sagregistrene.

Jørgen Kühl

HÅNDBØGER OG HJÆLPEVIDENSKABER

Erik Nørr og Karl Peder Pedersen (red.): *På embeds vegne. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1750-1920*. Stat, forvaltning, samfund. Studie 9. (Selskabet til Udgivelse af Kilder til dansk Historie i samarbejde med Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 1998). 463 s., 275 kr.

Ved første øjekast er *På embeds vegne* den ubetinget mest rodede bog, der endnu er udgivet. Efterhånden som man arbejder med bogen (og det er ikke en bog, der skal læses i ét stræk) bliver al skepsis gjort til skamme. Der er ikke alene sund fornuft i opbygningen, også bogens indhold er solidt udvalgt. Med bogen har både professionelle og hobbyhistorikere fået lagt et lille guldæg i deres reder.

Idéen har været en forvaltningshistorisk kildesamling, »et hjælpemiddel til de kolosale mængder af administrative kilder, der er aflejret fra den centrale regionale og offentlige forvaltning« (s. 5). Det er i høj grad lykkedes. Inden for centraladministrationen, amtsforvaltningen, skatte- og toldforvaltningen, rets-, politi- og fængselsvæsen, kirkeforvaltningen, skole- og fattigvæsen samt social- og sundhedsforvaltning gennemgås ikke færre end 103 forskellige kildetyper. I alle tilfælde gengives et eksempel på kilden efterfulgt af gode kommentarer om lovgrundlag, anvendelsesmuligheder, placering i arkiverne og henvisning til vejledende litteratur, evt. til eksempler på konkret udnyttelse af kilden. Bogens store styrke er, at den således ikke alene er et hjælpemiddel til brugen af de enkelte materialetyper, men tillige inspirerer til at inddrage yderligere kilder i forskningen.

Nyt og spændende er ikke mindst arkivar, cand.mag. Claus Rafners bidrag om skatteforvaltningen. Med den brede

og hyppige kontakt til lokalbefolkningen synes skatteadministrationens regnskabsmateriale at rumme gode oplysninger til både personal-, ejendoms- og lokalhistoriske studier.

I afsnittet om amtsforvaltningen præsenteres blandt andet brandforsikringsprotokoller, idet brandforsikring indtil 1875 var en statslig opgave. Materialet, der findes i landsarkiverne, har stor betydning blandt andet for arkitektur- og bygningshistoriske undersøgelser. Mulighederne er dog ikke udtømte efter 1875, som de anførte oplysninger efterlader indtryk af. De serier af protokoller, der var påbegyndt i offentligt regi før 1875, er nemlig i mange tilfælde også efter overgangen til privat regi fortsat blevet afleveret til landsarkiverne. Her kan der således findes forsikringsoplysninger langt op i 1900-tallet. Endelig må det nævnes, at også de private brandforsikringsarkivalier både før og efter 1875 kan udnyttes på samme måde. Disse findes i Erhvervsarkivet, der i øvrigt også har arkivalier fra de store *offentlige* selskaber fra 1700-tallets sidste halvdel.

Det er en særdeles solid håndbog, der her er tilvejebragt. Ingen, der arbejder seriøst med historie som faghistorikere, historiestuderende eller hobbyhistorikere, bør undlade at konsultere *På embeds vegne*. Det skal tilføjes, at to yderligere bind med kilder til dansk forvaltningshistorie før 1750 og efter 1920 er under udarbejdelse. Der er mere at glæde sig til.

Kenn Tarbensen

Frank Allan Rasmussen: *Teknologi. Centraladministrationens behandling af teknologisager 1816-1996*. Administrationshistoriske Studier nr. 14. (Rigsarkivet i samarbejde med Er-

hvervsministeriets departement, Patentdirektoratet og Erhvervsfremmestyrelsen, 1998). 283 s., 200 kr.

Bogen giver mere, end titlen lover. Teknologi defineres særdeles bredt som vedrørende «eksport og import af råvarer, inklusive søfart og konsultativt væsen. Disse råvarers forarbejdning i fabrikker og industrier samt den viden, der kræves for at kunne fremstille produktionsmidlerne og videreudvikle produkterne. Herunder enerets- og patentvæsen, ... indsamling og bearbejdning af statistiske oplysninger.» (s. 12).

Efter en introduktion om kollegieopbygningen 1735-1848 behandles industri- og fabrikssager 1816-1996, enerets- og patentsager 1816-1996, fabriksdirektionen 1782-1857, handels- og konsultativt væsen 1762-1996 samt tabel- og statistikvæsen 1774-1996. Som man bemær-

ker, går flere af underøgelserne tilbage til perioden før 1816.

Sidst i bogen er aftrykt de relevante registraturer og en vejledning i udfyldning af bestillingsseddel. En glimrende ide og typisk for den omhu og brugervenlighed, der karakteriserer værket. Hvert kapitel indledes med en beskrivelse af ressortområde og arkivets opbygning efterfulgt af en redegørelse for, hvorledes man finder og følger en sag gennem kontorerne. Udvalgte sager præsenteres med nøje vejledning i frem- og tilbagevisningsnumre, og som yderligere hjælp er der en fotografisk gengivelse af alle de sider i kopibog, journal eller hvad det måtte være, hvor sagen er behandlet.

Det er en glimrende og særdeles nyttig bog, som forfatteren og Rigsarkivet har al mulig ære af.

Dan H. Andersen

HISTORIEVIDENSKAB

Tove Elisabeth Kruse (red.): *Bud på historien*. (Roskilde Universitetsforlag, 1998). 196 s., 175 kr.

Der er på det seneste kommet en række udgivelser, der betoner historiefagets mangfoldighed i disse år – et nummer af *Den jyske historiker* havde i 1997 således den tvetydige titel »Mangfoldighedens pris«. På samme måde med denne bog. Det er en samling artikler, der belyser forskellige måder at forholde sig til faget historie på. Den har sit udspring i et skrift fra 1991, hvor en række lærere ved RUC på de studerendes foranledning beskrev deres tilgang til og arbejde med faget. Dette var, ifølge redaktøren af denne udgivelse, så stor en succes, at man nu følger den op med en egentlig

bogudgivelse, hvor gamle bidrag er reviderede og fornyede og nye er kommet til. Meningen synes først og fremmest at være at give de studerende og andre omkring historiestudiet på Roskilde Universitetscenter et signalement af lærerstaben i al dens forskellighed – og dette forekommer da også at være lykkedes udmærket. Andre kan med udbytte sagtens læse med.

Så vidt denne anmelder kan skønne, er det nu ikke alle instituttets ansatte, der er med, men dog vel hovedparten – i alt 14, i bogens rækkefølge: Gunhild Nissen, Brian Patrick McGuire, Cecilie Felicia Stokholm Banke, Henrik Jessen, Håkan Arvidsson, Tove Elisabeth Kruse, Niels Tengberg, Karin Lützen, Claus Bryld, Stephen Turk Christensen, Ulrik

Langen, Jørgen Vogelius, Karen Sjørup og Lennart Berntson. Mange af selv-fremstillingerne har næsten karakter af bekendelsesskrifter, fx synes Brian McGuire at være en *hardcore* hermeneutiker på jagt efter eget spejlbillede (eller idealbillede) i middelalderen, sådan lidt sat på spidsen. Men det er generelt sagt tankevækkende, i hvor vid udstrækning fagligheden synes at være formet af det personlige liv.

De fleste af artiklerne har en meta-historisk tilgang med vægten på metodiske og teoretiske spørgsmål, mens enkelte mere regelrette historiske artikler egentlig falder uden for – det gælder Henriks Jensens essay om »Guds død« efter 1. Verdenskrig, og Stephen Turk Christensens artikel om tyrkernes opgør med fortiden i dette århundrede. Den sidste kan dog også læses som en konkretisering af Brylds overvejelser over historikerens rolle i samfundet.

Det kan være svært at udpege nogen fælles træk i denne brogede forsamling. Gennemgående er der naturligvis tale om en fascination ved fortiden, men den ikklædes ret forskellige gevandter. Mange, vel endda de fleste, bevæger sig in-

den for den »nye« mentalitets- og kultur-histories felt, forholdet mellem aktør og struktur optager en stor del, og historikerens tidsbundethed og en optagethed af historikerens rolle i samfundet synes at være fælles gods. Derimod ser der ud til at kunne være basis for ophedede diskussioner om historisk sandhed, konstruktivisme og relativisme på instituttet.

For andre historikere er det jo som regel interessant at høre om, hvad der driver andre til at interessere sig for fortiden, så meget at det bliver deres beskæftigelse. Forsideillustrationen viser sig ved nærmere eftersyn at være et tåget udsnit af Delacroix' billede af Friheden på Barrikaderne i 1830, uklart fordi det er fotograferet bag en råglasrudd. Man kan spekulere over symbolikken – hvis der er en sådan: Er det et sindbillede på fortiden, der kun anes »som i et spejl, i en gåde«? Eller er det bare RUC's revolutionære image, der er blevet uklart? Faglige revolutioner skal man næppe lede efter i denne antologi; men et historisk institut i Danmark er tydeligvis og heldigvis nu om stunder en meget blandet landhandel.

Jens Chr. Manniche

SLESVIG OG HOLSTEN

Martin Rheinheimer: *Die Dorfordnung des Herzogtums Schleswig. Dorf und Obrigkeit in der Frühen Neuzeit*. Band 1: Einführung, Band 2: Edition. Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte, herausgegeben von Peter Blickle und David Sabean, Band 46/1. (Lucius & Lucius, 1999). 347 + 1.017 s., 131,50 SFr.

Landsbyvedtægterne har længe været anset for en af hovedkilderne til vor vi-

den om de normer og regler for menneskelig adfærd, der var gældende i det gamle landsbysamfund. I Danmark blev en stor del af de kendte vedtægter udgivet i perioden 1904-38 under titlen *Danske Vider og Vedtægter eller gamle Landsbylove og Byskraaer*, men desværre på en måde, der slet ikke opfylder kravene til moderne videnskabelige udgivelser. En samlet bearbejdelse af landsbyvedtægterne fik man også kun delvis ved Poul Meyers disputats *Dan-*

ske Bylag. En fremstilling af det danske landsbystyre paa baggrund af retshistoriske studier over jordfællesskabets hovedproblemer fra 1949, for Meyers hovedinteresse var klart de retshistoriske aspekter, hvorimod de socialhistoriske og landbrugshistoriske problemer kun sporadisk blev belyst, ligesom han ikke foretog nærmere analyser af f.eks. landsbyvedtægternes geografiske fordeling eller de enkelte vedtægters lokale udformning.

I slutningen af 1980'erne blev der inden for rammerne af Landbohistorisk Selskab gjort en fornyet indsats inden for emnet, men det blev kun til enkelte gode tilløb, først og fremmest to artikler, Grethe Carlslund Petersens »Landsbystyre og fællesskab i det 18. århundrede« i *Fra Ribe Amt* 1987 og Helle Schummels »Landsbyfællesskabet – Hvem har skrevet hvad og Hvad ved vi?« i *Bol og By* 1990. Desværre blev Helle Schummels indsigtsfulde oversigt over udforskningen af landsbyvedtægterne gennem tiden mere et punktum end optakten til en ny og spændende forskningsindsats, som hun ellers med den pågældende afhandling viste, at der er et stort behov for.

Så meget mere glædeligt er det, at der fra Kiels Universitet er kommet en fornem publikation, der netop imødekommer dette behov, ganske vist kun for hertugdømmet Slesvig forstået som det geografiske område med grænserne fra før 1864 (fra Kongeåen til Ejderen), men den er alligevel så generel, at den også belyser mange af de kongerigske forhold.

Forfatteren er Martin Rheinheimer, der efter studier i Kiel og Thessaloniki blev doktor (ph.d.) fra Kiels Universitet i 1989. Han har siden 1992 været sekretær for Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins. Rheinheimer har tidligere arbejdet med sociale forhold i Großsolt i Angel, frem-

lagt i den store artikel »Armut in Großsolt (Angeln), 1700-1900« i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 1993. Det var disse studier, der førte ham ind på arbejdet med landsbyvedtægterne. I 1998 blev det foreliggende arbejde med god grund godkendt som »Habilitationsschrift« (doktordisputats) ved universitetet i Kiel.

Arbejdet består af to dele, nemlig bind 1, som er en beskrivelse og analyse af landsbyvedtægterne fra hertugdømmet Slesvig, og bind 2, som er en videnskabelig, tekstkritisk udgave af de 349 landsbyvedtægter, der er bevaret fra området. Udgiveren har været meget stringent i sin udvælgelse af kilderne. Kun de dokumenter, der kan siges at være landsbyvedtægter i egentlig forstand, er kommet med, og overalt, hvor de originale håndskrevne kilder har kunnet opspores, har de været grundlaget for udgaven, eftersom mange af de tidligere trykte vedtægter er gengivet på utilfredsstillende måde. Det vil altså sige, at den enkelte landsbyvedtægt er gengivet på originalsproget: dansk, platysk eller højtysk og med udførlige noter, der fortæller om kildens proveniens, eventuelle tidligere tryk, varianter i forhold til tidligere eller senere vedtægter fra samme by samt identifikation af de personer (oftest embedsmænd), der er nævnt i kilden. Som en ekstra hjælp til brugeren er lavet en kronologisk fortegnelse over vedtægterne, der i bogen er ordnet alfabetisk efter landsbyens navn, således at byer nord for den nuværende statsgrænse er gengivet med deres officielle nugældende danske navn og tilsvarende for byer syd for grænsen. Endvidere findes en fortegnelse ordnet efter herreder og amter (her er konsekvent anvendt de tyske navne), et personregister, et (tysk) sageregister og det mest nyttige af det hele: et »glossar« på 65 sider over de hyppigst forekommende ud-

tryk i vedtægterne, uanset sprog oversat til moderne tysk.

Forud for hver landsbyvedtægt er med få ord gengivet indholdet af de vigtigste paragraffer i kilden. Disse oversigter har (formentlig i form af en database) været Martin Rheinheimers hovedmateriale ved udarbejdelsen af bind 1: »Einführung«. Da dette binds hovedresultater for få år siden er trykt i en særlig afhandling på dansk: »Landsbyvedtægt og øvrighed i hertugdømmet Slesvig« i *Bol og By* 1995, skal jeg her nøjes med at referere de vigtigste synspunkter.

I modsætning til tidligere, hvor man mente, at landsbyvedtægterne var en form for urgammel sædvaneret, der blot på et givet tidspunkt blev skrevet ned, så dokumenterer Rheinheimer helt klart, at vedtægterne afspejler tilstanden i landsbysamfundet på det tidspunkt, hvor de blev skrevet ned og ofte er resultatet af aktuelle problemer. Vedtægternes vigtigste formål synes at have været ønsket om at skaffe fred og at fremstille nogle klare hjælpemidler til at løse tilbagevendende problemer – vel at mærke uden myndighedernes indblanding. Dette var naturligvis også i myndighedernes interesse, og det er på den baggrund, at man må se den specielle kongelige forordning for hertugdømmerne af 28. oktober 1721, der direkte pålagde hver enkelt landsby at sørge for, at der blev udarbejdet en skriftlig landsbyvedtægt, som amtmanden skulle godkende og samtidig sørge for, at vedtægten ikke stred mod de offentlige love og forordninger. Det er bemærkelsesværdigt, at der aldrig kom en tilsvarende forordning for kongeriget.

1721-forordningen betød dels en markant stigning i antallet af indgåede vedtægter, dels at landsbyvedtægterne nu for alvor blev en integreret og anerkendt del af retssystemet, samtidig med at den gav embedsmændene ret og pligt til at

blande sig i landsbyernes interne forhold.

Af Rheinheimers mange undersøgelser skal her blot nævnes studierne over vedtægternes sprog (s. 214-232 med kortet fig. 35, s. 218). Det er helt tydeligt, at vedtægterne i mange landsbyer især i Nordslesvig, på Sundeved og den sydlige del af Als er forfattet på tysk (plattysk før 1620, derefter mere og mere hyppigt på højtsky), selv om folkesproget notorisk var dansk. Forfatteren mener, at det skyldes, at de betydningsfulde sociale lag i landsbyerne var tospode, og at det var af hensyn til embedsmændene, at sproget blev tysk.

Meget interessant er også forfatterens redegørelse for grupper af vedtægter, der klart er blevet udstedt som en form for dekret af myndighederne. Som eksempel kan nævnes de 15 vedtægter, som hertug August af Nordborg lod udstede i 1686 for landsbyer på Nordals, og det ser ud til, at han året før havde udsendt vedtægter for samtlige landsbyer på Ærø. Det spændende er, at der er tydeligt verbalt og indholdsmæssigt slægtskab mellem alle disse vedtægter, men de er alligevel ikke ens, så lokale forhold har fået lov til at komme med i vedtægterne.

Rheinheimer foretager i værkets første bind en lang række undersøgelser af den geografiske korrelation mellem de bevarede landsbyvedtægter og mange forhold af kulturhistorisk karakter illustreret ved mange fine kort. Det er i den forbindelse mærkværdigt, at han ikke har undersøgt relationerne mellem landsbyvedtægterne og de enkelte regioners dyrkningssystemer, der fra øst mod vest var: trevangsbrug, tovangsbrug, græsmarksbrug og alsædebrug helt mod vest i marskområderne, men det kan måske skyldes, at der ikke foreligger nogen systematisk undersøgelse af dyrkningssystemernes udbredelse i hertugdømmerne.

Det har været et meget stort forskningsarbejde såvel at indsamle, trykke og redigere de 349 landsbyvedtægter fra Slesvig som at foretage den fine analyse og præsentation af dem. Der er kun grund til at ønske slesvigerne tillykke med denne fine kildesamling og håbe, at den må blive flittigt brugt, for der er mange historiske problemer i materia-

let, som Rheinheimer slet ikke har berørt. Det må imidlertid også være tilladt at ønske, at arbejdet kan virke inspirerende på danske forskere, således at der igen kommer gang i det spændende arbejde med landsbyvedtægterne nord for Kongeåen. Martin Rheinheimer har vist, hvordan det kan gøres.

Karl-Erik Frandsen

NORDEN

Johan Engström og Ole L. Frantzen (red.): *Øresunds strategiske rolle i et historisk perspektiv. Dansk-svensk symposium 3-7 juni 1996.* (Tøjhusmuseet m.fl., 1998). 196 s., 200 kr.

Det foreliggende værk gengiver 14 foredrag fra et stort anlagt dansk-svensk symposium, der meget passende fandt sted på begge sider af Øresund. Kronologisk strækker de sig fra forhistorisk tid til Den kolde Krig. Bogen har symposiumets stærke og svage sider. Forskning inden for et tema samles praktisk, og det er evident, at flere af artiklerne præsenterer nye resultater eller spændende *work in progress*. Selv hvor det ikke er tilfældet, er det ganske nyttigt at få en udenlandsk forskningstradition opsummeret på få sider. Der er lige så åbenlyse mangler: Dækningen er pletvis, både kronologisk og tematisk. Perioden mellem middelalderen og Frederik II er slet ikke behandlet, hvilket er ret uheldigt, da vi her ser blandt andet indførelsen af Sundtolden og skabelsen af de første nationale flåder med specialiserede krigsskibe. Tematisk kunne man have forventet en braudelsk tilgang med Øresund i centrum, altså de naturgivne forhold i samspil med strategi, politik og teknologi, men mange af forfatterne

nøjes med at beskæftige sig med krig og samfund omkring Øresund, hvilket jo er noget helt andet. Ikke uinteressant, langt fra, men snarere irrelevant for symposiumets tema. Derfor savner man i udtalt grad et indledende eller sammenfattende afsnit, der fastlagde de fysiske rammer for Øresundsområdet, såsom dybde, strømforhold, vindretninger, isforhold, klimaændringer og den til hver tid eksisterende militærteknologi og transportkapacitet.

Trods de anførte kritikpunkter er der afgjort spændende artikler. Jeg vil fremhæve Gunner Linds om «Danmark og Øresund i 1600-tallet» som en af de få, der faktisk ser på den danske militære planlægning i 1600-tallet strukturelt og i et internationalt perspektiv. Hans pointe er, at med en forsinkelse kobles det nordiske og atlantiske system i 1600-tallet i Øresund, men at det ville være en oversimplificering at se det nordiske system som blot et undersystem af det atlantiske. De nordiske flåder var stadig ganske betydelige, og selv en stormagts flåde ville normalt have brug for en nordisk allieret med baser. Det kunne dog ikke skjule det faktum, at England og Nederlandene de facto havde kontrol over Øresund, idet deres flådemæssige overlegenhed var tilstrækkelig og så åbenlys

for de nordiske magter, at en konstant tilstedeværelse var uønsket.

De andre artikler giver blandt andet udmærkede oversigter over dansk og svensk flådeplanlægning i 1700-årene, medens behandlingen af det 20. århundrede virker mere overfladisk. Interessant er Ole Feldbæks påvisning af, at det først var i 1801, at den engelske flåde skaffede sig den navigatoriske viden, der muliggjorde brugen af Storebælt som alternativ til Øresund for kraftige lineskibe. På hjemvejen fra Østersøen juli 1801 krydsede den engelske eskadre under Admiral Pole op gennem Storebælt og forvissede sig om, at det faktisk var muligt. Hermed var Sjælland strategisk blevet en ø, hvilket muliggjorde en isolering af Sjælland i 1807. Her kunne det være interessant at vide, hvad reaktionen var i den danske regering og Admiralitetet. Er der en forbindelse til flådeplanen 1806, der forudså betydelige ændringer i den danske flådes struktur og opbygning, herunder en kraftig beskæring af antallet af lineskibe til fordel for bygning af mindre fartøjer? En anden mulighed er selvfølgelig, at den danske ledelse ikke bemærkede noget som helst, hvilket ville bekræfte opfattelsen af det søvngængeragtige i den danske politik op til katastrofen i 1807.

Generelt må man om bogen sige: ikke uinteressant, men af blandet kvalitet.

Dan H. Andersen

Terje Holm og Knut Arstad (red.): *Kriger og Konger. Et strejftog i Nordens militærhistorie fra Syvårskrigen til den Skånske Krig 1560-1680*. Forsvarsmuseets småskrifter 16. (Forsvarsmuseet, Oslo, 1997). 111 s.

Gunnar Artéus (red.): *Nordens garnisonsstäder. Slutrapport från ett forskningsprojekt*. Forsvarshögskolans Acta B4. (Forsvarshögskolan, 1997), 228 s., 190 SEK.

Kriger og Konger er en rapport fra et såkaldt *Clio og Mars-seminar* på Forsvarsmuseet i Oslo og et godt eksempel på, at militærhistorie er andet og mere end krige og konger. Man skal derfor ikke lade sig narre af bogens traditionsmættede titel, for den dækker i virkeligheden over en række læseværdige bidrag fra norske, svenske og danske forskere, der sætter både krig og konger ind i en samfundsmæssig kontekst, hvilket gør emnet væsentligt og vedkommende – også for danske »pacifister«, der altid har haft en tilbøjelighed til kun at se volden – også i dens organiserede og institutionaliserede form – som noget destruktivt.

Bogens bidrag er, som anført i undertitlen, strejftog, og de har netop strejftogets karakteristika: De er meget forskellige, spænder temamæssigt ganske vidt inden for den givne tidsramme og hænger ikke særligt godt sammen; men de understreger i fællesskab, at militærhistorien er en væsentlig faghistorisk disciplin, som historikeren ikke kan undvære i sit arbejde med fortiden.

I seminarets afsluttende indlæg drøfter Knud J.V. Jespersen netop militærhistoriens plads og funktion i den historiske forskning. Skønt hans påpegnelse af årtiers berøringsangst i forholdet til militærhistorien primært sigter på danske forhold (hverken i Norge eller Sverige har militærhistorie været taburet i samme grad), så har hans gennemgang af krigshistoriens udvikling fra hjælpedisciplin for krigsvidenskaben til en egentlig historisk disciplin på linie med socialhistorie, politisk historie etc. almen relevant. Krigsguden Mars er kommet godt i hus hos historiens muse med denne bog!

Også *Nordens garnisonsstäder*, der afrunder et omfattende og langvarigt (siden 1984) projekt, er et udmærket eksempel på, at militærhistorien hører hjemme blandt Clios tjenere. Målet har været at klarlægge garnisonsbyernes

udvikling fra ca. 1660 og frem med særligt henblik på samspillet mellem militær og borgerskab. Projektet kan ikke siges at have resulteret i revolutionerende ny erkendelse, men nok i et klarere overblik, som der i øvrigt redegøres for i slutrapporten, og så er vi i tilgift blevet en del klogere på mange aspekter i det århundredgamle civile og militære samliv.

Blandt rapportens noget heterogene bidrag er der for en dansk læser navnlig grund til at hæfte sig ved Hans Chr. Johansen med fleres artikel om de danske garnisonsbyer, der giver et kort, instruktivt og kontant rids over ca. 300 års udvikling.

Projektet »Nordens garnisonssteder« er ud over denne slutrapport resulteret i godt en halv snes bøger og artikler.

Per Willemoës Jørgensen

Jørgen Lorentzen m.fl. (red.): *Inuit, Kultur og Samfund. En grundbog i eskimologi.* (Systime, 1999). 258 s., 290 kr.

Grunden til at omtale en grundbog i eskimologi i et historisk tidsskrift er, at

den indeholder en række nyttige leksikale oplysninger og nogle velskrevne, forskningsbaserede oversigter om emner, der er relevante for dyrkere af Grønlands historie. Grønlandske forhold er nemlig det, bogen i hovedsagen handler om. 25 personer har i 28 kapitler dækket mange, men ikke alle sider af samfundslivet. Skønt der således i adskillige artikler er historiske udviklingslinier, savnes dog en samlet fremstilling af Grønlands historie.

Uden at forklejne de nyttige artikler er der grund til at fremhæve Birgitte Sonnes velskrevne og underfundige indblik i den eskimoiske trosverden, Kirsten Thistedes instruktive gennemgang af grønlandsk litteratur, Inge Kleivans afbalancerede problematisering af sprogdebatten, Naja Mikkelsens solide fremstilling af klimaudviklingen, Frank Sejersens fornuftige udredning af identitetsproblematikken og Jens Dahls nøgterne introduktion.

Det, bogen indeholder, bør enhver eskimolog vide noget om, og den kan være afsæt til yderligere studium og efterprøvelse.

Axel Kjær Sørensen

Bidragydere til Historie 1999

Dan H. Andersen, forskningsadjunkt, cand.mag., Institut for Historie, Københavns Universitet.

Grethe Banggaard, ph.d.-studerende, cand.phil., Demografisk forskningscenter, Syddansk Universitet Odense.

Lars Bisgaard, adjunkt, ph.d., Institut for Historie, Syddansk Universitet Odense.

Per Boje, professor, dr.phil., Historiestudiet, Aalborg Universitet.

Gerda Bonderup, lektor, dr.phil., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Jørn Brøndal, assistant professor, ph.d., Center for Engelsk, Syddansk Universitet Kolding.

Steen Busck, lektor, cand.mag., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Anders Bøgh, lektor, cand.mag., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Dan Charly Christensen, lektor, dr.phil., Institut for Historie og Samfundsforskning, Roskilde Universitetscenter.

Søren Bitsch Christensen, ph.d.-stipendiat, cand.phil., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Svend-Erik Christiansen, cand.phil., Hvedbjergvej 24, 8220 Brabrand.

Troels Dahlerup, professor, dr.theol., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Henrik Dethlefsen, uddannelsesleder, mag.art., Vejlbj Landbrugsskole.

Vagn Dybdahl, fhv. rigsarkivar, dr.phil. Herluf Trolles Gade 25, 1052 København K.

Poul Enemark, lektor, dr.phil., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Henrik Fode, overarkivar, mag.art., Erhvervsarkivet.

Karl-Erik Frandsen, docent, dr.phil., Institut for Historie, Københavns Universitet.

Jesper Lau Hansen, adjunkt, LL.M., Det retsvidenskabelige Institut C, Københavns Universitet.

Hannemarie Ragn Jensen, lektor, mag.art., Institut for Kunsthistorie og Teatervidenskab, Københavns Universitet.

Jørgen Steen Jensen, overinspektør, cand.art., Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet.

Knud J.V. Jespersen, professor, dr.phil., Institut for Historie, Syddansk Universitet Odense.

Leon Jespersen, arkivar, lic.phil., Rigsarkivet.

Jens Morten Jessen, stud.mag., Stenaldervej 197, 1., 8220 Brabrand.

Claus Møller Jørgensen, adjunkt, ph.d., Historisk Institut, Aarhus Universitet.
Per Willemoës Jørgensen, lektor, cand.mag., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Michael Kjeldsen, cand.phil., Institut for Historie og Samfundsforhold, Roskilde Universitetscenter.

Ann-Christina Lauring Knudsen, ph.d.studerende, European University Institute, Firenze.

Nina Koefoed, cand.mag., Vestervang 23, 8000 Århus C.

Henrik Skov Kristensen, museumsinspektør, cand.mag., Museet for Frøsløvejren.

Jørgen Kühl, direktør, ph.d., Institut for Grænseregionsforskning.

Jørn Langsted, professor, cand.mag., Institut for Dramaturgi, Aarhus Universitet.

Anne Trine Larsen, ph.d.-studerende, Historisk Institut, Aarhus Universitet.

John T. Lauridsen, forskningschef, dr.phil., Det kgl. Bibliotek.

Rikke Malmros, cand.phil., Langelandsgade 52, 3.th., 8000 Århus C.

Jens Chr. Manniche, lektor, cand.mag., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Thorsten Borring Olesen, lektor, lic.phil., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Helge Paludan, afdelingsleder, cand.mag., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Anne Pedersen, museumsinspektør, mag.art., Danske Afdeling, Nationalmuseet.

Finn Stendal Pedersen, lektor, dr.phil., Institut for Historie, Syddansk Universitet Odense.

Jan Pedersen, adjunkt, ph.d., Institut for Historie, Københavns Universitet.

Kurt Pedersen, lektor, cand.polit., Institut for udenrigshandel, Handelshøjskolen i Århus.

E. Ladewig Petersen, professor, dr.phil., Løkkevej 82, 5250 Odense SV.

Bjørn Poulsen, lektor, dr.phil., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Bo Poulsen, stud.mag., Hall of Residence, University College Dublin, Carrysfort Avenue, County Dublin, Irland.

Henning Poulsen, professor, dr.phil., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Carsten Porskrog Rasmussen, lektor, ph.d., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Morten Rasmussen, ph.d.-studerende, Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Søren Hein Rasmussen, adjunkt, ph.d., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Jens Skrivers, lic.phil., Gudrunsvvej 18, 8220 Brabrand.

Jesper Strandskov, professor, dr.merc., Institut for Udenrigshandel, Handelshøjskolen i Århus.

Gunnar Lind Haase Svendsen, ph.d.-studerende, Institut for Grænseregionsforskning.

Axel Kjær Sørensen, lektor, cand.mag., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Lars Hovbakke Sørensen, ph.d.-studerende, cand.phil., Center for Internationale Studier, Aalborg Universitet.

Peter Sørensen, seniorforsker, cand.phil., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Kenn Tarbensen, ph.d.-studerende, Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Uffe Barsballe Thyssen, cand.phil., Sejrgade 6, 1.tv., 8000 Århus C.

Erik Ulsig, professor, dr.phil., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Henrik Vedel-Smith, arkivar, cand.mag., Erhvervsarkivet.

Vejledning for bidragydere

1. Bidrag til tidsskriftet bedes så vidt muligt leveret på diskette, ledsaget af en udskrift. Redaktionen benytter WordPerfect, men kan bruge tekster udarbejdet i andre tekstbehandlingsprogrammer, såfremt de foreligger som ASCII-filer. Programversion og filnavn skal altid oplyses. Orddelingen slås fra, inden indskrivningen af teksten påbegyndes. Hvis der skrives i WordPerfect, udformes eventuelle noter som *slutnoter* i dette programs system; i alle andre tilfælde indskrives noterne særskilt efter selve hovedteksten.

2. Henvisningsmåden i noter kan enten være en forkortelse af værkets titel eller forfatterens navn efterfulgt af værkets udgivelsesår, idet forfatterens navn, værkets titel, trykkestedet og udgivelsesåret dog skal angives fuldt ud første gang, der henvises dertil. Forfatternavne angives med almindelig skrift, bogtitler og navne på tidsskrifter med understregning (kursiv). Titler på artikler sættes i anførselstegn (f.eks.: Bent Jensen: *Danmark og det russiske spørgsmål 1917-1924*, Århus 1979; Grethe Jacobsen: »Dansk købstadlovgivning i middelalderen«, *Historie*, ny rk. 19,3, 1992, s. 393-439).

3. Alle tabeller, kort og illustrationer skal indleveres på særskilte ark, kort og tegninger i sort på hvidt papir, fotos i form af blanke kopier eller dias. Billedtekster skal medfølge på et selvstændigt ark.

4. Artikler bedes ledsaget af et udkast til manchete på ca. 15 linier. Manchetten skal foreligge både på dansk og på engelsk.

5. Anmeldelser indledes med oplysninger om den anmeldte bog opstillet på følgende måde: Forfatterens navn efterfulgt af kolon. Titlen i kursiv efterfulgt af punktum. En eventuel serietitel med almindelig skrift efterfulgt af punktum. I parentes forlag og udgivelsesår, adskilt af et komma og med et punktum efter parentesens. Sidetal og pris i udgivelseslandets valuta, adskilt af et komma og med punktum til slut.

6. Deadline for majheftet er 15. december for artikler og 15. januar for anmeldelser. For novemberheftet er deadline 15. juni for artikler og 15. juli for anmeldelser.

Artikler

»Kampen er endnu ikke slut«
Mogens Fogs dagbog april 1945
Af Michael Kjeldsen

Mange slags Norden
Den politiske debat om nordisk
samarbejde 1956-1958
Af Lars Hovbakke Sørensen

Historisk essay

Steensgaard vs. Subrahmanyam
To tolkninger af den europæiske ekspansion i Asien
Af Bo Poulsen

Disputatsopposition

Menigmands medie
Af Troels Dahlerup

Debat

På Saxos vilkår
Af Helge Paludan

Større anmeldelser

Danmark-Norge 1380-1814
*Af Poul Enemark, Knud J.V. Jespersen,
E. Ladewig Petersen og Dan Charly
Christensen*

Storhandelens tid i dansk søfart
Af Søren Bitsch Christensen

Litteraturnyt**Bidragydere til Historie 1999**